

440

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

ОЗДК

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов — кенгаш раиси
Ўрозбой Абдурахмонов
Эркин Воҳидов
Тўра Мирзаев
Иқбол Мирзо
Минҳожиддин Мирзо
Абдуваҳоб Нурматов

Абдулла Орипов
Тўра Саидов
Сирожиддин Саййид
Йўлдош Солижонов
Хайриддин Султонов
Шараф Уснатдинов
Рустам Қосимов

Бош муҳаррир в.б. — Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари — Икром Отамурод
Масъул котиб — Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири — Асад Дилмурод

МУНДАРИЖА

НИГОҲ	
Абдуҳаллал Маърулов. Маънавият – эҳтиёж маҳсули.	3
НАСР	
Омон Мухтор. Муҳаббат ўлимдан кучли.	
Роман. Бошланиши.	12
Абдунаби Абдиев. Муаллақ одам. Қисса.	53
Абдуқалом Йўлдош. “Энди нима қиламан?”. Ҳикоя.	71
Рисолат Ҳайдарова. Учинчи башорат. Тарихий ҳикоя.	104
Ҳабибулло Ҳайдар. Қор элаган кун. Ҳикоя.	114
ЖАҲОН ҲИКОЯЛАРИ ХАЗИНАСИДАН	
Даво Буцатта. Ҳикоялар.	84
ШЕЪРИЯТ	
Гулчеҳра Жўраева. Юракка сиғмайди чексиз муҳаббат. Шеърлар.	8
Зикрилла Неймат. Нузли келажакка йўл олган қарвон. Шеърлар.	67
Мухтасар Тоҳиҷаматова. Энди фақат юрағимдасиз... Шеърлар.	79
Шермурод Субҳон. Сени изладим... Шеърлар.	82
Сафар Оллоёв. Орзулар қанот бўлар ўйимга. Шеърлар.	97
Фурқат Мели. Уйроқ кутиб олгин тонгин. Шеърлар.	101
БУ БЎСТОН САҲНИДА	
Комил Аваз. Мухаммаслар.	49
УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ	
Асқад Мухтор. Бир ёрут нуқта. Шеърлар.	91
НАЗМ ГУЛШНИ	
Николай Ильин. Қуёшли қадамлар тафти. Шеърлар.	117
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Хурсандбек Тўлибоев. Ҳаёлингда яшайман сенинг. Шеърлар.	128
МУШОИРА	
Кенглик оламга хосдир. Шеърлар.	144
БАДИА	
Ғуллом Қаримий. Пайғамбарнинг хирқаси. Эссе.	131
НУҚТАИ НАЗАР	
Мухтатархон Жўраева. Фаолият ва масъулият.	94
БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР	
Охунжон Сафаров. “Эътиқод – ҳаётининг мазмунини эди”.	120
ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ	
Сўз хизматида кечаётган умр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Маҳмуд Саъдий билан суҳбат.	138
МУТОЛАА, МУЛОҲАЗА, МУШОҲАДА	
Шермуҳаммад Амонов. Ҳамза шеърлятида матн таҳрири масаласи.	151
ДИЛЛАРДАН – ДИЛЛАРГА	
Бегийм Холбекова. Ўзбек тилидан инглиз тилига таржималар тарихидан.	157
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Сувон Мели. “Янги танқид” (Ғарб адабиётшунослигидаги бир оқим ҳақида).	161
Дилмурод Қуронов. Портретдаги мусаввир сийрати.	173
Исломжон Ёқубов. Адиб соғинган манзил-маъволар.	177
МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ	
Дилнавоз Юсупова. Фурқатнинг “Илми шеър қондаи авзонини баёни” дастхати.	184
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР	
Шерали Турдиев. Маърифат ва истиқлол фидойиси.	187
ГУЛҚАЙЧИ	
Абдураззоқ Обруй. Ҳазиллар.	191

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2010

4-сон

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.
Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монеталик кўрсатилса
Тошкент — 100000,
Амир Темури тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Мавзелимиз:
100127, Тошкент шаҳри,
Ўзбекистон кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99
E-mail. sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
05.08.2010 йил.
Қоғоз бичими 70x108 1/16.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 12.
Шартли босма тобоғи 16,8.
Нашириёт ҳисоб тобоғи 18,4.
Адади 1600 нусха.
Буюртма № 1152

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562-рақам билан рўйхатга олинган.
«Шарқ» НМАК босмахонасида чоп этилди.
Қорхона мавзели:
Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

Саҳифаловчи:
Ақбарали Мамасолиев
Мусаҳҳиҳлар:
Дилфуза Маҳмудова,
Феруза Раҳимова

Абдуҳалил МАВРУЛОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор

МАЪНАВИЯТ – ЭҲТИЁЖ МАҲСУЛИ

Мамлакатимизда барпо этилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамиятнинг асосини маънавият ташкил этиши, шубҳасиз. Шу маънода, комил инсонни тарбиялаш, шакллантириш борасидаги саъй-ҳаракатлар, аслида, мамлакат ва миллатни юксалтириш мақсадига қаратилган. Инсон маънавий оламининг юксалиши билан боғлиқ турли қирралар хусусида фикр юритиб, Президентимиз Ислом Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида қуйидагиларни таъкидлайди: “Оллоҳнинг ўзи бизга буюрган комил инсон бўлиш, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечириш каби олижаноб фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шундай хусусиятларга эга бўлиш, уларга амал қилиб яшаш-одамзоднинг маънавий бойлигини белгилаб берадиган асосий мезон, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. Ўйлайманки, бундай хулосани инсоният ўз онгли ҳаёти давомида доимо орзу қилиб, интилиб келган юксак маънавий идеалнинг фалсафий ифодаси, мантиқий натижаси сифатида қабул қилиш ўринлидир”.

Дарҳақиқат, шундай, яъни, инсониятнинг фаолияти – ўзини англаш, ўзини жамиятнинг онгли аъзоси сифатида кўрсата билишдан иборат. Мамлакатимизда мустақиллик йилларида фуқароларга муносиб шарт-шароит, имкониятлар яратиш йўлида катта ишлар амалга оширилди. Яратилган кенг имкониятлар инсоннинг чексиз қобилиятию иқтидорини ўстиришга кенг йўл очмоқда.

Албатта, мамлакатимизда иқтисодий, сиёсий соҳадаги ислоҳотлар аллақачон ўзининг натижаларини кўрсата бошлади. Кишиларда боқимандалик кайфияти бартараф этилмоқда, уларда ижтимоий фаоллик, сиёсий маданият даражаси ривож топмоқда.

Айни пайтда, мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотлар сирасида маънавий соҳадаги ўзгаришларни ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Таъбир жоиз бўлса, қайд этиш лозимки, мамлакатимизда фуқароларнинг, айниқса, ёшларнинг маънавий жиҳатдан баркамоллигини таъминлашга қара-

тилган “маънавий муҳит” шаклланоқда. Мактабгача тарбия тизими, ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим тизими юртимизда юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш билан бирга, уларда юксак маънавий сифатларни шакллантиришга ҳам эътиборни қаратмоқда.

Сўнгги йилларда маънавиятга давлат миқёси даражасида эътибор берилётганлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Маънавият-маърифат давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эълон қилинишининг замиридаги бош мақсад ҳам баркамол авлодни тарбиялашдан иборатдир.

Мустақиллик йилларида фуқароларимиз, айниқса, ёшларимиз онггитафаккурида чуқур ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Ҳозирги ёшларимиз ўзгариши бундан ўн беш-йигирма йил аввалги тенгдошларидан жиддий фарқ қилади. Уларда муайян даражада ижтимоий фаолликни, жамиятда содир бўладиган воқеа-ҳодисаларга дахлдорлик ҳиссини, ўзининг “мен”-ини топишга интилишини кузатиш мумкин.

Аммо ёшларимизнинг айримларида Юртбошимиз таъкидлагани каби, қатор камчилик-қусурлар борки, шубҳасиз, улар жамиятнинг янада тараққий этишига халақит қилиши табиийдир. Шу ўринда, биргина муаммо, яъни, баъзи ёшларимиз маънавий қиёфасининг шаклланишига маълум даражада халақит қилаётган эҳтиёж масаласи тўғрисида фикрлашишни маъқул кўрдик.

Эҳтиёж — инсон талаблари асосида пайдо бўладиган табиий хусусият, жонли мавжудот ҳаёт кечиришининг яққол шарт-шароитларга, унинг шуларга боғлиқ эканлигини ифода этувчи ҳолатдир. Инсоннинг фаоллиги ва бу фаоллик манбаи ҳисобланмиш инсоний эҳтиёжлар биологик шартланганликдан ташқари, моддий ва маънавий кўринишлардан иборат. Маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларни қондирувчи уй-рўзгор буюмлари, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруратига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради.

Маълумки, ҳар қандай инсоннинг ривожланиши, такомиллашуви соғлом эҳтиёж туфайли шоёнлик топади. Эҳтиёж йўқ жойда турғунлик, фаолиятсизлик юзага келади. Шунинг учун ҳам инсоният тарихидаги ижтимоий тараққиёт, жаҳон тамаддуни, дунёда тўпланган тафаккур бойлиги — буларнинг бари эҳтиёж натижасида пайдо бўлган. Жумладан, Ўзбекистонда, ҳозирги пайтда, амалга оширилаётган барча соҳалардаги ишлар фуқаролар, айниқса, ёшлар учун муносиб шарт-шароитлар яратиш асносида улар эҳтиёжини шакллантиришга қаратилган.

Эҳтиёж инсоннинг инсон эканлигини доимо ёдига солиб турадиган, уни тарбиялайдиган, сафарбар этадиган ҳодиса сифатида бир томондан табиий йўсинда юзага келса, бошқа томондан жамият, давлат, турли ташкилот, муассасалар томонидан шакллантирилади. Умуман, эҳтиёж инсоннинг ижтимоий мўлжали, уни турғунлик ҳолатидан чиқарувчи восита, кучдир.

Аслида, инсоният тараққиёти ҳам эҳтиёж натижасида ривож топади. Бу нарса Шарқу Фарб олиму мутафаккирлари томонидан аллақачон иботланган. Мавлоно Жалолиддин Румий бу хусусда қуйидагиларни ёзади: “Ерда бир ҳайвонча (қурт) мавжуддир. У ер остида, зулматда яшайди. Кўз ва қулоқсиз. Аслида, унинг кўз ва қулоққа эҳтиёжи йўқ. Модомики, муҳтожлиги йўқ экан, унга нечун кўз ва қулоқ берсинлар? Тангри оз бўлгани учун ёки хасислиги сабабли уни кўз ва қулоқсиз қолдирдими? Йўқ! У

буларни эҳтиёжига қараб берди. Эҳтиёжи бўлмаган кишига берилган ҳар қандай нарса ортиқча юкдир. Бироқ, тангрининг лутфи, қарами ва ҳикмати юк бўлади эмас, балки киши зиммасидаги юкни туширади. Масалан, дурадгорнинг теша, арра, болға каби асбобларини тикувчига берсанг, булар унинг учун фақат кераксиз тошга айланади. Шунинг учун ҳам нарсани эҳтиёжга кўра берадилар”.

Инсонда соғлом маънавий эҳтиёжни шакллантириш ўта мураккаб жараён ҳисобланади. Умуман, маънавий эҳтиёж шаклланишининг пойдевори билим, тафаккур ва идрокда ўз аксини топади. Оддийдан мураккабликка, шаклдан мазмунга, сондан сифатга айланиш жараёнида, соғлом эҳтиёж белгилари намоён бўлиши мумкин. Шу маънода, мамлакатимизда ёш авлодни таълим-тарбия жараёнига жалб этиш, уларда илм-фанни ўзлаштиришга бўлган интилишни қўллаб-қувватланаётганлиги хайрли ишдир. Бу эса, шубҳасиз, ёш авлодда соғлом маънавий эҳтиёжнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Аммо, ушбу масаланинг бошқа жиҳати ҳам мавжуд. Гап шундаки, илм-фаннинг ютуқларини яхши ўзлаштирган, миллий ва умуминсоний қадриятлардан яхши хабардор бўлганларнинг барчаси ҳам юксак маънавий дунёқарашга эга бўлмаслиги мумкин. Ўзининг ҳавас қилса арзигулик шахсий кутубхонаси бўлиши, ёки миллий ва жаҳон адабиётидан яхши хабардорга ўхшаши мумкину аммо ўрганган нарсаларидан эзгулик йўлида фойдаланмаслиги, уни инкор этиши мумкин. Бунинг сабабини топиш ҳам муайян қийинчиликларни туғдиради. Маданият ва санъатни тушуниш, англаш бошқаю лекин ундан инсон ўзининг маънавий дунёқарашини шакллантиришда фойдалана олмаслиги бутунлай ўзга нарса.

Фикримизча, инсоннинг маънавий эҳтиёжи кўпроқ дид, тафаккур, идрок, ҳис этишга қаратилгандагина соғлом тусга кириши мумкин. Бу хусусда аллома Замахшарий эзгулик, хайрли ишларга астойдил киришиш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман, деган ўйлардан воз кечиш, шайтон йўлдан урадиган шошма-шошарлик билан эмас, тафаккур ва идрок билан иш тутиш лозим эканлигини алоҳида қайд этади.

Инсонда маънавий соғлом эҳтиёжнинг шаклланиши кўп жиҳатдан дид, хусусан, эстетик дид масаласига ҳам тегишлидир. Мутахассисларнинг эътироф этишича, дид икки хусусияти билан ажралиб туради. Эстетик диднинг биринчи жиҳати ақлга тегишли бўлиб, у идрок, фаҳм-фаросатда ўзини намоён этса, иккинчи жиҳати эҳтирос, ҳис-ҳаяжон, инсон қалби билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам эстетик дид деганда, инсондаги гўзаллик, улугворлик, фожиавийлик каби эстетик хусусиятларни, умуман, нафосатни идрок этиш қобилияти назарда тутилади.

Эстетик дид, табиийки, соғлом маънавий эҳтиёжни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этадиган омиллардан биридир. У, аслида, қобилиятлар таъсирида шаклланади. Масалан, фаҳм инсондаги ақлий қобилиятни оширса, фаросат ундаги ахлоқий сифатларни шакллантиради, дид эса эстетик қобилиятни юзага келтиради. Ушбу қобилиятлар, аслида, инсоннинг туғма, табиий ҳолати ҳосиласи бўлса-да, уларнинг шаклланиши, такомилга етиши тарбия, ижтимоий муносабатлар орқали юзага келади. Инсондаги юқорида таъкидланган уч қобилият, пировард натижада, соғлом маънавий эҳтиёжни юзага келтиришга туртки бўлади. Бу жараён — туганмас, доимийлик, мунтазамлилик мазмунига эга.

Биз соғлом маънавий эҳтиёжни шакллантириш тўғрисида гапирганимизда, бир нарсага эътибор беришимиз лозим: жаҳон амалиётида бундай

эхтиёжни шакллантиришнинг умумэтироф этилган ягона йўли йўқ. Бундай эхтиёж, бир томондан миллатнинг миллий-маданий, тарихий мероси, жамият фуқароларининг мазкур меросга бўлган муносабати натижа-сида шаклланса, бошқа томондан, давлатнинг миллий-маданий меросга, уни фуқаролар томонидан ўзлаштиришга бўлган муносабатига боғлиқ.

Шу ўринда айрим мисоллар келтириш ўринли: Чехов асарлари 146, Пушкин асарлари 89, Гоголь асарлари 68, Достоевский асарлари 46, Толстой асарлари 44 марта экранлаштирилган экан. Дунёда асарлари энг кўп экранлаштирилган ижодкор Шекспир бўлиб, 300 тани ташкил этади. Шунингдек, Леонардо да Винчининг Монно Лиза портрети бўйича иккита опера, 18 та китоб, 6 та трагедия, 8 та кинофильм яратилган. "Гамлет" тўғрисида 15 минг илмий тадқиқот олиб борилган. Рафаэлнинг "Сикстинская мадонна"си бўйича 40 минг та асар яратилган.

Албатта, юқорида номлари зикр этилганларга мумтоз адиблар сифатида бутун жаҳон, жумладан, биз ҳам тан берамиз. Айни пайтда, ўзбек халқининг бой маданий, илмий меросини яратган, унга асос солган олим-у фузалоларимиз, мутафаккирларимиз тўғрисида ёш авлодга бераётган билимларимиз, уларни бадий образлар орқали ифода этиш даражамиз ҳозирги кун талабларидамикин? Шу ўринда ёшларимизга уларнинг ёш, миллий хусусиятлари, қизиқишларини эътиборга олиб турли мавзуларда қизиқарли китоблар, бадий, ҳужжатли асарлар нашр этсак, кинофильмлар яратсак мақсадга мувофиқ бўларди.

Қолаверса, биз ёшларимизда соғлом маънавий эхтиёжни шакллантиришимиз учун уларга миллий-маданий тарихимиз ҳақида етарлича билим, тасаввурлар беришимиз лозим. Масалан: Зараутсой (Сурхондарё) қоятош суратлари юртимизда бундан ўн тўрт-ўн беш минг йил аввал илк санъат асарлари пайдо бўла бошлаганлигидан, бу осори-атиқалар жаҳонга машҳур Испаниянинг Алтамира, Франциянинг Ляско горларидаги деворий суратларнинг қадр-қимматидан кам эмаслигини ёшларимизга англатишимиз соғлом маънавий эхтиёжнинг ўсишига катта таъсир этиши, шубҳасиз. Бундан беш минг йил илгари аждодларимиз бронза металл эритиш технологиясини ўзлаштирганлар. Мис ва қалай ёки мис билан қўرғошин аралашмасидан бронза металини кашф этганлар. Бизнинг аждодларимиз сифатли бронза олиш учун мис билан қўрғошин аралашмаси 9:1 нисбатда, уни яратиш ҳарорати 930-1030 даража бўлишини минг йиллар илгари билганлар.

Буюк мутафаккир Ибн Сино ўрта аср мусулмон Шарқда, хусусан, Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудида ўттиз бешта илм йўналиши мавжудлигини таъкидлаб, уларнинг ҳар бирига тавсиф берган.

Ҳўш, биз нима учун бундай мисолларни келтиряпмиз? Гап шундаки, маънавий эхтиёж ўз-ўзидан, қуруқ жойда пайдо бўлмайди. Қолаверса, ўқувчининг, оддий фуқаронинг бундай эхтиёжини маъмурий йўллар билан шакллантириш ҳам мумкин эмас. Мажбуран китоб ўқитиш, сахна асарини томоша қилдириш мумкин. Аммо, бу йўлдаги маъмурий усул ўқувчининг маънавий эхтиёжини шакллантиришдан кўра, кўпроқ акс таъсирни пайдо қилади.

Шу маънода, бизнинг жамият аъзолари ўртасида олиб борадиган ишларимиз, маънавий-маърифий тадбирларимиз ўз мақсад-муддаомизга мосми, улар соғлом маънавий эхтиёжни шакллантиришга хизмат қиляптими, буни англаш жуда муҳим сира ҳисобланади. Қолаверса, соғлом маънавий эхтиёж фуқарода эркин тафаккур қилиш, фикрий мустақилликка эришишни таъминлайди.

Маънавий соғлом эҳтиёж инсонда кундалик турмуш тарзига айланган-дагина шаклланиши мумкин. Бу эса, ҳар бир фуқародан ўз устида тинимсиз ишлаш, ўзини англаш учун ўзининг “мен”ини кашф этиш йўлида мунтазам фаолият олиб боришни тақозо қилади. Инсондаги дангасалик, бепарволик, лоқайдлик, ўзибўларчилик, ўзининг мавжуд ҳолатидан қониқиш каби салбий жиҳатлар шахсда том маънодаги соғлом маънавий эҳтиёжнинг ўсишига монеликни юзага келтиради.

Гап шундаки, кўпинча, инсон ўзи учун қулай шарт-шароитни қидиради, уни топади ҳам. Аммо бу шарт-шароит шахснинг мукаммал ривожланишига имкон бермайди, уни дангасаликка, мавжуд ҳолатдан қониқишга ундайди. И. Кант бу тўғрида шундай дейди: “Инсондаги қулайликка мойиллик ҳисси ҳаётда мавжуд бўлган ҳар қандай ёвузликдан ҳам ёмонроқдир”.

Дарҳақиқат, инсониятнинг XXI асрга келиб қўлга киритган ютуқлари, илм-фан, янги технологиялар соҳасидаги оламшумул кашфиётлар, энг аввало, кишиларнинг ўз мавжуд ҳолатидан қониқмаслигининг, доимо олға бориш, янгиликка интилиш, соғлом эҳтиёжнинг шаклланиши натижасидир. Ўзининг эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилган ҳар қандай инсон комилликка, мукаммалликка қадам ташлаган инсон ҳисобланади. Шарқ фалсафасида мукаммаллик инсоннинг ўзидаги мукаммалликни англамоғидир, деган фикр, дарҳақиқат, тўғри хулосадир.

Мукаммаллик сари ҳаракат, соғлом маънавий эҳтиёжни шакллантириш, айти пайтда, инсондаги салбий сифатларни, айрим қусурларни бартараф этиш асносида юзага келиши мумкин. Шахсда соғлом маънавий эҳтиёжнинг шаклланиши бир томонлама жараён эмас. У жамиятимиздаги барча фуқаролар, қариндош-уруғлар, дўст-биродарлар, маҳалладошлар, умуман, миллатдошлар муносабатлари, ўзаро алоқалари натижасида содир бўлади. Масалага яна ҳам аниқ ёндашадиган бўлсак, ҳар бир шахснинг ўз яқинлари ва, пировард натижада, бутун жамиятга муносабати бизнинг яхши ва ёмон сифатларимизда ўз аксини топади. Мутафаккир Жалолиддин Румий шу ўринда қуйидагиларни таъкидлайди: “Агар сен оға-инингда бир қусур кўрсанг, бу сендаги нуқсоннинг аксидан иборатдир. Одам ҳам худди шундай ойнадир. “Мўмин мўминнинг ойнасидир” (Ҳадис). Сен ўша қусурни ўзингдан узоқлаштир. Чунки ундан ҳосил бўлган сендаги изтироб — ўзингдан чиққан ғамдир. Ундан хафа бўлганинг замон ўзингдан ҳам инжийсан”.

Назаримизда, инсонда соғлом маънавий эҳтиёжни шакллантириш борасида қўйилган ушбу “ташхис” энг тўғриларидан биридир. Зеро, ўзининг камчилиги, хатоси, қусурини кўра билган инсонгина ўзининг мукаммаллиги учун қайғуриши мумкин.

Бизнинг юқорида билдирган фикрларимиз фуқаронинг соғлом маънавий эҳтиёжини шакллантириш йўлидаги айрим мулоҳазалар, холос. Маълумки, инсоннинг ривожланиши, унинг комиллик сари интилиши, мукаммаллик йўлидаги саъй-ҳаракатлари, шубҳасиз, унда соғлом маънавий эҳтиёжни юзага келтиради. Мамлакатимизда мустақиллик йилларида шахс, унинг манфаатлари йўлида олиб борилаётган чуқур ислохотлардан кўзланган мақсаднинг моҳияти ҳам шундадир.

Юракка сизмайди чексиз мухаббат

Гулчеҳра ЖЎРАЕВА

ТОШКЕНТИМ – ТОЖКЕНТИМ

Ватаним гавҳари, эй азиз Тошкент,
Шаҳарлар сарвари, азим пойтахтим.
Бугун қувончларинг жуда ярашган,
Аждодлар қолдирган “Шошкент” – бой тахтим.

Тошкентим – нон шаҳри, жангу жадалда
Етимни силаган меҳрибон шаҳар.
Зилзила тошлари ёққан маҳалда
Қалбни қалқон қилган қаҳрамон шаҳар.

Сен бугун навқирон, Шарқнинг машъали,
Қисматингга битган оллоҳдан назар.
Сен – тинчлик ва дўстлик, меҳр маркази,
Истиқлол нуридан бахт эмган шаҳар.

Меҳмонни лол этар жаннатий атр,
Пойига бўстонлар тўшар гулпалак,
Бир кунинг бир йиллик лаззатга татир,
Кошона қасрлар орзудан юксак.

Закийлар ақлдан яралган макон,
Илмга чорлайди йигит-қизларни.
Санъату маҳорат қолдирар ҳайрон,
Жаҳон олқишлайди қора кўзларни.

Беназир, энг гўзал ой қизлар шунда,
Фарҳодлар, Тоҳирлар олами шунда,

Меҳнатда нишондор юлдузлар шунда,
Эрксевар элларнинг саломи шунда.

Осмонинг феруза, еринг беқасам,
Жавоҳир тонгларинг сеҳри бир ҳикмат.
Шавкатингга мафтун эрур жаҳон ҳам,
Юракка сиғмайди чексиз муҳаббат.

Тошкент – тошдан бўлсин бошгинанг шахрим,
Дунё тургунча тур, тургунча қуёш.
Ҳасадли қўзлардан асрасин тангрим,
Мен мағрур яшайман сенга замондош.

* * *

Беъмани хаёллар мени қўйинг тинч,
Ширин ўйларимга бўшатингиз жой.
Менга керак эмас изтироб, ўкинч,
Қалбимда ўчмаган нурафшон чирой.

Нурларга бурканиб қиламан ҳузур,
Ҳар қандоқ лаззатдан дарҳол кечаман.
Шеъримдан ёғилса заррагина нур,
Нур каби қанотсиз қўкка учаман.

Ширин хаёлларга бўшатингиз жой,
Бир асал-бир асар бошим этди банд.
Унинг томиридан оқар ойдин сой,
Умрим охиригача қолгум у билан.

ВИСОЛ ОҚШОМИ

Курсдошларимга

Ассалом, дўстларим, соғинган ёшлик,
Ассалом, ўт юрак, навқирон умр.
Ассалом, муҳаббат, ёрга ошиқлик,
Дийдорга етказган оллоҳга шукур.

Бу кунга етганлар, етмаганлар бор,
Ўтганлар руҳлари бугун шод бўлсин.
Ҳаётнинг зийнати кекса пурвиқор –
Борларнинг ёшлари юзларга тўлсин.

Бир зумда ўтибди ярим аср ҳам,
Кечагина эдик биз ёш талаба.
Аъло баҳоларни олган кун – байрам,
Қалбни қучар эди гўё ғалаба.

Ўқув кўп, уйқу кам, эмасдик бебош,
Гоҳ юпун, гоҳи бут, гоҳида оч-тўқ.
Соддадил ҳам аҳил, дўст ва қўмакдош,
“Студентчилик”да, айб, шикоят йўқ.

Орта қолди устоз, дорилфунун ҳам,
Бизларни чорлади мустақил ҳаёт.
Меҳнату ижодга бойландик маҳкам,
Барчамиз ҳар ёққа қоқишдик қанот...

...Эллик йил бир зумда ўтибди, деймиз,
Эллик йил — минг ташвиш, қувончларга бой.
Орзу, мақсадларга етдик, шубҳасиз,
Балки андак армон дилдан олган жой.

Бугун бобожонмиз, катта бувижон,
Невара, чевара бизга парвона.
Фарзандлар бахтига боқамиз шодон,
Ҳар нафас, ҳар дамда айтиб шукрона.

Омон бўлинг дўстлар, бўлмайлик қайда,
Фароғат кунлардан яшарсин юрак.
Устозу шогирдни эслашиб қайта,
Насиб этсин яна дийдор — кўришмак.

ҚАЙДА У?

Тақдир бўлса, тақдири азал,
Бирлашади икки ёш юрак.
Турмушини қувончлар безар,
Остонаси гуллаган палак.

Кимни кимга боғлагай тақдир,
Қани, бўлса у қўлимизда.
Назаримда, сирлиги ҳақдир,
Армон бўлар гоҳ кўнглимизда.

Қайда ўзи тақдир манзили,
Олисларда, дея биламиз?!
Балки бизга яқиндир ўзи,
Билиб-билмай қўлдан берамиз.

Пешонадан кўрамиз излаб,
Умр тўлсин, деймиз, хислатга.
Тополмасак афсуслар юзлаб...
Айланади тақдир-қисматга...

МУҲАББАТ

Муҳаббат — бу тақдир,
Муҳаббат — бу бахтдир,
Омадинг кулса гар
Ютуғинг ҳам нақддир.

Муҳаббат — асалдир,
Ким ишққа касалдир,
Таърифи сиғмаган
Туганмас асардир.

Муҳаббат — бу бойлик,
Ё аччиқ, ё боллик,

Сен унга тобесан —
Бир умрга боғлиқ.

Муҳаббат, муҳаббат,
Бўлмагин бешафқат,
Ошиқни ошиқдан
Айирма сен фақат.

КИММАН?

Кимдир содда дейди,
тўғридир, баъзан
беш яшар бола ҳам
мумкин алдаши.
Ҳаётнинг ҳазили
қолдирар мулзам,
ҳақ билан ноҳақлик
кетса адашиб.

Кимдир вазмин дейди,
йўқ менда ғазаб,
лов этиб ёнмайман,
тошмайман сутдай.
Тордай таранг тортар
ўйнаса асаб,
ёнимда ёлғонлар
тўлғонса қуртдай.

Кимдир юмшоқ дейди,
менгзар ипакка,
кимдир мағрур дейди,
балки эркалаб.
Чаманзор ичидан
яқин юракка
энг севган гулимни
оламан танлаб.

Кимдир доно дейди,
билмадим, қайдам,
гоҳ етти ўлчамай
кесиб қўяман.
Саволлар ёғилса
бошимга қайдан
жавобин тополмай
ёниб-куяман.

Билганим, ҳасад йўқ
менинг кўнглимда,
барчага қарайман
тоза дил билан.
Лофларни дазмоллаш
келмас қўлимдан,
сўзлайман меҳрибон,
ширин тил билан.

МУҲАББАТ ЎЛИМДАН КУЧЛИ

Роман

Омон МУХТОР

Биринчи китоб

ДЕНГИЗ ТУБИ, САҲРО ҚАЪРИДА

*Ичкари ташқарига чиқмоқ
истаюр,
Истаюр ташқарида моҳни.
Ташқари ичкарига кирмоқ истаюр,
Истаюр ичкарида аллоҳни...*

Икром Отамурод

*Зухра Ерда нурга зор,
Осмондаман деб ўйламанг...*

Зухра Алиева

Муқаддима

Бомдод пайти. Икки маҳалла наридаги масжид томондан азон элас-элас эшитилиб, руҳим алланечук маҳзун тортган ва бунга зид ҳар тонгда бўлганидек, парвозлана бошлаган бир дам эди.

Дераза олдида туриб, тўрт қаватли бино томидан баландроққа бўй чўзган кўм-кўк дарахтларга тикилганимча, нималигини ўзим ҳам аниқ айтолмайдиган, ҳаётга дохил узук-юлуқ гапларни хаёлдан кечираётган эдим.

Дунёда одам борки, ўзини олижаноб деб ўйлайди. Биров мабодо мен ёмонман, мен тубанман, деган тақдирда ҳам, билингки, бу ноз-фироқдан бошқа нарса эмас. Айтган гапига ўзи иштибоҳ билан қарайди. Тарих бўйи шундай бўлиб келган.

Умуман, одамлар ҳаётларида бўлган хатолар, гуноҳларни тан олмасликка мойил. Худо йўлиқтирмасин, лекин агар тасодифан дуч келсангиз суҳбатлашиб кўринг,

ҳаттоки пихини ёрган жинойтчи ҳам оқланишга ҳаракат қилади. Менинг гуноҳим йўқ, кутилмаганда шунақа бўлиб қолди, дейди. У баъзан тарбия етишмагани, баъзан шароит нобоп эканлигидан қабихликка боргандек таассурот уйғонади. Кўпинча терговчи унинг айбини бўйнига қўйгунича терлаб кетади.

Гоҳо бундай баҳс чиқади. Одамларнинг неча фоизи доно, эзгу, сахий? Неча фоизи аксинча, нодон, ёвуз, манфаатпараст? Албатта, буни ҳеч ким ҳисоблаб кўрмаган. Ҳисоблаб бўлмайди ҳам! Бир томондан, биз кўркам деб билган кишида етарлича қусурлар бор. Хунук аталган кишида эса улугворлик учқунлари топилади. Иккинчи томондан, бир йўлда кетаётган одамларни қандай қилиб “сарак-пучак”ка ажратасан? Биз ким бўлибмиз, буни дунёдаги улуг ҳакамлар ҳам бажаролмаган... Аммо Ёзувчи доим мураккаб бу жараёнга “шўнғиш”га уринади. Худо кечирсин, У Зот яратган бандаларга “шакл-шамойил” бергиси келади. Бу балки, дунёни англашга уриниш нишонасидир?!

Дераза олдида туриб, шуларни ўйлаганимча, бир инсоннинг яқин ўтмишдаги қисмати ёдимга тушди.

Биринчи қисм

ФИЛЛАР ҲАЁТИ

1

Суратлардан бирида парпарак. Осмонда чарх ураяпти. Унинг чанғини эслатган ост темирига мушукка ўхшаб фил боласи занжир билан боғланган.

Иккинчи суратда саҳроми, аллақандай тақир ер. Бу сурат парпаракдан туриб олинган бўлса керак, бири-бирининг пинжига кириб, чумолидек ғимирлаб ётган тўда филлар.

Яшайдиган, ўтлайдиган жойи қолмаганидан, йигирма олтита фил боласини (дастлабки сурат) қайсидир қўриқхонага кўчириб, бошқа икки юзга яқин филни (суратга туширгандан кейин) отиб ташлашган экан...

* * *

— Марва! Сизни!

Телефон қачон жиринглади? У сезмаган эди.

Китобдан бошини кўтариб гангиб қаради.

Қабулхонада улар икки киши рўпара икки столни эгаллашган. Ҳазрат деган йигит бошлиқнинг ёрдамчиси; у — котиба.

Унинг исми — Марварид. Лекин барча Марва дейишар, бунга ўзи ҳам одатланиб қолган эди.

Ўрнидан туриб, Ҳазратнинг қўлидан дастакни олганича, ўйчан мулойимлик билан:

— Лаббай, — деди.

— Салом алайкум. Яхшимисиз, Марважон?! Тинчмисиз?!

— Яхши. Ўзингиз... — деди Марварид бир оз ҳаяжонланган, шунинг баробарида, таралдулланиб-ташвишланган қўйла.

Ҳозир Иброҳимнинг қўнғироқ қилишини у хаёлига келтирмаган эди.

Булар икки йилдан буён таниш. Ҳафтада бир — жума кунлари кўришиб туришади. Бу — Марварид учун байрам эди! Ҳафта бўйи шу кунни пойлар, кейин соат санаб, кеч киришини кутар, кеч киргач, йўлнинг нариги бетигаги бекатга қараб югурар эди.

У бугун ҳам соат санаётган эди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Марважон! Бутун боролмайдиганга ўхшайман. Режа бузилди...

Марварид болаликдаги дугоналарини йўқотган, улардан узоқлашиб кетган эди. Кейинчалик топган яқин дугонаси йўқ ҳисоби! Йигитлардан ҳам дўсти йўқ эди. Умуман, ҳаётда кўпчилик билан унинг муносабати умри — қисқа бўлган эди!

Иброҳим ажойиб йигит! Унинг бошқа белгилардан ташқари, ҳаммадан бурун бир хислати Марваридга ёқарди. Айрим йигитлардек у қиз билан танишгач, тезда “қўлига эрк” бермаган, ҳамонки эрк бермас эди. Эҳтимол, шу боисдан, Иброҳимга Марварид ишонган, ўргана бошлаган эди. Иброҳим уни ёқтирадими? Нега кўришиб юрибди? Мақсади нима? — Марварид билмасди. Ўзи-чи?! Кўнгли қандай? Бу йигит билан қайси кўчага кириб, қаергача бормоқчи?! — бу ҳам унга қоронғи эди. Булар тўғрисида ўйлашдан — Марварид қочар, ўйлашга кўрқарди. Чунки бутун дунёда унинг Иброҳимдан бошқа кишиси йўқ.

Иброҳимнинг кела олмаслиги сабаби жиддийми? Балки, бирон корҳол рўй бергандир?! Сўраш керакдир? Аммо Марварид паришонланиб, нафас ютиб турарди.

— Эски оғайнилар кўйишмаяпти. Давра экан! — деб сўзини давом эттирди Иброҳим. — Қўлга тушиб қолдим. Хафа бўлишяпти.

Марварид масалага тушунган эди.

Ортиқча чайналмади.

— Демак, кейин...

— Кейин. Лекин мен сизни кўришим керак. Душанбами ёки сешанба!

— Майли, — деди Марварид.

У дастакни илиб, қайтиб ўз ўрнига ўтди.

Икки йил ичида улар бир марта кўришолмаслиги дунёнинг тўнтарилиши эмас! Шунга шунчами?! — у изтироб чекишига арзимаёйди! Иброҳим кўрсатган сабабни Марварид баҳона, деб шубҳа билан ҳам қарамайди. Иброҳимнинг ўзига ишонганидек, ҳар бир сўзига ишонади! Айниқса, Марварид Иброҳимни оғайниларидан рашк қилиб, унинг эркини бўғишни истамайди. Умуман... бу кун режа бузилганини айтмаганда, улар ҳар қачонгидек гаплашишган, ҳамма нарса оддий, табиий эди.

Бироқ Марварид ўз ўрнини эгаллагач, аввалига бир оз фаромушлик туйди. Юзига кимдир тарсаки тортган боладек ҳолатни сезди.

Кўп ўтмай пайқади:

кўнгли нотинч, ғаш эди.

Юрагига гулғула тушган эди.

У ногоҳ эслади:

“Эски оғайнилар” — Иброҳим бир пайт ишлаган идора хизматчилари!

Улар тўғрисида, ишдан кетган кунлари тўғрисида Иброҳим одатда, ноҳуш-асабий сўзлар эди.

Марварид ҳозир шарт ўрнидан туриб Иброҳимга қўнғироқ қилиш, унга мен билан кўришманг, бўпти, лекин уларнинг ёнига ҳам борманг, дейишни ўйлади.

Йўқ, ўтирган ўрнидан қимир этмади.

Сал ҳуркиб, саросималаниб ҳамхонаси томон кўз ташлади.

Ҳазрат илк қарашда олийжаноб инсон! Хушсуҳбат, билимли.

Аммо ишхонадаги одамки бор, у барчасининг ҳаётини ипидан игнасиғача аниқлаб-хабардор бўлиб юргиси келади.

Бунинг устига, Ҳазрат бошлиққа ҳаддан ташқари фидойи. Жонини тиккан. Хизматчилар ҳақида бу йигит ҳойнаҳой, бошлиққа ахборот ҳам бериб турса керак!

Марварид у билан эмин-эркин гаплашади. Ҳасратлашади. Апоқ-чапоқ! Лекин кўнглида уни ёқтирмайди. Унга ишонмайди.

Қисмат экан...

Марвариднинг ҳаётида ёруғ саҳифадан қоронғи саҳифа кўп! Аввалдан шундай.

Бу зулматга у аксар, кимнингдир назар ташлашидан хавф-хавотирда яшайди.

Мабодо кимдир ундан ҳаёти тўғрисида сўраса, у гапни тез бошқа ёққа буради. Кўмади. Кўзларини олиб қочиш баробарида, қўллари, оёқларини ҳам негадир яширишга уринаётгани, танига титроқ тушиб, буни зўр бериб енгишга ҳаракат қилаётганини сезади. Уни тер босади.

Марварид шу боис, бошқалардан ҳам кўпроқ Ҳазратдан ҳайиқади.

У ҳозир Иброҳим билан гаплашиб, кўнглидаги дардларини Ҳазратнинг олдида изҳор этолмас, буни истамас эди!

Ўзини бепарво тутган бўлиб, яна қўлидаги китобни кўздан кечира бошлади.

Ёшликдан Марварид, ҳар хил сафарномалар, саргузаштларга қизиқар, асосан тарихга, жуғрофияга тегишли китобларни ўқир эди. Табиат оламига бағишланиб, рангин суратлар босилган китоблар уни айниқса қизиқтирарди. Баъзан идорада ҳам ўқиб ўтирар эди.

Ана, у китобга мук тушган; бироқ энди филлар ҳаёти акс этган қайси суратга тикилиб, қандай ёзувларни кўздан кечираётганини ўзи ҳам сезмаётган эди.

Шу кун ишхонада бошлиқ йўқ эди. Атроф туманларни айлангани кетган. Қабулхона жимжит эди.

Туш пайти яқинлашган.

Ахйир...

телефонни қўриқлаб, соядек қадалиб ўтирган Ҳазрат ўрнидан кўзғалиб, чой ичгани эшикка йўналди.

Марварид шошганича, телефон ёнига борди. Нафаси бўғзига тикилиб, рақам тара бошлади.

Беш дақиқа...

ўн...

йигирма...

ўттиз...

Натижа бўлмади!

Кейин:

— Алло. Менга Иброҳим ака керак!

— Қанақа Иброҳим?! Адашдингиз.

— Алло. Менга Иброҳим...

— Дунёда Иброҳимдан кўпи борми?! Қизиқ одам экансиз.

— Алло. Менга...

— Қўйсангиз-чи! Бошқа ишингиз йўқ шекилли, синглим.

— Алло...

— Ҳалеб кўнғироқ қилишаверади!

Бардоши тугаб, дам сайин юраги ёнаётган Марварид телефонни ҳам, қабулхонани ҳам қолдириб, югурганича кўчага чиқди.

“Худойим! Бу ёғи нима бўлади?”

Тўғрига қараб юрди.

Кетди.

Кетди.

Ниҳоят, яланг-бепоеън бир ўтлоқзорга бориб қолди.

Назарида, Иброҳим шу атрофда юргандек эди...

2

Иброҳим ҳали бу ерга етиб келмаган эди!

Бу кун у не савдоларга йўлиқаётганидан беҳабар.

“Эски оғайнилар” билан баъзан кўча-кўйда, баъзан маърака-тўйда кўришарди. Лекин минг йилдан буён улар билан бир даврада ўтириб, ош-қатиқ бўлмаган эди.

Минг йил бурун Иброҳим “Иқтисод ва сиёсат” деган идорага ишга кирган, бу ерда Бош Раҳбар билан тезда унинг ораси бузилган эди.

Бош Раҳбар — Ғайрат Нусрат маълум обрўга, мавқега эга киши эди. У онадан туғилганию оғзидаги сўғични ташлаган кунлардан бошлаб давра тўрида ўтириш, хонлар, бекларга ўхшаб одамлар устидан ҳукмронлик қилишга, уларни ўзи истган томонга етаклаб, истамаган томондан қайириб олишга одатланган эди! Бундай тоифа айвончали шапка, сариқ кител кийган раҳбарлар тўғрисида гоҳо қўрқув аралаш ҳолатда феъли оғир, муомаласи дағалроқ, аммо ишнинг кўзини биледи,

ўзи яхши одам, дейишади. Айримлар меҳрлари тошиб, ҳатто ийиб, динга алоқасиз бир тарзда иймонли одам, деб ҳам қўйишади. Шухратпараст, мансабпараст, дабдаба-асъасага берилиб, ўзини салкам — наузамбиллоҳ! — худо деб билган бу тахлит фиръавнларда иймон “номаъқул” қиладими?! У масжид кўрса ҳам, тўғри дўзахга кириб кетаверади!

Файрат Нусрат, қисқаси, халқ, деб айюҳаннос солгани кўйда, халқни оёқ учида кўрсатар, идорада, юрган йўлида “Жалабни боласи, энангни! Занғар. Қизиталоқ” деб ҳаммани сўкиб ҳам кетаверарди. Бу ерда одамлар, ёқимли бир сўзни эшитгандек, қўл қовуштириб тураверишарди. Шунга ўрганиб қолишган эди! Инсоф юзасидан айтганда...

Аҳён-аҳёнда бўлса-да, кимдир мажлисда минбарга чиқиб, Файрат Нусратни чимчилаб қўйгандек, оз-моз танқид қилган пайтлар ҳам учрар эди. Файрат Нусрат “танқидчи”ни эртаси куниёқ ҳузурига тутиб келтириб, мансаби ёки ойлигини кўтарарди. Тинч юр, ўзинг ўтирган шохга болта урма, дерди. Танқид қанчалик одамларга ёқса, у шунчалик нархни юқори белгиларди. Шу боисдан, аҳён-аҳён бўлса-да, бақириб-чақириб мажлисни “гуллатадиган”лар топилиб турарди. (Бир гал қайсидир хизматчи минбарга чиқиб, ким ҳақда, нима деяётганини ўзи ҳам билмай, қўлини олдинга чўзганча “муртадлар” деб ҳайқирган эди).

Аммо мажлис бўлмаган одатдаги кунлар ҳамма офтобда қовжираган гулга айланарди.

Биров миқ этмайди.

Одамлар оғзига сув олган.

Талқон солган.

Аллабир хорижий фильмда бошлиқ ечин деса шаппа ечина бошлаган идора ходимини кўрсатишган эди! Бу идорада ҳам хизматчилар гурур ёки номус тўғрисида ўйламайдиган бўлиб кетишган эди.

Иброҳим ўйин шартини қабул қилмаган эди.

У Файрат Нусратга қўл бўлишни истамасди.

На ҳақоратга чидади, на ҳимматга қаради.

Иброҳим — душман эди!

Файрат Нусрат Иброҳимни йўқотиш пайига тушди.

Ундан айб қидира бошлади.

Қидирган — топади!

У хўжалар авлодидан, мулланинг ўғли эканлигини аниқлади.

Уни ишдан бўшатиб юборди.

Иброҳим Файрат Нусрат кутганидек бошқа бир идорага ишга кирмади. Қайси идорада ишласа ҳам, Файрат Нусратнинг узун қўли гирибонидан тутаверишини ҳис этди. Бунинг устига “эскилик тарафдори” деган тамга унинг манглайига босилган эди. Шаҳардаги заводлардан бирига бориб, меҳнат кишилари орасидан жой олди. Олий маълумотли эканлигини унутди. Зиёли хизматчидан қора ишчига айланди.

У падарингга лаънат, деб Файрат Нусратни унутиб кетаверса, шу билан олам гулистон, бу воқеа балки тугар, тинчиб кетар эди! Бироқ...

Иброҳим дардини ичига ютолмасди.

Икки киши қилич кўтариб майдонга чиққан;

Иброҳимнинг қиличи синиб, Файрат Нусрат ғолиб келган эди.

У энди Иброҳимнинг устидан қаҳ-қаҳ отиб кулмоқда эди!

Иброҳим бунга чидаёлмасди.

У — ёш йигит эди. Номусли эди. Гурурли эди.

Файрат Нусратни янчиб-топтаб, шоирлар айтмоқчи “мен ҳали ўлганим йўқ!” ёки “тирикман ҳамон!” дейишга шахдланди.

Кейинчалик у ўз ишидан пушаймон бўлди. Болалик қилдим, эҳтиросга берилдим, жоҳил бир кимсага тенглашиш шарт эмасди, қолаверса, замон шу безбетлар, ёвузлар замони, деб ўйлади. Лекин ўшанда ўзини тўхтатиб туролмасди. Шўро сиёсатини кўнглида кўп ҳам қўлламагани ҳолда, ўзи “шўроча” иш қилди.

Икки-уч кун эринмай машинка чиқиллатди:

Файрат Нусрат — чўчқа

Файрат Нусрат — чўчқа

Файрат Нусрат — чўчқа...

Кейин бир куни саҳарлаб ганиш идорага борди.

Қоровулни гапга солиб чалғитди. Кўча эшикдан Файрат Нусратнинг хонаси эшигигача, зина тутқичидан деворларгача — ҳаммаёққа қоғоз елимлади.

Идорада ўша куни бўлди тўполон!

Ёзувга кўзи тушмаган зот қолмаган эди.

Файрат Нусрат шу кундан эътиборан “чўчқа” лақабини олди. Бу ном унга ёпишди-қолди.

У Иброҳимдан интиқом олиши керак эди.

Иброҳим — душман эди!

Аммо Файрат Нусрат ўзини лоқайд-бепарво тутди.

Енгилганига иқроф бўлдимиди?

Қолаверса, оддий ишдаги одамга нима дейди?

Афтидан, улар орасидаги муносабатни эшитган-эшитмаганга гап тушунтириб, эл ичида бадтар шармандаи шармисор, дoston бўлишдан қўрқди ҳам!

Улар қайтиб юзма-юз келишмади.

Иброҳим Файрат Нусратга уни варанглатиб отгани милтиқ етишмаётганини биларди!

Шунга қарамай, ана, ойлар, йиллар ўтиб, у рўй берган бу воқеани унута бошлаган эди. Ўз ишини қилиб, ўз тирикчилигини кўриб юрар эди. Осойишта-ланган эди! Совитан эди!

Дарвоқе...

Эслашга ҳам арзимайдиган бир ҳолат:

Ўтган йилмиди, олдинги йилми?!

Иброҳим ўзи ишлаган заводдан кечки пайт кўчага чиққан эди.

Узун хиёбон. Беш юз қадамча юрилади. Кейин, бекат.

Автобустга миниб, уйга жўнайди.

Унинг қаршисида беҳос олача тўнга ўранган йигит қомат тиклади:

— Чилим!

Унинг ёнида шу пайт, дарахтзорда яна икки йигит кўринди. Иброҳим уларга аҳамият бермай, чўнтагидан тамаки чиқарди.

— Яхшисидан! — деди олача тўнли йигит.

— Яхшисига пул йўқ. Етишмайди! — деди Иброҳим.

Оббо!

Биқинига қаттиқ бир нарса санчилди. Думоғига қўланса ҳид урилди.

Кеч кириб, эндигина чироқлар ёна бошлаган. Лекин кўчада одам кўринмайди.

Буларнинг унга нима қасди бор? Нега уч томондан уни қуршаб туришибди?

У орқага қараб қочишини кутишаябдими ёки “хўш” деб оғиз очишиними?

Иброҳим лаҳза ичида қандай бўлмасин, йўлни тўсганларнинг нияти бад эканлигини ҳис этди ва лаҳза ичида, ҳув рўпарада, дарахт панасида яна кимдир беркиниб турганини пайқади. Бу “ким” деганнинг қайсидир белгилари таниш, аммо ким эканини аниқ билиб бўлмаётган эди! Иброҳим шу аснода Файрат Нусратни эслади. Бош Раҳбарнинг шотирларидан биронтаси хизмат қилгиси келганмикан?

У энди ғазабланди.

Унга ғазаб куч бағишлади.

Қўлидаги тамакини индамай қайтиб чўнтагига солди. Кейин, кўча кўрган, кўчага хос лисонни билган йигит эканлигидан, безориларни биринчи навбатда гангитиб, сал орқага чекинтириш учун имкони борича қаттиқ ҳуштак чалди.

Шу паллада — худонинг қудрати! — унинг ўзи ҳам кутмаган бир ҳолда, хиёбоннинг икки томонидан икки тўп киши баланд товушда гапириб, кела бошлади. Йўлни тўсган йигитлар ҳуштак изидан ёпирилган оломонни кўриб, нима

бўлаётганига ҳам ақллари етмай, дуч келган томонга ура қочишди. Ажинадек зумда ғойиб бўлишди...

Иброҳим бу ҳолатни баъзан шунчаки кулиб эсларди, холос.

У — орадан, ана, ойлар, йиллар ўтиб, яна “эски оғайнилар” билан бир даврада ўтириши, қайтиб уларга яқинлашгандек иш тутишининг албатта, ҳеч ҳожати йўқ эди! Муносабат буни тақозо этмасди. Даврага унинг кўзи учаётган ҳам эмасди. Шароит шундай бўлиб қолди! Иброҳим бош буролмади!

Иброҳимнинг “эски оғайнилар”и:

1. Кабир Ҳожи
2. Шоди Турсун
3. Бўтавой Нодир
4. Акмал Рашид

деган йигитлар эди.

Иброҳим аскарликда юриб, ўқишга кечроқ кирган эди.

Такдир тақозоси! — унга тенгдош, лекин ўқишни ана-мана битирадиган бу йигитлар билан у маълум муддат ижара кулбада бирга турган, ўшанда қадрдонлик муносабати туғилган, бу муносабат билим даргоҳини тугатгандан кейин ҳам улар ўртасида сақлангандек эди. Иброҳимни бир йили “Иқтисод ва сиёсат” идорасига ишга жойлаштириб қўйган ҳам шу йигитлар эди. У қандай муомалада бўлмасин, булар доим унга нисбатан ўзларини олдиндан ўртоқ, дўстдек тутишган, ҳарҳолда шунга ҳаракат қилишган эди. Иброҳим Файрат Нусрат билан ёвлашиб, ниҳоят ишдан кетгач, бу йигитлардан ҳеч ким уни қийнаб, ундан гап сўрамаган, унга ортиқча бирон нарса ҳам демаган эди. Кўча-кўйми, маърака-тўйда учрашиб қолганда ҳамон “эски оғайнилар” ҳол-аҳвол сўрашиб, жилмайганча ўтиб кетишар, фақат кўп йиллик қадрдонлик баробарида, энди орада қандайдир “масофа”ни тутгандек намоишда юришар эди. Буни сезган Иброҳим эса сўнгги пайтларда булар билан яқинликни орзу ҳам қилмаётган эди...

Бу кун эрталаб дабдурустан Шоди билан Бўтавой у ишлаган завод эшигига келиб қолишди.

Улар:

“Сен дўстликни биласанми? Қанақа одамсан ўзи? Одам ҳам шунақа ёввойи бўладими?” дейишди.

Яна улар:

“Кабир Ҳожи эгизак фарзанд кўрган. Ўзининг ҳам туғилган куни! Бегона одам бўлмайди. Яқин ўртоқлар тўпланяпмиз. Сени алоҳида айтиб, бизни юборди!” дейишди.

Яна:

“Кечқурун чойхонага борасан. Кутамиз... Бормасанг, ўзингга тан! Минбаъд кечирасан, деб кетаверамиз!” дейишди.

Иброҳим фаромушланди.

У:

“Мен Файрат Нусратга душман бўлишим мумкин! Бу йигитларда гуноҳ нима?” деб ўйлади.

Яна у:

“Дунёда одамлардан ажралиб, қочиб яшаб бўладими? Одамлар орасида танҳо! — кулгили... Бу билан мақтаниш бемаънилик, албатта!” деб ўйлади.

Яна:

“Булар Файрат Нусрат даражасида бўлмаса ҳамки, мавқе эгаллаган, обрў-эътибор қозонган кишилар:

1. Кабир Ҳожи — таниқли ёзувчи.
2. Шоди Турсун — таниқли олим.
3. Бўтавой Нодир — таниқли режиссёр.
4. Акмал Рашид — таниқли ҳакам.

Сени биров ҳурмат қилганида, бош буриш манманликка ўхшаб қолмайди-ми?” деб ўйлади.

Иброҳим эзилди.

Ноиложлик сезд.

Ваъда беришга мажбур бўлди.

Мана, кечга томон ишдан чиқиб, шаҳар этагидаги чойхонага қараб йўлга ҳам тушди.

Инсонни юрак алдамайди. Алдаса, ақл алдайди.

Унинг ўз хатти-ҳаракатидан юраги тўлмаётган; йўлда оёғи тортмай бораётган эди.

Бунга у — оғайниларидан бегоналашгани оқибати деб тушунди.

Бунга у — ётсираш, қисиниш, деб тушунди.

Бунга у — Марварид билан бутун кўришолмагани учун ўкинч, деб ҳам тушунди.

Иброҳим ўзи-ўзини алдамоқда эди.

* * *

Шаҳар этагидаги чойхона шарқираб оқан дарё устида.

Атроф баланд-паст тепатик. Узоқдан қишлоқ уйлари кўзга ташланади.

Давра — жами ўттизга яқин киши — аллақачон тўпланган.

Айримлар “қозон бошидаёқ” ичиб ҳам олишган бўлса керак, ҳали дастурхон теграида ўтиришмаганига қарамай, кўпчилик хушчақчақ эди.

“Эски оғайнилар” уларнинг оғайниларидан собиқ ҳамкасбларгача — ҳамма Иброҳимни мамнун қаршилади. Кимдир кучоқлашиб, кимдир ўпишиб кўришди.

Тўпланганлар Иброҳимни даврада учратишганидан кўзларига ишонмаётгандек, шошиб қолишган эди. Уларнинг ўзини тутишида ҳар қалай бир оз саросималаниш ҳам бор эди.

Ниҳоят, унинг келишига қараб тургандек, одамлар дастурхон ёнига келишди. Жой эгаллашди.

Зиёфат-зарофат бошланди.

* * *

Дўст-ўртоқлар бирма-бир Кабир Ҳожини табриклай бошлашди. Тезда Иброҳимга ҳам навбат келди.

У ҳам Кабир Ҳожи (истеъдодли ижодкор, куюнчак инсон!) ҳақида илиқ гаплар айтди. Меҳрини изҳор қилишга уринди.

Шу сонияда унга ҳамма нарса содда-табиий туюлди. У, келганим яхши бўлди, бу жойларнинг гўзаллиги! Одамлар бири-бирига меҳрибон, ажойиб давра, деган хаёлга борди.

Бироқ негадир унинг юраги чироқ ёқса ёришмаётган эди.

Инсонни юрак алдамайди. Алдаса, ақл алдайди.

Орадан бирон соат ўтгач, даврадан қандайдир файз кета бошлади.

Кўпчилик сармаст, шу билан бирга, бояги хушчақчақлик йўқолган эди.

* * *

Иброҳим — даврада, шунга қарамай, даврадан четланиб бир ўзи қолгандек ҳолатни туймоқда эди.

У ёнверидагиларнинг узук-юлуқ гап-сўзларига аралашолмай, мен нега бу ерга келдим, деб ўйлаётган, беихтиёр хаёлга ботган эди.

Одатда, йиғит-қизлар ўқиш, иш жойи, баъзан кўча-кўй, баъзан турли театр, кинотеатр дегандек томошагоҳларда танишишади.

Биров ажабланиши, биров тиржайиши мумкин:

Иброҳим Марварид билан бу гўшалар эмас...

“Ҳайвонот боғи”да танишган эди.

Ўшанда Марварид фил айланиб юрган тўр-сим ичидаги майдонча қаршисида — бир харрак четида мункайиб ўтирар эди.

Иброҳим адашиб-улоқиб “Ҳайвонот боғи”га кирган, кезиб юриб толиққан эди. Ногоҳ улар гаплашиб қолишди.

Кейин, учраша бошлашди.

Марварид “Болалар уйи”да ўсган экан.

Ота-онасини билмайди. Яқин бирон кишиси йўқ.

Эгаллаган бошпанаси йўқ. Топган мол-мулки йўқ.

У ҳозир қайсидир ётоқхонада яшаб юрар экан.

Қандай бўлмасин, бу қизнинг (бутун дунёда) Иброҳимдан бўлак ҳеч кимга кераклиги ҳам йўқдек эди!

Иброҳим энди ҳар қачон Марварид тўғрисида ўйлаганида, юрак-бағри ўрта-ниб кетар эди.

* * *

Даврада қизиқ кайфият...

бу ерда (гўёки)

томоша тутаганми ёки

ҳамон бошланмаганми эди!

Орадан яна жилла вақт ўтгач —

(балки, олдинги томоша тугаб, янги)

томоша ҳам бошланди.

Иброҳим худди шундай бўлишини юрагида сезган ва (ўзи-ўзини алдаб) ажабки, бундай бўлмайди, деб ишонган эди...

Унинг “эски оғайнилар”и қутилмаганда Файрат ака келмоқчи эдилар, тутилиб қолдиларми, келмаяптилар, деб ташвишланиб, нотинчлана бошлашди. Улар афтидан, ошга гуруч солмай, Бош Раҳбарнинг йўлини пойлашаётган эди.

— Сизлар бошлайверинглар, мажлисим бор, лекин етиб бораман, деган эдилар!

— Ваъда берган бўлсалар, келадилар!

— Келишлари керак!

Иброҳим рўй берган ҳолатдан қанчалик эзилиб, асабийлашмасин, аввалига ўзини ўта осойишта тутишга уринди. “Файрат Нусрат келса, келипти! Келмаса, келмапти! Сенга нима?! Кўнглингга ёқмаган одам билан (умрингда, ҳеч қачон) бир даврада ўтирмаганмисан? Жуда дўппи тор келса, турасан-кетаверасан! Биров бўйнингдан боғлаб қўйибдими? Ёки, бировдан қўрқадиган жойинг борми?”

Аммо ҳаммаси ҳали олдинда эди!

Кўп ўтмай...

Кабир Ҳожи бачканалик қилди.

Бир четдаги каттакон қопчиқни очиб, Файрат Нусратнинг мойбўёқда ишланган расмини чиқарди. Чойхона айвони устунига шошмасдан илиб қўйди:

— Файрат акам келсалар, кўриб хурсанд бўладилар! Яқинда чиздирган эдим. Совға қилмоқчи эдим...

Иброҳимнинг энсаси қотди.

“Бу йигит ёки унинг эгизаклари туғилган кунга Файрат Нусратнинг нима алоқаси бор? Хўп, буниси майли. Файрат Нусрат ким, бирон ишни қотирган даҳоми, авлиёми? Ҳатто ўшандай бўлган тақдирда ҳам...

**Аллоҳдан бошқасига
сигинмагин, деганлар!”**

У эслади:

Кабир Ҳожи талабалик йиллари олийгоҳ раҳбарларининг пинжига суқилиб юарди! Кейин ҳам каттароқ лавозимдаги кимнидир кўрса, ҳаяжонланиб яқинлик қидиарди. Қандай қилиб қўйнига кирсам экан, дегандек ҳолат бу йигитнинг юз-кўзида ҳамиша акс этиб турарди... Эринмаган одам! Чойхонага расм кўтариб келибди. Бутга сигингандек иш тутаётганини билмасми экан?

**(Аллоҳдан бошқасига
сигинмагин, деганлар...)**

Яқиндан буён тилга олинаятган шахсга сигиниш — фақат биргина шахсга тегишли эмас экан-да! Ана, оддий идора. Бундай идоралар минг-минглаб. Кабир

Ҳожи сингари биров чиқса, бас. Юрган йўлида ғайрат-нусратларни улуғлаб, ўзини кулдек тутати, огринмай-қийналмай халқнинг қўл-оёғини боғлаганча, уларнинг олдига ташлайди!

Кабир Ҳожи — ёзувчи. Ўзига яраша шуҳрат топган.

Балки, истёждодли ҳамдир. Сафда юрибди.

Лекин инсон дунёда истёждодсиз бўлгандан ҳам кўра, иймонсиз бўлгани ёмонроқ экан!

Иброҳим: “Тўхта! Сен меҳмонсан, бу гапларнинг ҳозир сенга дахли йўқ, “кўзим кўр, қулогим қар” бўлиб, нафас ютиб ўтиравермайсанми?” деб ўйлади. Ўзини у ҳамон осойишта тутишга уринди. Бироқ бўлмади...

Шу аснода

у —

ҳозир бу гапларнинг

бевосита ўзига

дахли борлигини

пайқайди-қолди.

“Эски оғайнилар” унга юзланишди.

— Ғайрат ака келсалар, яхши бўларди, — деди Шоди Турсун. — Биз бугун, шу даврада сизнинг масалангизни кўрмоқчи эдик!

— Менинг масаламни? — ажабланганича сўради Иброҳим.

— Унча масала ҳам эмас... Сизни идорага, ишга қайтармоқчимиз! — тушунтириш берди Кабир Ҳожи.

— Яраш-яраш! — елкаларини қисиб, қўлларини ишқади Бўтавой Нодир.

— Ғайрат ака ана-мана келадилар! — деб таъкидлади Акмал Рашид.

Иброҳим қисинди.

Булар илк қарашда хайрихоҳлик истаб, эзгу бир вазифани бажаришаётгандек эди!

Аммо бу давра Кабир Ҳожи белгилаётган муносабатлардан кўпроқ Ғайрат Нусратга Иброҳимни рўпара қилиб қўйиш учун уюштирилганга ўхшар; ҳарҳолда, шундай таассурот уйғонмоқда эди. “Эски оғайнилар” қабиҳлик қилишган эди.

Иброҳим шунисига ҳам рози эди! У, мен сенлардан иш сўрабманми, деб кулмоқчи эди-ку...

— Ғайрат ака яхши одам. Бағрикент, — деб сўзни давом эттирди Кабир Ҳожи. — Айниқса, бировга кек сақламайди. Буёғини ўзингиз тушунасиз...

Иброҳимнинг лабларида табассум қотди.

У сергакланди:

гап бу ёқда экан!

Булар Ғайрат Нусрат эмас, унинг олдида Иброҳимни айбдор деб билишади. (“Сен вақтида телбалик қилгансан! Одобсизлик қилгансан! Ғайрат ака чизган чизиқан юрмагансан!”)

Булар Иброҳимни Ғайрат Нусратга рўпара қилганда ҳам, уни оппа-очиқ бўйин эгдирмоқчи! Тиз чўктирмоқчи!

Булар Иброҳим ўзларига ўхшамаганига чидашолмайди!

Ўзларига ўхшатмагунча тинчишмайди ҳам!

(Иброҳим ёки булардек бўлиши ёки буларнинг ҳам душманига айланиши керак! Учинчи йўл йўқ!)

Иброҳим шу дамда “эски оғайнилар”ига:

“Мен адашибман. Сенлар вақтида ҳеч нарсага тушунмаган экансан. Ҳамон тушунмабсан!” дегиси келди.

Иброҳим яна “эски оғайнилар”ига:

“Мен адашибман. Сенлар — биринг ёзувчи, биринг олим, биринг санъаткор, биринг ҳакам; сенлар — зиёли; лекин... Сенлар учун ҳаёт ўзгара бошлагани бир пул. Сенлар учун оёғи ердан узилган жоҳил бир кимса азиз. Ўз манфаатларинг ҳамма нарсадан устун экан! Сенлар эзгуликни Ғайрат Нусратга алмашибсанлар. У эмас, Ғайрат Нусратнинг хизматига бел боғлабсанлар!” дегиси келди.

Иброҳим уларга:

“Мен адашибман. Сенлар — халқнинг ҳаёти, турмушидан беҳабар, атрофда яшаётган одамлар ҳол-аҳволини инобатга олмайдиган, уялмайдиган бўлиб кетибсанлар. Қотиб қолибсанлар. Сенлар қулсан. Қаролсан!” дегиси келди.

Аммо у паришонланди, холос.

Аммо у тилини тишлади.

Гапирганинг кумуш бўлса, гапирмаганинг олтин!

Айниқса:

Файрат Нусрат ҳали келадими, йўқми?

(Бу — унинг учун ҳам энди аҳамият касб этган эди!)

Келмаслиги ҳам мумкин...

Шароитга қараб иш тутиш керак!

Айниқса:

Бутун давра уларга анграйиб тикилган эди.

Давранинг оғзи ҳам, тили ҳам — шубҳасиз, Иброҳимнинг ёшликдан “дўст”лари эди!

— Майли, ўйлашиб кўрамиз! — деди Иброҳим босиқлик билан.

Унинг “кейинги йилларда улғайиб, одоб сақлаётгани” (аттанг) инобатга ўтмади.

Шу дамдаёқ ҳис этди:

У осонликча жон бермаганидек, булар ҳам осонликча сиртмоқни бўшатмайди!

Ёшлиқдан “дўст”лари уни Файрат Нусрат келгунча “пишитиб” қўйишмоқчи!

Шунга қарор қилинган.

— Бунинг нимасини ўйлайди? Аниқ гап! — деди Шоди Турсун анча кескин.

— Аниқ гап... Мен ўз ишимдан, ўз ҳаётимдан розиман. Идорага қайтиш ниятим йўқ. У сувлар оқиб кетди.

— Демак, сизнинг Файрат Нусратга ҳеч қандай ишингиз ҳам йўқ! — файласуфона хулоса чиқарди Акмал Рашид.

Иброҳим индамади.

Баҳсга ҳожат қолмагандек эди.

Кутилмаганда ўрнидан сагчиб:

— Мен тушунмаяпман. Сиз нега Файрат акани ёмон кўрасиз? Ич-ичингизда нафрат билан қарайсиз? — саҳнадан туриб нидо қилаётгандек, овози титраб Иброҳимни исқанжага олди Бўтавой Нодир.

Гапирганинг кумуш бўлса, гапирмаганинг олтин!

Лекин бу гал Иброҳим ўзини тўхтатолмади:

— Сизлар мендан юз чандон ақлли, билимли. Мен сизларга нима дейман?! Бировни одамий гўзал хислатлар, кўзга ташланган юксак фазилатлари учун ҳурмат қилиш, яхши кўриш мумкин. Кучли иймон-этиқоди учун! Эзгулик истаб, шу йўлга ўзини тиккани учун! Катта бир ишларни бажармаса ҳамки, ақалли одамларни қийнамагани учун! Халқни қийратмагани учун... Тирикнинг чопони, ўликнинг кафанини ечиб, данғиллама уйлар қурдирган, итига тилла тиш қўйдирган одамни қандай яхши кўрасан? Инсоф керак!

— Умас-бумас, сизлар душмансизлар, оғайнижон, — деди Кабир Ҳожи.

— Сиз эскиликка муккасидан кетган, замонга қарши юрган миллатчисиз, бузғунчисиз! — тортишувга яқун ясади Акмал Рашид.

Орага узоқ сукунат чўкди. Кейин:

“Эски оғайнилар” Иброҳимни ўз ҳолига қўйиб, бошқа нималардир ҳақида гаплаша бошлашди. Давра чалғиган, Иброҳимга одамлар аҳамият бермай қўйган, уни унутгандек эди.

* * *

Иброҳим ўрнидан секин қўзғалиб, —

қўл ювгани чойхона ичкарисига қараб кетди.

У ҳеч ким пайқамаса, бу ердан бир йўла жилиб қолишга қарор қилган эди.

Даврадаги ҳолати-руҳиядан ишнинг яхшилик билан тугалланмаслигини Иброҳим энди ошкор сезмоқда эди. Болаликдаги икки дўсти сўнгги пайтда аллабир жоҳрога аралашиб, кўчада нобуд бўлишганини, иккисини ҳам номаълум кишилар ўлдириб, ариққа ташлаб кетишганини бу кеч у бот-бот эсламоқда эди. Ўз биродарлари билан ашаддий душманга айланишни Иброҳим истамасди ҳам!

Аттанг! Булар ёшликдаги озгина муқаддаслик, одабийликни ҳам йўқотиб, энди буткул ўзгаришган эди!

Булар Иброҳимни “унутишмаган” экан: ортиқча қимир этгани қўйишмади! Кимлардир босган қадамини ўлчаб, уни пойламоқда эди!

Бироқ у чойхонани айланаётиб,

шу аснода

бир мулоқот рўй берди.

Одатдаги одми кийган, устига қўмир чанги урган чойхоначиларга ўхшамаган; бошида фўта, эгнида оқ яктак, сақоли, қош-киприклари ҳам оппоқ, фариштадек қария самовар ёнида қўймаланар эди.

Иброҳим шунчаки яқинлашиб, салом берди.

— Сизни олдин кўрмаган эканман! — унга тикилиб деди чойхоначи.

— Минг йилдан буён келмаган эдим.

— Ҳалиям бекор келибсиз!

Иброҳим ажабланди.

Қария унинг ранг-рўйига қараб, аҳволини пайқадими? — билиш қийин эди. Иброҳим ҳозир бу ҳақда ўйламаётган ҳам эди. Негадир ўзи-ўзидан гапга гап уланиб кетди.

— Дунёда бир ҳикмат бор. Инсон, одам билан ҳайвон орасида яшайди! — деди қария. — Ҳар кимда ўзига яраша яхши жиҳат топилади. Оғайниларингиз ёмон одамлар бўлмасликлари ҳам мумкин.

— Улар ёмон эмас! — тасдиқлади шошиб Иброҳим.

— Лекин айрим ҳол, айрим соатларда ваҳшийлик қилишади.

— Сиз ажойиб экансиз, оқсоқол, — деб жилмайди Иброҳим.

— Йўқ, кулманг. Атроф-оламга диққат қилинг... Ҳар бир одам қайсидир жонзотга ўхшайди! Биров отга, биров итга. Худо шундоқ яратган! Нега биз билмаймиз! Одам ўзини тутмаса, бора-бора ўша ҳайвон турқига киради.

Шу пайт Иброҳим рўпарадаги очиқ деразадан кечки қуёш нурларига чўмган тепалик томон қаради. Айни ёз кунини пахталикка ўраниб олган қандайдир бола беш-ўнта чўчқа етаклаб, пастга энмоқда эди. “Булардан қайси бири Файрат Нусрат бўлса?” ичида кулиб ўйлади Иброҳим.

— Ўзини тутса-чи?! — деб сўради чойхоначидан.

— Тутса ҳам баъзан киради, лекин бу бошқа сабоқ! — Кейин, қария суҳбатни тугатди. — Майли, сизга Худо ёр бўлсин!

Пойлоқчи йигитлар ҳовлини “шудгор” қилиб юришганидан, Иброҳим ноил-лож яна даврага қайтди.

* * *

Бу ерда

у йўқ пайтда

яна бир қарра

“муҳокама” бўлгани кўриниб турарди.

Келиб ўтиргани заҳоти:

— Менга қаранг. Бир жумбоқни чақолмаяпмиз, — унга мурожаат қилди Шоди Турсун. — Демак, ишдан кетганингизда ҳаммаёққа сиз қоғоз ёпиштиргансиз, шундайми?!

— Мен, — деди осойишталик билан Иброҳим.

— Ана холос! Биз бировлардан бекорга ўч олиб юрибмиз! — бошини чайқади Акмал Рашид. — Шу ишни шахсан ўзингиз яхши деб ўйлайсизми?

— Яхши эмас. Ёш болага ўхшаган иш! — бўйнига олди Иброҳим.
— Бўлмаса нега ундай қилдингиз?! Мен тушунмаяпман, — бўғилди Бўтавой Нодир.

— Бундай қилмаслик керак эди! Лекин бу билан барибир, ҳеч нарса ўзгармайди.

— Яъни?! — деб сўради бутун гавдасини дастурхон устига ташлаган Кабир Ҳожи.

Гапирганинг кумуш бўлса, гапирмаганинг олтин!

(Ол-а... Халқ бир умр тилини тишлаганидан, тиллага кўмилиб ётибди!)

Иброҳим жавоб беришга мажбур эди.

— Ўзингдан ёши ҳам, иши ҳам катта одамни ҳурмат қилиш керак! — деди у.
— Фақат ёши ёки фақат иши катта одамнинг ҳам сўзига қараш керак! Ҳурматини бузмаслик керак! Акс ҳолда, ҳаёт издан чиқади. Барча иплар узилади. Бошбошдоқлик рўй беради. Итоатсиз мумкин эмас... Лекин фарзанд ота-онани ҳурмат қилиши учун биринчи навбатда, ота-она ўзини муносиб тутмайдими? Биз катта-кичик, ҳаммамиз банда. Энг аввал, Худога итоат қиламиз. (**Аллоҳдан бошқасига сиғинмагин, деганлар**). Банданинг бир-бирига итоати нисбий! Хўп. Дунёда ҳар кимнинг ўз тушунчаси бор. Фикри. Қараши! Ҳис этганинг, ўйлаганингни айтмаслик қўрқоқлик, мунофиқлик эмасми?! Қачонгача уйда бошқа, кўчада, одамлар орасида, мажлис ёки даврада бошқа гапни гапириш керак? **“Бошимга қилич келса ҳам дегайман ростин!”** — ота-боболарнинг бу шиори наҳотки, замонлар ўтиб, йўқолди? Тараққиётга эришган сайин, “маймуният” деганидек, наҳотки, муносабат ниқоб тақиб, ўйин кўрсатишга айланган бўлса? Сиёсий ўйин! Ижтимоий ўйин! Оммавий ўйин... Табиийлик қани? Холислик қани? Биз катта халқмиз. Аммо орамизда шундай одамлар борки, бутун ҳаётни театрга яқинлаштириб, ўзи ўйнаб, бутун халқни ўйинга тортгиси келади. Ана, сиз сиғинган Файрат Нусрат! Унинг буюклиги ёлғон. Ўзи билади! Сизлар ҳам биласизлар! У қўлидаги қон томан қиличи билан, ўз шаъни, ўз обрўйини тутиб турибди. Имкон топиб яшаб қолишни истайди, холос! Сизлар унга ошиқ-шайдо бўлсанглар, марҳамат! Лекин ҳаммадан буни нега талаб қиласизлар? Ҳамма унинг аравасига миниб, ашуласини айтиши шартми?

Дунёда

ҳеч ким

биров билан тортишаётиб

“биз енгилдик, тақсир!” демайди.

— Агар сал олдинги давр бўлса, мен сизни бу фикрингиз учун отиб ташлаган ёки қамокда чиритган бўлардим! — гудраниб қўйди Акмал Рашид.

Баҳс ҳали давом этадигандек эди. Бироқ...

Даврадагилар чойхонага асосан,

ўз машиналарида келишган,

машиналар ён томондаги майдончада тизилган эди. Йўлни чангитиб, янги бир машина келиб тўхтади.

Ҳайдовчи кабинадан чиқар-чиқмас, Акмал Рашид ўрнидан ирғиб туриб, унга томон ошиқди.

Иброҳим ҳайдовчига кўзи тушиб, эсанкираб қолди: бу — ўтган йилмиди, олдинги йилми? — хиёбонда, дарахт панасида туриб уни пойлаган йигит эди!

(Ажабо, ўшанда Акмал Рашид “ташаббус” кўрсатганмиди ёки уни “четлаб”, ҳайдовчи тўппа-тўғри Файрат Нусратнинг иродаси билан иш тутганмиди? Қандай бўлмасин, бу одамлар ўша пайтда ҳам тинч туришмаган экан!)

Аммо буниси ҳали ҳолва экан.

Акмал Рашид негадир кабинага кириб, бир оз ўтирди.

Кейин, ранги оқарган, асабий ҳолатда орқага қайтди.

У сал кибрланганми, тантанали намоишдами? — ўрнини эгаллаб, даврадагиларга совуқ, синчков тикилди.

— Ғайрат ака келмайдиган бўлдилар! — деди салмоқлаб. — Келолмайдилар! Бугун тушдан кейин Ғайрат акага суиқасд уюштирилибди.

Давра чайқалиб кетди.

— Нега?

— Қаерда?

— Нима бўлибди? Тирикми?

— Тирик! Лекин келадиган ҳолда эмас, — деди Акмал Рашид. — Машинага портлатгич ўрнатишибди. Тушлик қилиб, уйдан чиққан эканлар. Яқинлашган пайтлари портлабди! Ҳалиям яхши ишламабди. Бўлмаса, куллари кўкка совриларди. Мен хабарлашдим... — у бир дам ўйланиб, гапни якунлади. — Мен ҳозир миршабларни чақиртирдим.

— Миршаблар? — даврада кўпчилик ҳозир бу ерда миршабга қандай эҳтиёж борлигига тушунмаётгандек эди.

— Миршаблар, албатта! — деди Акмал Рашид. У Иброҳимга томон бурилди. — Бу ишни сиз қилгансиз, оғайнижон! Биз билганлардан — бошқа киши кўпоровчилик қилмайди.

— Мен? Унга менинг нима ишим бор? — эзилиб пичирлади Иброҳим.

— Сиз бу ишни қилмаган тақдирда ҳам, мен уни сизга ёпиштирдим. Лекин ҳозир бутун шубҳа-ғумон сизга тушяпти. Ғайрат аканинг сиздан бўлак душмани йўқ! Сиз гоҳ очиқ, гоҳ бекитиқча унга қарши курашгансиз... Бугун сизни бу ерга таклиф қилганимиздан кейин, хаёлингиз қочиб, Ғайрат ака билан кўришмаслик, бунинг олдини олиш учун унинг машинасини пойлагансиз. Партлатгич ўрнатгансиз... Сиз ишлаган заводда порох ҳам, бошқа дорилар ҳам истаганча топилади! Бугун туш вақти бўлиб-бўлмай, ишдан кетгансиз. Безовталаниб, қаёқларгадир қўнғироқ қилгансиз. Бизнинг йигитларимиз ҳаммасини белгиланган! Қисқаси, айбингиз бўйнингизда, оғайнижон! Бугунги сиз билан суҳбат ҳам уни тасдиқлайди...

Иброҳимнинг юраги орқага тортди.

Эс-ҳуши бошидан учди.

(Ғайрат Нусрат келгани ҳам дуруст экан! Одам боласи ҳақиқатга тик қарай олади. Туҳмат ёмон! Туҳмати ногаҳон...)

Иброҳим ўзини қанчалик оқлашга уриниб, далил келтирмасин, даврадагилар гапни эшитмаслиги, ишонмаслиги — фойдаси йўқлигини ҳис этди. Довдираб қолди...

У фалокатга йўлиққан, ишнинг расвоси чиққан эди!

Йўқ. Иброҳим этак силкиб, даврани дадил тарк этди.

Йўл томон мағрур босди.

Кетди. Илдам бора бошлади.

Аммо кўп ўтмай...

орқадан бутун давра шовқин солиб келаётганини кўрди.

Булар ярадор қушга эрк бериб, типирчилашини томоша қилган ёвуз мергандек, уни кузатиш учунгина қўйиб юборишган; энди босиб-янчиб қўлга киришмоқчи! — афтидан, буларнинг нияти шу эди.

Иш бугун чигал, қалтис тус олиб, шу даражага етишини ким билибди дейсиз. Инсон нодон бўлмаса...

Иброҳим ярим ўгирилиб,

орқага қаради.

Давранинг биринчи сафида унинг —

“Эски оғайнилар”и келишмоқда эди.

Буниси майли.

Улар кўзлари қонга тўлиб, ҳаллослаб югуришмоқда;

турқи-тароватлари ўзгарган эди.

Тасаввурга сиғмайдиган ҳол! Тавба:

1. Кабир Ҳожи — Кабир Ҳожи,

шу билан бирга тулки

2. Шоди Турсун — Шоди Турсун,
шу билан бирга айиқ
3. Бўтавой Нодир — Бўтавой Нодир,
шу билан бирга қоплон
4. Акмал Рашид — Акмал Рашид,
шу билан бирга бўри

эди!

Иброҳим беихтиёр

чойхонадаги фариштадек қарияни эслади.

Қария айтган гапга кулган эди! Энди ўкинди.

Кейин:

“Инсон — гапирувчи махлуқ!” деган ғалати нақл ёдига тушди.

“Инсон баъзан ҳайвон қилмайдиган ишни қилади!” деган гапни ҳам хаёлидан кечирди.

Йўлда — рўпарада узоқдан миршаблар машинаси кўринди.

Иброҳим икки ўртада қолганини сизди.

Яна икки томон бор.

Бир ён — қирлик. Тезда ўраб олишади!

Иккинчи ён — дарё. Сувнинг суриб, оқизиб кетишидан ҳарҳолда, умидланиш мумкин!

Иброҳим тўғри ўзини дарёга отди.

У қирғоқдан энди узоқлашган эди:

тўппончадан қарсиллаб осмонга ўқ узилди.

Сўнг:

ўқ Иброҳимнинг қулоғи остида визиллади.

Уфққа бош қўяётган офтоб тўшаган нурдан — дарё юзи қонга белангандек эди.

Иброҳим негадир шу сонияда (яна) болаликдаги икки дўсти кўчада нобуд бўлиб кетишганини эслади. Уларнинг аниқ бир гуноҳи бормиди ёки улар ҳам тўхматга қолишганмиди? (Ҳозиргидек воқеа юз берган бўлиши мумкин-ку!)

У гоҳ шўнғиб, гоҳ юзага қалқиб, шиддат билан сузмоқда эди.

Бироқ:

“жодуларки, боғлар оқар сувни...” —

қайсидир жоду (сеҳргар) кишанлаб ташлагандек, — шарқираб оққан сувда Иброҳим бир ердан узилолмай, секин сурилмоқда; гирдобда ўралашган сингари ҳолатни туймоқда эди.

Қирғоқ бўйлаб эса

катта бир тўда

у билан ёнма-ён югуриб бормоқда;

олдинда кетаётган қоплон, бўри, айиқ, тулки изидан — уларга қаёқдандир қўшилиб олган — итлар (вовуллаб), мушуклар (бағиллаб) эргашиб келмоқда;

қирғоқни булутдек чанг-тўзон

қоплаган

эди...

3

Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим.

... Биз унинг (Иброҳим алайҳиссаломнинг, ҳақ йўлга лойиқ эканлигини) билган эдик. Ўшанда (Иброҳим) отаси ва қавмига: “Сизлар доимо чўқинадиган бу ҳайкаллар (бутлар) нимадир?” деганида; улар айтдилар: “Бизлар ота-боболаримизни ҳам уларга сиғинган ҳолда топганмиз”. У (Иброҳим) деди: “Дарҳақиқат, сизлар ҳам, ота-боболарингиз ҳам очиқ залолатда экансизлар!”

... Бас, у (бутлар, ҳайкалларни) парча-парча қилди.

... Улар: “Бизнинг худоларимизни ким бундай қилди? Шубҳасиз, у золим кимсалардандир!” дедилар. Улар(нинг айримлари) айтишди: “Худоларимизни айблаб

юрадиган Иброҳим деган бир йигитни эшитгандик”. (Шунда уларнинг катталари): “Уни одамлар қошига келтирингиз! Улар гувоҳ бўлсинлар!” дейишди.

... (Мушриклар) дедилар: “Уни (Иброҳимни) ёқиб юборинглар! Агар уддалай олсанглар, ўз худоларингизга ёрдам қилинглар!”

... Биз айтдик: “Эй олов, сен Иброҳим учун салқин ва омонлик бўл!”

... Улар (Иброҳимга) макр қилмоқчи (яъни, уни ёқиб юбормоқчи) бўлдилар. Биз эса уларнинг ўзларини кўпроқ зиён кўргувчи қилиб қўйдик.

* * *

Иброҳим: “Мен Ёлғиз сенга сўғинаман, парвардигорим!” деб худога ибодат-илтижо қилмоқда эди.

Қирғоқдаги сурон ҳадеганда босиладигандек эмасди.

Қирғоқда яна бир неча бора ўқ қарсиллади.

Ваҳший тўдада бўлганлардан ҳар бири — бир Ғайрат Нусрат эди! Булар қон қўмамоқда эди.

(Ким эгри кишининг
эгридир сояси ҳам...)

Иброҳим ниҳоят, ўзини оқимга ташлаб қўйиб, кўзларини чирт юмди.

Устидаги енгил кийим ҳам ҳозир унга оғирлик қилмоқда эди. У болаликдан сузишни ўрганган, лекин ҳеч қачон бу аҳволда сувга тушмаган эди. Шунга қарамай, Иброҳим бу ҳақда ўйламаётган эди. Назарида, улкан ўтин ғарами ҳозирланиб ўт қўйилган ва қўл-оёғини боғлаб, уни қадимий тош отиш қуроли — бир манжаниққа солишганча, оловга отишган эди. У ёруғлик, иссиқликни сезмоқда. Аммо аланга-оташ унга таъсир қилмаётган эди. Иброҳим: “Парвардигорим Ўзи аҳволимдан огоҳ!” деб ўйлаб таскин-тасалли топаётган эди.

* * *

Шу ҳолатда орадан қанча вақт ўтди? — билмасди.

Кўзларини очиб, ажабланди:

бир муддат илгари Ғарбда қизариб ботаётган қуёш

энди Шарқдан қизариб чиқмоқда эди.

Диққат қилиб туриб, яна ажабланди:

тўполон-сурон тинган, атроф-жавониб жимжит эди.

Бошини кўтариб, аланглаб, бадтар ажабланди:

дарё келиб қуйилганми? — ўзининг денгизда эканлигини сезди.

Денгиз ҳорғин-ҳорғин нафас олмоқда эди.

Олисда қорайиб турган нуқтани кўриб, Ер бўлса керак, деб ўйлаганича, шу томон сурина бошлади.

Қуёш найза бўйи кўтарилганда, у қирғоққа чиқиб олди.

Бу — яланг-бепоён бир ўтлоқзор эди.

Лекин ўтлоқзордан ҳам олдин Иброҳимнинг —

тўп бўлиб юрган филларга кўзи тушди.

Дарё, денгиз уни афтидан, бир ёқларга итқитиб-улоқтирган эди. Бунга Иброҳим энди ажабланмади ҳам.

У бугун (кеча) Марварид билан учрашолмаган, филлар тўғрисида гаплашмаган эди. Шу боисдан, улар тўғрисида ўйламаган ҳам эди. Ҳозир денгиз соҳилида турганича, беихтиёр...

Бир китобда филларни “қуруқликда яшовчи сут эмизувчи ҳайвонларнинг энг каттаси” деб ёзишгани ва “бўйининг узунлиги фалон метр, оғирлиги фалон кило” деб белгилаб қўйишганини эслади. Ўша китобда қизиқ гаплар бор эди. “Агар хартуми бўлмаса, фил яшай олмасди. Чунки унинг йўғон ва камҳаракат бўйни ердаги овқатни эгилиб ололмасди!” дейилган, кейин “фил сувни ҳам хартуми билан ичади!” деб тушунтирилган эди. Яна бу китобда филнинг курак тишлари катта эканлиги, шу тишлардан зийнат буюмлари ясалиши-ю, филлар юз йилгача яшаши ҳам

айтилган эди. Бошқа бир китобдаги жозибали тасвир ҳам Иброҳимнинг ёдига тушди: “Юраги ёрилиб ўлиш ҳолати баъзан филларда ҳам учрайди. Озиқа-ем тутаб, сув ичадиган қудуқлар қуриб қолганини кўрганда, филлар қаттиқ қайғуриб, ҳасрат-надомат чекадилар. Бироқ улар ҳар қандай шароитда бир-бирларига қўмаклашадилар. Уларнинг қайсидир биродари йўлда қулаб, ҳалок бўлса, тирик қолганлар унинг суякларини кўтариб, филлар қабристонига олиб бориб қўядилар”.

Иброҳим бундан роппа-роса минг йил муқаддам араб ат-Тануҳи ўз “Ғаройибот”ларида “Фил ниҳоятда ақлли жонзот” дегани ва филни қўлга ўргатиш жуда машаққатли экани ҳақида ҳикоя қилганини ҳам эслади. Ўша замонларда филлар катта қийматга эга, одамлар ҳар бир филнинг қадрига етган экан. “Ҳиндистонда яхши фил учун пулни аяшмас экан. У ерда бўлганимда, ҳарбга яроқли филнинг баҳоси — ўн минг, энг катта, кучли филнинг баҳоси — юз минг динор эканлигини эшитдим” деб ёзганди ат-Тануҳи.

Иброҳим ғамгин кулиб, яқин давр (сўнгги аср)да яшаган фаранг Экзюперининг “Бола пошшо” китобини ҳам эслади. Бола филни ютган аждар расмини чизса, катталар шляпа, деб ўйлашибди...

* * *

У энди “эски оғайнилар”идан —
бало-қазодан қутулган эди.
Шунинг учун ҳеч нарсадан таъвишланмаётган эди.
Осойишта эди. Таслим бўлмаганидан мамнун эди.
Филлардан ҳайиқмади. Ётсирамади.
Бунинг устига, толиққан эди. Очиққан эди.
Тўғри филлар томон бора бошлади.
Темирдан этик кийгандек, оёқлари оғир эди.
Унинг ўзи ҳам катта, салобатли бўлиб қолган эди.
Филларга қўшилиб, япроқлар, қўкат-сабзавот, ёввойи ўсимлик мевалари билан озуқлана бошлади.

Шу пайт...
бир фил яқин келиб,
хартумини чўзди.
Фил...
унга таниш эди!
“Бу Марварид эмасмикан?” деб ўйлади Иброҳим.
Кейин...
ўзининг ҳам хартуми борлигини пайқади.
У ҳам...
хартумини чўзди.
Хартумлар бир-бирини сийпалаб,
қучди.
Фил-Марвариднинг кўзлари жиққа ёш эди.
Фил-Иброҳимнинг ҳам кўзлари ёшга тўлди.
(Шу сонияда унинг нақ рўпарасида
чойхонадаги
фариштадек
қария
жонланди.
— Бу бошқа сабоқ! Сизга худо ёр бўлсин! — деди қария).
Ниҳоят...

* * *

Филлар тўпланиб, йўлга тушишди ва —
неча минг йиллик тарих

қайтарилгандек бўлди.
Неча минг йил муқаддам эса
бундай воқеа
рўй берган эди...

* * *

Бир сайёҳлар карвони қароқчилар, ҳар хил жангари тўдалардан қочиб, дашти-сахрога юз тутган эди.

Одамлар қум-тўзон ичида саргардон кезишади. Машаққат, очлик, айниқса ташналикдан чўп-устихонга айланишади.

Улар йўлга миниб чиққан филлардан фақат бир жуфти тирик қолган эди.

Йўқ, шундан кейин кўз ўнгидаги зулмат чекиниб, атроф ёриша бошлайди. Олисдан тиниқ денгиз нафаси келади.

Сайёҳлар денгизга қараб бора бошлашади. Аммо шу дамда пайқашади:

Негадир ҳаммаёқни туз қоплаган! Оёқ остида ер оппоқ, юрган пайтда оёғингга ёпишиб, парча-парча кўчади.

Икки ён томонда паст-баланд тепаликлар ойнадек ярқирайди. Йўл устидаги саксовулдан чақир тиканаккача — барчасининг шох-япроқлари шишани эслатади. Тегсанг, чирсиллаб синади.

Ниҳоят, карвон мовийлиги, нафис-нозик гўзаллиги кишини ҳайратга соладиган буюк бир денгизга яқинлашади.

Денгиз илк қарашда ярим музлаб, ярим эриб ётгандек туюлади. Умуман, у ҳаво ёниб ётганига зид ҳолда, музликларни эслатади.

Одамлар ҳовлиқиб, бири-биридан қизгангандек, уриниб-туртиниб олдинга ташланишади.

Улар филларни ҳам сувга туширишади.

Бироқ кўп ўтмай, орқага қараб қочишади.

Денгиз — сув эмас, эриган туздан иборат! Туз оғизни тирнаб-яралаб, кўзни ачиштираётган эди. Бадандаги эски жароҳатлардан қон сирқирарди. Сайёҳлар қирғоққа чиққандан сўнг ҳам, баданларига илгакдек ёпишган туз уларнинг суяк-суягини оғритмоқда эди.

Улар мана, энди

бу ястаниб-оқариб ётган —

ўлик денгиз эканлигини англашади.

Бу денгизга дарёдан тасодиф келиб тушган балиқ лаҳза ичида жон беради. Бирон нарса сузмайди. Туз юзада тутиб турганидан, денгиз остига ҳеч нарса чўкмайди ҳам!

Карвондагилар аввалгидан бадтар ҳолга тушиб, тинка-мадорлари қуриб, ловуллаган офтоб остида, қирғоқда, ҳар ким ҳар ерда чўзилганча, уйқуга кетишади. Ҳамма ухлаб қолади.

Сувга туширилган бир жуфт фил — филлар-чи?

Филлар денгизни дарҳол тарк этгиси келмайди.

Дунёда ўхшаши бўлмаган бу денгиз гўёки азоб эмас, жон роҳати! — мазза қилаётгандек, улар эркин ўйнамоққа тушади. Аввалига улар сувда — туз эритмасида қулоқларигача ботиб туришади. Кейин, юзага қалқиб, шодумонлик билан бири-бирига хартумларидан сув пуркаша бошлашади. Ювиниб-тозаланиб, покла-наётгандек бўлишади. Эртаси куни тонг-соҳаргача шундай ҳолат давом этади.

Уйқудан уйғониб, сайёҳлар филларни қидиришади.

Лекин қирғоқдан тополмай, тез орада гап нимада эканлигини сезишади.

Улар — денгизда

филларнинг бири-бирини хартуми билан қучиб,

ҳайкалдек тош қотганча, —

тузга айланиб қолишганини...

кўришади.

Иброҳим ўзини дарёга отдими?
 Денгизга бориб етдими?
 Кум-тўзон кечдими?
 Сув ўрнига
 туз ютдими? —
 қандай бўлмасин,
 Нусрат Файрат билан шотирлари уни тутиб йўқотиш ниятидан қайтишмаган эди.

Буни у яхши биларди.
 Унинг назарида, таъқиб давом этмоқда, ўзи ҳамон қочиб бормоқда.
 Шу тахлитда, Иброҳим ниҳоят, денгиз бўйидаги бир шаҳарчага юзланди.
 Бу ерга етиб келгунича, у уч-тўрт кун поездда, кейин ҳайбатли кемада йўл босган эди.

Поезддаги вагонлар ифлос, оддий чой ҳам йўқ. Йўлдаги безорилар фақат кечалари эмас, куппа-кундузи ҳам одамларни тунаб кетишар, яна ўчакишгандек, ойналарга тош отишар эди. Кемада одам кўп. Сичқоннинг ини минг танга. Иброҳим юқори қаватдаги очиқ, яланг саҳнда, дағал бир тахта устида ўтириб, тунни кўш уйқусида ўтказди.

Мана, энди у соҳилда бадмаст кишидек, беҳол чайқалиб турар эди.

Ёз куни, қуёш айна тик қадалган пайт.

Соҳилдаги шаҳар, шаҳарчаларда меҳмонхонадан муносиб жой топиш тугул, хароб бир бурчакни эгаллаш ўлимдан қийин. Буни йўлдаёқ эшитиб-билганидан, Иброҳим одамларга эргашганча, шунчаки денгиз ёқалаб тўғрига қараб кета бошлади. Кеч қирмай туриб ҳарқолда бирон бошпана топиш керак. Бегона шаҳар, кўчада қолиб кетиш мумкин.

Бандаргоҳ яқинидаги майдончада аксари хотин-халаж, қандайдир кишилар даста бўлиб, гужгон уйнашарди. Бу ерда тўпланганлар жойсиз меҳмонларга уйлари ижарага беришар экан.

Иброҳим кўним топишга кўнглида умид уйғониб, майдончани айлана бошлади. Бироқ унинг бу ҳолати узоққа чўзилмади.

Уни ҳеч ким уйига олиб боришни истамас, қанчалик мулойим, ҳатто ялингудек сўзлашмасин, биров билан гапи пишадиганга ўхшамас эди. Бошқалардек савдолашиб, бирон талаб қўйишни-ку, у хаёлига ҳам келтирмаётган эди. Барча уй эгалари тил бириктиргандек, бизга аёллар ёки оилали кишиларми бўлса, ёлғиз йигитни қўёлмаймиз, тўрт-бешта ўсмир бўлганда ҳам майли эди, дейишарди. Афтидан, улар шунга қатъий қарор қилишган эди.

Кун иссиқ, дим. Денгиздан эсган нам ҳаво нафасни бўғади.

Иброҳим аввалгидан баттар лоҳасланиб, жиққа терга ботган. Аммо майдончада бирдек чарх урмоқда эди.

Ахийри, ийманибми, одамлардан бир четда турган ёш, хушрўй жувонга унинг кўзи тушди. Жувоннинг ранг-рўйида бу даврадаги тажанг-тўпори аёллардан фарқ қилган одамшавандаликми-самимият барқ урарди. Негадир лаб жуфтлаб ҳар сўзга оғиз очганида, бир қизариб олар экан. Жувон Иброҳимга ўз уйидан жой беришга қарши эмас, шунинг баробарида, алланечук иккиланаётган ҳам эди.

— Бизнинг уйимиз йўли узоқ, — деди ниҳоят. — Бу ерда кўпинча денгиз бўйидан жой танлашади.

— Менга бунинг аҳамияти йўқ, — деди Иброҳим.

— Жой ҳам унча яхши эмас.

— Бори. Ҳозир менга барибир, — деди Иброҳим. У шу қадар толиққан эдики, ортиқча гаплашишга ҳам ҳоли етмаётган эди.

Улар автобус бекатига қараб йўл олишди.

Бекатда ҳадеганда автобуснинг қораси кўринмади. Сабри тугаган Иброҳим енгил машина тутди.

Жувоннинг уйи жуда тупканинг тагида ҳам эмас экан.

Машина осмонга тирмашаётгандек, қандайдир тепаликка кўтарилиб, ярим соатча йўл босгач, тор кўчага кириб, эски бир эшик олдида тўхтади.

Улар ҳовлига киришди.

Ҳовли — қуюқ дарахтзор. Тўрда каттагина бино. Олди айвон. Дарахтлар пана-сида яққол кўзга ташланган бу иморат пинжида олдинроқ қурилган япасқи, кўримсиз яна бир уйча.

Улар уч-тўрт зина пастга тушишди.

Жувон эшикни очди.

Иброҳим жувоннинг изидан ичкари кирди.

Ярми ерга кўмилган ойнадан ғира-шира ёруғлик тушиб турар, хона зах, рутубат эди.

Оёқ остида тахталар кўпчиган, кўкарган, дарз кетган.

Шифтни, деворларни кимдир қўл учиди оқлаган, бурчак-бурчакларда тир-қиш-туйнуқлар ямалмай қолаверган. Бу — хона ҳам эмас, одатдаги ертўла эди.

Темир каравот. Бир тўмба ва бир курси. Бутун-бор жиҳоз шу.

Иброҳим мана, энди уй эгасининг нега бот-бот қизаргани-ю, иккиланганига тушунди. Лекин айб жувонда эмас, айб унинг ўзида. Бу жойни у одамнинг иззат-нафси оғрийдиган даражада хароб, деб ўйламаган, жувон шаъма қилганига ҳам қарамаган эди. Қанақа бўлса-да, бошпана топилаётганига суюнганидан, қайсар-ланган эди.

Унинг кўнглидан кечганини билгандек, жувон:

— Шу кунлар кўлимиз қисқа. Бир оз қийналиб қолдик. Бўлмаса, уйга одам киритмасдик, — деди. Лаҳза сукут сақлаб, қўшиб қўйди. — Қаранг. Ёқмаса, бошқа жой изларсиз.

Иброҳим индамай, курсига чўкди.

Умуман, у иложсиз эди. Унинг чўнтагида жой учун тўлайдиган нақд пулнинг ўзи ҳам йўқ эди. Иброҳим ахир, уйдан бир чиққанича қувғинга учраган киши эди.

Шошмасдан қўлидаги соатни ечди.

Қўйнидан ҳам эски бир соат олди.

Бармоғидан узукни чиқарди.

Барини тўмба устига қўйди.

— Бойлигим... Ишга киргач, қарзим бўлса, яна узарман.

Жувон тўмба устидан нима учундир эски соатни олиб, ажабланиб тикилган-дек бўлди. Кейин, Иброҳимни ажаблантириб, лом-мим демай хонадан тез чиқиб кетди.

Дам ўтмай, қайтиб новча бир эркак — эри билан хонага кириб келди. Энди эски соатни эркак қўлида тутиб турарди.

У остонадаёқ бош силкиб, сўради:

— Бу кимники?! Қаердан олгансиз?

— Дадамники. Уруш пайтидаги ўлжа, — деди Иброҳим. — Дадам устага кўрсатгани менга бериб қўйган эдилар.

Эр-хотин русча эмас, бошқа ажнабий бир тилда ўзаро алланарсаларни ҳаяжон-ланиб гаплаша бошлашди. Иброҳим ҳолатдан келиб чиқиб, тил билмаса ҳамки, буларнинг олмон (немис) эканлигини пайқади.

Тунда, кема саҳнида ҳар хил кишиларнинг гап-сўзлари Иброҳимнинг қуло-гига чалинган эди. Бу шаҳарчага дунёнинг турли бурчакларидан одамлар асосан дам олгани келишади. Шаҳарчанинг туб аҳолиси, туркий бир унут қабила йигир-ма фоизни ҳам ташкил этмайди. Саксон фоиз тарих давомида саргардонликда сурунган миллатлар. Араблар, эронийлар (пирсиёнлар), ғарбликлардан юнонлар, олмонлар. Олмонлар — ҳаммадан кўп. Бир қисми ўтмишда келган. Яна бир қисми урушдан кейин қолиб кетган асирлар. Одамлар аксари бири-бири билан русий забонда сўзлашса-да, ўз тили ва урф-одатларини йўқотмаган.

— Қаердансиз?! Исмингиз? — Иброҳимнинг хаёлини бўлди уй эгаси. Иброҳим ўзини таништирди.

— Мен Ганс, хотиним Эмма, — деди уй эгаси. — Менинг бобом соатсоз бўлган. Ана, соатда насл-насаби ёзиб қўйилган. Анча бурун менда шунақа соат бор эди, ўғирлаб кетишган... Оддий матоҳ дунёни айланиб келганини қаранг! — Ганс бошини тебратиб, жилмайди. — Бизга шу етади. Бемалол тураверинг! — у чўнтагидан уч-тўртта қоғоз пул чиқариб, тўмба устига қўйди. — Бу ҳозирча яшаш учун! Қисинманг.

Иброҳим гангиб қолган эди.

Бир кунлар дунёнинг ярмини қонга белаган ваҳший тўда олмонми ёки булар олмон? Ер билан осмонча фарқ қилади. Бутун гап қаерда, қачон одамнинг, халқнинг қандай руҳда тарбияланиши, қайси йўлдан боришида (баъзан боришга маҳкум этилишида) экан-да!

Бегона шаҳарда яши кишиларни учратгани, иши ўнг келгани Иброҳимни суюнтирган эди. Албатта, ёдгорлик-соат унга қадрли, бунинг устига, отаси бериб қўйган омонат эди. Шунинг баробарида, мол азизми, жон азиз? — одам шарт-шароитга қарайсан. Қолаверса, бировнинг мулкини эгасига қайтаришдан эзгу иш борми?

Эр-хотин хонани тарк этгач, Иброҳим каравотга ўзини ташлади.

Қотиб қоламан, деб ўйлаган эди. Ўн-ўн беш дақиқа ёта олди, холос.

Бир томонда ота-онаси, иккинчи томонда Марварид унинг ҳолидан беҳабар, мотам қилиб ўтиришгандир? Уларга тирик эканлиги, соғ эканлигини тезроқ билдириш керак!

Ўрнидан даст қўзғалди.

Қўлига соат, бармоғига узукни қайтиб тақди.

Тўмба устидаги пулни ҳам чўнтагига солди.

Алланечук бардамлик сезиб, хонадан чиқди.

* * *

Автобус нақ эшик олдига келиб тўхтади.

Бекат шу ерда экан.

Автобуга миниб, йўлга тушгач, хаёлга чўмди.

У Марварид билан икки йилдан буён шунчаки танишми-дўст сифатида кўришиб турган, орада муносабат аниқ эмаслигига қандайдир бепарво қараган эди. Ўз навбатида Марварид ҳам бирон даъво-талаб қўймаган, афтидан бунга журъати, ҳаттоки ботинишга ҳоли етмаган эди. Ўзининг “Болалар уйи” да ўсгани кам, қамаб отиб ташланган ота-онанинг фарзанди эканлиги ҳар кун, ҳар лаҳза хаёлида сақланган қиз, ҳамма қатори оила бахтини кўришга ҳақли эканлигини гоҳо ўйлашга ҳам кўрқар эди.

Улар ҳар гал учрашганда, бир хил “ашула”:

— Қаёққа борамиз?

— “Ҳайвонот боғи”га.

Марварид на кинога қизиқади, на театрға. Болалик гаштини сурмаган-да! — “Ҳайвонот боғи” бўлса, бас, ёзми-қишми, қайта-қайта бораверар эди. Бу ерга келиб, фақат даррандалар эмас, оддийгина паррандаларни ҳам умрида илк дафъа кўраётгандек, ҳаяжонланиб томоша қиларди.

Иброҳим бир оз айланиб, зерика бошларди. Дунёда шу “Ҳайвонот боғи”дан бошқа нарса кўриб қолганми? Ҳайвонлар билан уларнинг нима иши бор? Болалик пайти уйлари “Ҳайвонот боғи” яқинида бўлгани ёдига тушарди. Гоҳ ярим тун, гоҳ саҳарларда дашти-саҳролар, кенгликлар нафаси келган нотинч, нолон ўкирик-бўкириклар эшитилар, кишининг бағрини эзар эди. Иброҳим эркидан айрилган ҳайвонларга ачинарди.

Марварид харрак четида ўтириб, тўр-сим ичида вазмин юрган филни томоша қилишни айниқса ёқтирарди. Иброҳимни ҳам фил қизиқтирарди. Унга фил Ҳин-

дистонни, Ҳабашистонни эслатарди. Қадим шаҳарлар, шоҳ саройлари, одам тўла кўчаларни эслатарди. Шарқда ва ажабки, Шарқ ҳаётидан Ғарбда ҳам сирли, сеҳрли бир оҳангда ёзилган китобларни эслатарди... Иброҳим энди Андерсен, Перро, Ҳофман, Шварц ва “Минг бир кеча”нинг аниқ “ҳиди” уфурган Вильгельм Ҳауф эртақларини эсларди. У, балсорлик Аҳмад ҳикоятини — тасодиф ўз исми (Иброҳим) ҳам борлиги учун эмас, — Шарққа чексиз ҳурмат, меҳр билан ёзилгани учун! — яхши кўрар, бор-йўғи йигирма тўрт йил яшаб дунёда ном қолдирган олмон адиби қиёфасини тасаввур қилишга уринарди... Марвариднинг ёнида, ҳаррақда ўтириб, бир қўшиқдаги: “Қаноатда Саида филча бўлурми, ҳай-ҳай” — деган сўзлар ҳам Иброҳимнинг беихтиёр ҳаёлидан кечарди. Бунинг барида у таъсирланар, лекин барибир, яна зерикарди. Ҳайвонлар тутқунликда бўлган “боғ”ни Иброҳим БОҒ деб билмас эди.

Марварид билан у кўчада гаплашиб юргиси келарди.

Ниҳоят, Марварид унга эргашарди.

Кўча кезаётиб, ёзми-қишми, Иброҳим Марваридни музқаймоқ билан сийларди. Болалик гаштини сурмаган-да! — музқаймоқ бу қизнинг жони эди. Шундан бошқа нарсани кутмас эди.

Иброҳим ўз майли, хоҳишидан кўра кўпроқ Марвариднинг кўнглига, раъйига қарарди. Ҳафтада бир қўр учрашув қиз учун байрам эканлигини ҳис этар эди.

Бир куни...

қиш ўртаси эди.

Лап-лап қор ёғарди.

Иброҳим корхонадан чиқиб, одатдагидек Марварид билан бекатда кўришишдан олдин, тоза кийингани уйга бирров кирган эди.

Уларникига Бокира — қариндошлари келган экан. У баъзан “чол-кампир”дан хабар олиб турарди.

Бу қизни ҳар жиҳатдан Марвариднинг акси, дейиш мумкин.

Ҳайвонлардан касал юқади, деб умрида “Ҳайвонот боғи”га бормаган. Уйдаги ит билан мушукка ҳам сал ҳуркиб, ижирганиб қарайди.

Кўчада, хиёбонда ҳеч қачон қўпол-дағал харрак устига ўтирмайди.

Тўқ-тўкин оилада ўсгани бутун хатти-ҳаракатида сезилади. Чой ичганида — чой, овқат еганида — овқат ундан миннатдор бўлаётганга ўхшайди. Бундай қизлар ҳақида йигитлар, еган-ичгани баданидан ҳовур бўлиб чиқса керак, дейишади. Ёмон ўйга боришдан ўзларини тийишади.

Бокира билан Марварид кийинишда ҳам бири-биридан фарқ қилади. Марварид тоза-озода, лекин аксар эски кийимда. Тартибга ҳам кўп қарамайди — эгни билан бош ва оёқ кийими ранги доим мос келавермайди. Бокиранинг эса усти илгакка илиб қўйилгандек таассурот уйғотади. Бошидаги бўрк қошигача босилган — қиёфасидан ўтмиш маликаларнинг суратини ёдга солади.

Албатта, Бокира “чол-кампир”дан хабар олгани келиб, қўлини совуқ сувга урмайди. Бунга уни қўйишмайди ҳам! Шундай латифа учрайди. Бир чол билан кампир келинга сабоқ беришни ўйлаб, уй ишларини ким бажариши устида баҳслаша бошлашибди. Шунда келин: “Тўхтанглар, — деган экан. — Талашманглар! Ҳамма ишни навбат билан, бир кун сиз, бошқа куни сиз қилинг!” Бокира — шунақа келин бўладиган турқи бор.

Дарвоқе, келин...

“Чол-кампир” Бокирани ўз қизимиз, дейишарди. Иброҳим билан унинг бошини қовуштириб қўйиш ниятлари йўқ эмасди. Кўпдан бери уйда шу гап айланарди.

Иброҳим ҳали қатъий қарорга келмаганини айтиб, фақат ожизгина бўйин бураётган эди.

У гоҳ ўз уйлари, гоҳ қариндош-уруғ даврасида ёшликдан Бокирани кўриб-кузатиб юрганидан, табиийки, қизга нисбатан “бегоналик” қилмас, бу қизни эрқароқ ўсгани учун танноз деб ҳам билмас эди. Бокира ҳозирча меҳмон, холос!

Уй бекасига “айлангач”, не-не нозанинлар осмондан ерга тушмайди. Шароит тақозо қилса, “қўли косов, сочи супурги” бўлмайди. Турмушнинг ўз йўриғи бор! Бунинг устига, Бокира, шубҳасиз, ақлли, маданиятли. Шаҳардаги кошоналарда ўтган катта йиғинлар, анжуманлар, олий мақомдаги кишилар қатнашадиган томошаларга қанда қилмай бориб туради. Керак бўлса, нутқ ҳам ирод қилади. Бир сўз билан, Бокира — янги, замонавий шахс! Марварид эса — бошига гоҳ рўмол ташлаб, гоҳ тўр қалпоқ кийиб ҳам кетаверади, дейлик, минг йиллар қаъридан келган оддий-жўн қиёфа!

Иброҳим ота-она раъйига қараши, улар билан ҳисоблашиши керак. Бокира билан ҳам ҳисоблашиши керак — “уйдаги гап”дан у хабардор, қиз бола, билдирмаса ҳамки, Иброҳимга кўнгли мойил, кўнглида шу хонадонни “танлаб” юрибди. Иброҳимнинг ёши ўттизга бориб қолган, масалани узил-кесил ҳал этиш пайти алақачон етган. Аммо истиҳола унинг йўлини тўсаятган эди. У Марваридга “боғланиб” қолганини ҳам ота-онасига айтолмаётган эди. “Остонаси тиллодан уй”га келин бўлиб тушаётган қизнинг насл-насаби, қайси дарахт меваси эканлигини сўраб-билиш ота-онанинг ҳақи-ҳуқуқи! Мусулмончиликда “ота-онасининг тайини ҳам йўқ”, “ҳароми” ёки “валади зино” деган гап келади. Ота-онаси номаълум боланинг (қизнинг) қаердан, қандай бунёд бўлганини билмайсан. Шу билан бирга, учраган етимни, тамға босгандек иш тутиб ҳақорат қилиш инсофга кирмайди. “Етим қўзи асрасанг...” қабилдаги айбномалар-ку, аниқ номард кишилардан чиққан. Мусулмончиликда етим-есирларга шафқат, улар бошини силаш — илк қаторда туради. “Етимлар, мискинлар ва мусофирлар” — бу уч сўз ояти карималарда алоҳида таъкидланган! Иброҳим Бокиранинг соясига кўрпа тўшаётган ота-она икки йўлдан бирини танлаб, Марваридга кучоқ очишларига кўзи етмайди. Уларнинг минг хил фатво-далил келтириб, исён кўтаришларини ҳис этади. Шунинг учун у вақтни чўзиб, ишни пайсалга солмоқда эди.

Одатда, қиз боланинг кечки пайт уйдан чиқиши қийин.

Лекин йигитга ҳам осон кўчавермайди. Одобни бузмаслик, бировга озор етказмасликка мажбурсан.

Ўша куни Иброҳим ота-онаси-ю, меҳмон (Бокира)нинг кўнглини олиб, кўчага сирғалиб чиққунича маълум муддат ўтган эди.

Ерга қор кўрпа бўлиб тўшалган, ҳамон бўралаб ёғаётган эди.

Таниш бекат бўм-бўш.

Иброҳим учрашувга кечиккан эди.

У Марваридни қидириб, бирга юрган кўчаларни айлана бошлади ва...

беихтиёр “Ҳайвонот боғи” эшигига бориб қолди.

Узоқдан қизнинг қорасини кўриб, титраб кетди.

Эшик берк. Аммо Марварид девор-панжарага бағрини босиб, ичкарига мўраламоқда.

Иброҳим яқинлашгач, пайқади:

қизнинг кўзларида бир олам ҳасрат акс этарди.

Йўқ! Иброҳим кутганига зид, Марварид ўпкаланмади.

Шунчаки эшикка имо қилиб, шикоятланди:

— Дарров беркитиб қўйишибди!

Рўй берган ҳолатдан эзилган Иброҳим, буни билдирмай, эркалаб:

— Келинг. Томоша ўрнига бугун икки ҳисса музқаймоқ еймиз. Бўптими?! — деди.

— Бўпти! — деди Марварид мутелик билан.

Шу куни Иброҳим, ҳимояга муҳтож ғариб бир қизни ҳимоясиз, баттар ғарибликда қолдиролмаслигини сизди. У Бокира эмас, Марваридни ёқтиришини ҳам сизди. Бехосдан ҳамма нарса хаёлида ойдинлашгандек бўлди. Марваридини топиб, ота-онасига ётиғи билан аҳволни тушунтиришга, уларнинг қалбидаги “муз”ни эритишга қарор қилди.

Бироқ Иброҳим бунга улгуролмади.

Автобусда шаҳарча маркази, денгиз бўйига келиб, почтахонага кирди. Тирикман, соғман, деб уйга ва Марвариднинг ётоқхонасига телеграмма жўнатди. Кейин, батафсил хат ҳам ёзди.

Ниҳоят, кўнглида бир оз осойишталик туйиб, почтахонадан чиқди.

Кеч кирган, ҳаводаги ҳовур босилган.

Шаҳарчада шуғулланадиган бирон касби-кор топиши кераклигини ўйлаганича, соҳил бўйлаб шошмай юра бошлади.

Бир гап сира ҳаёлидан кетмаётган эди:

“Нафрат — шайтоннинг мулки!”

У ўз тақдири ҳақида ўйлаб, қаердадир ўқиган бу гап ёдига тушганди.

Соҳил бўйлаб кетаётиб, яна эслади:

“Қобил қизни севарди, лекин Ҳобилга бермоқчи бўлдилар. Қобил ғазаб-нафратга тўлиб (хусумат жиҳатидан) биродари Ҳобилни ўлдирди.”

Демак, нафрат тарихи энг қадим, Одам Ато давридан бошланган.

Демак, инсон қонида нафрат (муҳаббат билан ёнма-ён) аввалдан келади.

Шунинг баробарида, бора-бора дунёда нафрат “урчиб” кетди.

“Нафрат мактаби” деган тушунча шаклланган. Шу номда китоблар ҳам бор. Бу — иллатга эмас, инсонга нафрат тарбиясидан иборат. Аслида, инсонга бундай дарс бериш, инсонни бу руҳда тарбиялаш жиноятга тенгдир.

Файрат Нусрату шотирлари ҳам, ҳатто булар билан чиқишмаган Иброҳим ҳам шу мактабда ўқишган. Бу мактаб пештоқига: **“Қимми, бизга қарши турса, шартта-шартта отамиз!”** деб оппа-очиқ ёзиб қўйилган. Аммо фақат Иброҳим эмас, унинг “эски оғайнилар”и эмас, анча мавқе эгаллаган ўша Файрат Нусрат ҳам “адашган банда”лар, холос. Катта бир дарахтдан шохча, холос!

Дарахтнинг ўзи-чи?

Бир пайт (кечагина, Иброҳимнинг болалик, илк ёшлик йиллари эди), шундай сиёсатчи “доҳий”лар чиқдики, улар оломоннинг нодонлигидан фойдаланиб, илғор зиёлиларнинг миллатпарварлик, ватанпарварлик тушунчасини ўзига ниқоб қилиб олди. Энг аввал, бу қайғули пок ҳиссиётни оммавий тусга киритди. Кейин, гўёки ўз миллати, ватани манфаатини кўзлаб, ривож топишга “ҳалал” бераётган атрофдаги бошқа эл-элатларни бунинг учун “айбдор” қила бошлади. Шу йўсин, бир одамни иккинчисига, бир халқни иккинчи халққа қарши қўйиб, ҳаммаёққа адоват уруғини сеппди. Одамлар қилт этмай жон беришга тайёр жоҳил ҳолатда қўлига қурол олди.

Дунёнинг гоҳ у-гоҳ бу чеккасида “ниқоб” йиртилди.

Жумладан, Олмонияда ваҳший бир тўда кўчага, майдонга отилди. Сочлари устарада қирилган, кўпчилик ялангбош эди. Улар ҳар ер-ҳар ерда тўпланиб, бақириб-чақира бошладилар. Майдонларда гулхан ёқдилар. Ҳеч қимдан ҳайиқмай тўполон-тартибсизлик қилиб, ўз ҳукмини ўтказишга тушдилар. Юз-кўзларида уларга йўлиқиб шунчаки оғиз очган кишини йўлдаёқ “иккига бўлиб ташлайдиган” бир ифода муҳрланган эди. Улар “фашист” деб ном олдилар. Дағал этиклари билан ўталафни босиб, тўрт томонга бостириб бора бошладилар. Лак-лак тирик жон ўталафдек оёқ остида қола бошлади.

Ана, ҳозир ҳам баъзан Фарангистон, баъзан Амриқо, ҳатто Русияда, айниқса яна Олмонияда худди кечаги ваҳший тўда қайтиб бош кўтаришга уринаётгани кўзга ташланади. “Янги фашист (неофашист)”лар вақти-вақти билан кўча, майдонларга чиқадиладар. Улар гоҳ Гитлер, гоҳ Сталин суратини қўлларида кўтарган. Кийимларида, тутган байроқларида аниқ хоч шакли...

Бу гапларнинг шу палла Иброҳимга кераги борми?

Албатта.

Бир томондан, бу дунё олдида банда ҳасдек ёки чумолидек бўлса-да, Бутун Ерни елкасида кўтариб юргандек ҳолатни сезади. Куласизми, қуясизми инсон қисмати шу!

Иккинчи томондан, моҳиятан ҳаётда сариқ чақачалик аҳамияти йўқ “қоғоз-боз” бир идорада ҳаёт бир маромда давом этаётган, Ғайрат Нусрат ҳаёлига келган бемаъниликни қилиб қутураётган, атрофдагилар эса бу бедодлик қаршисида чорасизлик, ожизлик сезиб, қулга айланаётган эди. Иброҳим жамоага “сингиш” ўрнига барча одатдагидек “тинч яшашига ҳалал” бера бошлади. Муҳими, у итоатдан бош бурди. Бу дунёда ҳеч бир эски муқим ҳолат ўзгаришни истамайди! Иброҳим фақат бошлиқ эмас, кўпчиликнинг норозилигини уйғотди. Мана, энди қочганига қарамай, ҳамон хатарли ҳолатда юрибди.

Орада нафрат туғилиб, фавқулодда шароит юзага келганида, афти-ангори бинойидек кишилар фашист (ёки садист) бўлиши, гишт қолипдан кўчиши ҳам мумкин экан!

Иброҳим ҳозир яна қандай савдолар чекида борлигини билмаганидек, бундан сўнг ҳаёти қай йўсинда кечишини ҳам тасаввур қилолмаётган эди.

Шу кайфиятда у бандаргоҳга келиб, овқатлангани бир қаҳвахонага кирди.

Қаҳвахона деярли бўм-бўш, атиги уч-тўрт мижоз дераза олдида сўзлашиб ўтиришарди. Улар Иброҳимга қизиқсинибми, эътибор берибми қарашди. Лекин бунга у аҳамият бермади. Тўрдаги пастак саҳнда сочлари елкасини қоплаган ёшгина йигит юзлаб, балки минглаб одам тўплангандек, завқланиб-берилиб қўшиқ куйламоқда эди. Иброҳим йигитга юзлангани заҳоти негадир, олмон бўлса керак, деб ўйлади. Ва аксар бўлганидек, беихтиёр шарқона эртаклари билан номи тарихда қолган Вальгельм Ҳауфни яна эслади.

Айни дамда, ўзича изтиробланиб, илтижоли пичирлаб ҳам қўйди:

— Худонинг ўзи мадаккор бўлсин!

* * *

Худонинг ўзи мадаккор бўлсин...

Олдинги қарвон эмас, бошқа бир қарвон — орадан тахминан минг йил ўтиб, — дашти-саҳрога йўл олган эди.

Сайёҳлар (савдогарлар, зиёратчилар) тун бўйи илдам босишарди. Кундузи ниҳоятда иссиқ, ҳаво алангаланиб ётар, бир қадам суриниш ўлимдан қийин. Тунлар аксинча, салқин, чарақлаган юлдузлар ҳам йўл кўрсатишар эди.

Ҳар куни офтоб кўтарила бошлаши билан, улар тўхтаб, чодир тиклашар, бир оз ҳордиқ чиқаргач, вақтни тезроқ ўтказиш учун кўрган-кечирганларидан суҳбат қуришарди.

Йўловчилардан ҳар ким бир ҳикоя айтиши керак эди.

Бағдодлик Салим Барруҳ Лайлак-халифа тўғрисидаги ҳикоясини тугатган, балсорлик кекса савдогар Аҳмадга навбат етган эди.

— Мен сизларга ўз ҳаётимдан бир воқеани айтиб бераман, — деди Аҳмад. Сўнг шошмасдан ҳикоя қила бошлади:

— “Менинг отам Балсорда мўъжазгина дўкон очган эди. У бой ҳам, камбағал ҳам эмас, ўртаҳол кишилардан эди. Бор мулкини йўқотишдан қўрқиб, ўзини ортиқча уринтирмас, бирон таваккал ишга қўл урмас эди. Мени болаликдан ўзига ёрдамчи қилиб олган, ҳалоллик, тўғрилиқка ўргатган эди. Вақти-соати келиб ёшим ўн саккизга тўлганида, отам (афтидан, менинг келажагимни ўйлаб) умрида илк дафъа дадил иш тутди, денгизга савдо-сотиқ учун чиқаётган кемага минг тилла тикди. У ўзининг бундай журъатли хатти-ҳаракатидан телбаланиб қолган бўлса керак, ўша кунлариёқ жони узилди. Орадан бир неча ҳафта ўтгач, отам (пул тикиб) мато юкатган кема денгизда ғарқ бўлганини эшитдим ва бу хабар етиб келишидан олдинроқ отамнинг дунё билан видолашиб қўяқолганига шукр қилдим. Мен ҳали ёш, бепарво эдим. Ғам-ҳасрат мени букмади. Отамдан мерос бор танга-тиллани белимга тутиб, мендан ҳеч ажралишни истамаган содиқ хизматкоримиз (Иброҳим)-ни ёнимга олганимча, ўз бахтимни излаб олиш сафарга отландим.

Биз эсаётган шамолга эш Балсор бандаргоҳидан йўлга тушдик. Минган кемамиз Ҳиндистонга қараб равона бўлди.

Денгизда беш-ўн кун осойишта йўл кечганимиздан кейин, кема дарғаси кутилмаганда, бўронга дуч келаётганимизни айтди.

Дарға анча паришон. У чамаси денгизнинг айни шу жойдаги шароити, баланди-пастини билмаётган ва бўронга юзма-юз туриш учун қурби-тажрибаси етмаётган эди. Унинг буйруғи билан елканлар туширилиб, кема оқим ихтиёрига топширилди.

Тун кирди. Совуқ. Осмонда эса ой порлар эди.

Илк қарашда ҳеч нарса ана-мана бўрон бошланишидан дарак бермаётган, дарғанинг башорати оқланмаётганди.

Худди шу палла бизнинг ёнгинамиздан олдин яқин ўртада кўзга ташланмаган бир кема шиддат билан ўтиб кетди.

Биз хавотирланиб турган бўрон олдидаги даҳшатли сукунатда бояги кема саҳнидан келган ваҳший ва хушчақчақ қийқириқлар, аллакимларнинг баланд товушини эшитиб, нима бўлаётганига тушунмай мен баҳад ажабландим. Мен билан узук-юлуқ сўзлашаётган дарғанинг-ку, капалаги учган, ҳол-мадори қочган эди. “Бу ажалдан бошқа нарса эмас! — деб хитоб қилди у. — Кемамни Худо урди!” Дарға нега бундай деяётганини эндигина сўраб аниқламоқчи эдим, ёнимизга денгизчилар дабдурустан ёқа йиртиб, югуриб келишди. “Кўрдингларми?! — нидо қилишди улар жон ҳолатда. — Бизнинг кунимиз битди!”

Дарға кемани ўзи бошқармоқчи бўлиб, барчадан қуръон ўқиш, ичида калима келтиришни сўради. Лекин бунга улгуриб-улгурмай, кучли бўрон кўзғалиб, сув кира бошлаган кема чок-чокидан сўкилди.

Сувга дарҳол қайиқлар туширилди ва энг сўнгги киши қутулиши асносида, бизнинг кўз олдимизда кемамиз денгиз тубига чўкиб кетди.

Мен ҳамма қатори бор бисотимдан мосуво ҳолда, яланг денгизда қолдим.

Бу билан иш тугамаган эди.

Бўрон дам сайин қутуриб-авжига миниб, қайиқни ўйинга сола бошлади. Мен ва келиб пинжимга кирган кекса хизматкорим (Иброҳим) бир-биримизга ёпишиб, аввалдан меҳрли бўлсак-да, сўнгги нафасгача ажралмасликка онт ичдик.

Ахийри, тонг ота бошлади. Кун қизариб чиқаётганида, қайиғимизни шамол қанотида кўтариб бир ёқларга суриб-улоқтириб ташлади. Мен теграмызда қайиқларда бўлган ҳамроҳларимиздан биронтасини шундан сўнг қайтиб кўрмадим.

Қайиқ бир гал писта пўчоғи бўлиб ўйнаганида ҳушимдан кетган эканман, қайиқни ҳам, мени ҳам қўйвормай бало-қазодан сақлаган кекса хизматкорим (Иброҳим)нинг бағрида ўзимга келдим.

Бўрон тинган эди. Ўз кемамиз жанозаси ўқилганини кўзимиз билан кўрган, бу аён эди, лекин таажжубки, бизнинг қийиғимиздан сал нарида бир кема турибди. Яқинлашганимизда, уни танидим, тунда дарғани ваҳимага солиб шиддат билан ёнимиздан ўтиб кетган ҳалиги кема эди. Унга қараганимдаёқ юрагим ваҳимага тўлган бўлса, у ерда бирон жон асари сезилмаётганидан, тарс ёриладиган ҳолга келди. Шунинг баробарида, учраган кема бизни қутқарса қутқариши мумкин ягона умид даргоҳи эди ва биз ё Муҳаммад! — деб ғайратланишга мажбур эдик. Шундай қилдик ҳам. Қўлларимиз, оёқларимизни ишга солиб, кемага интилдик ва кўп ўтмай, унинг қўланкасига бориб қолдик. Мен кучим бориचा овоз бердим, аммо кема томондан ҳеч бир сас-садо эшитилмади.

Кеманинг бурун тарафида узун арқон осигелиқ эди. Мен унга чирмашиб, кемага кўтарилдим.

Ёху! Бу не ҳол!? Кема саҳнига чиқиб олганимда дуч келганимни сўз билан ифодалаб бўлмайди. Бутун саҳн қонга беланган, туркий-арабий либосга ўранган йигирма-ўттиз кишининг жасади узала-чўзила ётар эди. Кеманинг бош устуниди башанг кийинган, қўлида тиг, ранги ўчиқ, кўзлари бақрайганча қотган яна бир одам жасади. У устунга пешонасига қоқилган катта мих билан бириктириб қўйилган эди. Оёқларим бўшашиб, эсхонам чиқиб кетди.

Мендан кейин хизматкорим (Иброҳим) кемага кўтарилди. Тирик бир жон эмас, мозористонни кўриб, унинг ҳам жони товонига тушгандек бўлди.

Биз дуо ўқиб, пайғамбаримиз руҳи поклари қўллашини тилаб, кемани кўздан кечиришга қарор қилдик.

Ҳар қадамда яна бир даҳшатли ҳол рўй бермасмикан, деб орқа-ўнгимизга қарар, ўзи-ўзимиздан хавотирланар эдик. Бироқ атрофда денгиз сокин чайқалиб ётар, кемада ҳам оғир сукунат ҳукмрон эди. Бу жимжитликда биз товуш чиқаришга ҳам қўрқар эдик. Назаримизда, устунга михланган дарға жасади сўник кўзлари билан бизни таъқиб қилаётгандек, саҳнда ётганлардан кимдир туйқусдан бошини кўтарадигандек эди.

Шу ҳолатда пастки қаватга олиб тушадиган зина олдига етиб келдик. Иккимиз ҳам тўхтаб, бири-биримизга тикилдик. Хаёлимиздан ўтганини тилга кўчиришга ботинмаётган эдик.

— Улуғим! — деди ниҳоят содиқ хизматкорим. — Кемада хунрезлик бўлгани кўриниб турибди. Лекин пастда мабодо қотиллар тиқилиб ётган тақдирда ҳам, мен бу ердаги мурдалар билан узоқ мулоқотдан кўра, ўшалар билан учрашишни афзалроқ, деб ўйлаяпман.

Мен ҳам очиги, шундай фикрда эдим.

Биз ўзимизни қўлга олсак-да, ҳаяжонланиб зинадан пастга тушдик. Бу ерда бизнинг фақат оёқ товушимиз эшитилаётган эди. Хоналардан бири эшиги олдига келдик. Эшикка қулоғимни қўйиб, диққат қилдим — жимжит. Эшикни очдим.

Хонада ҳамма нарса — қурол, кийим-кечак, ҳар хил буюмлар — оёқ остида, атрофда тартибсиз сочилиб ётар эди. Озгина муддат илгари дарғами, ёрдамчиларими хонанинг чангини чиқариб бадмастлик қилишган бўлса керак, ҳатто дастурхондаги идишлар йиғиштирилмаганди.

Биз йўлакдан-йўлакка, хонадан-хонага ўта бошладик ва ё тавба! — ҳаммаёқда марварид, ипак, қоп-қоп шакар, бошқа бойликлар тахтланиб, тўлиб-тошиб ётганини кўрдик. Мен ёш, серҳаяжон бўлганимдан, кимсасиз қолган бу кемадаги эгасиз бутун мулк энди менга буюрар экан, деб ўйлаб хушнудлик сездим. Лекин кекса Иброҳим ҳали суюнишга эрта, қуруқликдан жуда олисда бўлишимиз мумкинлиги-ю, бировнинг ёрдамисиз, ёлғиз ҳолда иш тутиш қийин эканлигини эслатиб, баданимни бир оз совутди.

Бу ердаги мўл-сероб ноз-неъматлар, шарбатлардан тановвул қилиб, қорнимизни тўйгазиб, қайтиб саҳнга чиқдик. Жасадларга қараб, бизни яна ғам босди. Уларни денгизга ташлаб халос бўлишга шахтландик ва шу дамда жонимиз ҳалқумимизга келиб тиқилди. Лошлардан биронтасини ўрнидан қимирлатишнинг иложи йўқ эди. Улар кема соҳнига ёпишиб қолган, остидаги тахта билан кесим-кесим кўпориб-кўчиришга тўғри келар, бу хатарли ва бунинг учун бизда яхши бир арра-тешанинг ўзи йўқ эди. Устундаги дарғани ҳам қимирлатолмадик. Ҳатто унинг қўлидаги тигни тартиб олишга кучимиз етмади.

Кунни алам-ҳасрат билан ўтказиб, кеч кирганида кекса Иброҳимга ухлаб-нафас ростлаб олишни буюрганимча, ўзим бирон ёқдан ёрдам етиб келмасмикан, деб кема саҳнида навбатчилик қилишга чоғландим. Аммо ой чиқиб, тахминан тун ярмига борганида, мени қаттиқ уйку босиб, шунчаки бир мундининг орқасида чўккалаганча, пинакка кетдим. Энди кўзим илина бошлаган эди, бехос хушёр тортдим. Зероки, шу сонияда елканлар шамолда шитирлаб, кема тўшига тўлқинлар шалошлаб уриляётганини аниқ эшитдим. Кейин, дабдурустан қадамлар товуши, одамлар овози ҳам эшитила бошлади. Мен ўрнимдан сапчиб турмоқчи, атрофга қарамоқчи эдим, лекин қандайдир мубҳам куч кўзимни очишимга ҳам, қимирлашимга ҳам йўл бермади. Шовқин-сурон эса кучайиб бормоқда эди. Назаримда, денгизчилар кема саҳнида югуриб-елиб, бақириб-чақирганча, ўз вазифаларини бажаришмоқда эди. Кимнингдир бурро тилда уларга буйруқ бераётганини ҳам пайқадим. Арқонлар таранг тортилиб, барча елканлар ишга туширилганини ҳам ҳис этдим. Уйку домига тортиб, бошим дам сайин оғирлашмоқда эди. Бири-

бири билан чақишган тиглар, шамширлар жаранги қулоғимга чалинган бир ҳолатда, ниҳоят қотиб қолдим. Аллақачон чиқиб ёйилган офтоб юз-кўзимга тушганида уйғондим. Ўрнимдан туриб, у ён-бу ёнга қарадим. Кема саҳнида манзара ўша-ўша, жасадлар сочилиб ётар, устунга михлаб қўйилган дарға ҳам ўз ўрнида эди. Бўрон, тунда эшитилган сурон менга тушдек туюлди. Ўзимча кулиб қўйиб, Иброҳимни қидира бошладим.

Хизматкор дарғага тегишли хонада фаромушланиб ўтирарди.

— Улуғим! — деди кириб келганимда, надомат билан. — Мен бу жинни кемада яна бир кечани ўтказгандан кўра нақ денгиз тубида балиқларга ем бўлишга минг қарра рози эдим! — Ундан шикоят боисини сўраганимда, бундай жавоб қилди: — Уч-тўрт соат ухлаганимдан кейин уйғониб, бошим устида тапир-тупур товушларни эшитдим. Аввалида сиз югурыпсиз, деб ўйладим. Лекин қарасам, тўпиллаётган йигирматадан оз одам эмас, бунинг устига, ҳар хил қийқириқ-қичқириклар ҳам диққатимни тортди. Кўп ўтмай, зина томондан оёқ товуши баралла эшитила бошлади. Ана шу пайтдан бошим ғувиллаб қолди, худ-бехуд узук-юлуқ бир нарсаларни кўрганга ўхшайман. Нима чин, нима рўё, билмайман. Ҳалиги устунга бириккан киши худди мана, бу ерда, дастурхон ёнида ўтириб, май ичиб, ғазалхонлик қилди. Тепада, унинг яқинида ётган қирмизи нимчали киши ҳам келиб, тўрдан жой олиб, у билан бирга май сипқорди! — Кекса хизматкор менга шуларни айтиб берди.

Биродарлар! Юрагим-бечора энди рўйи-рост қинидан чиқди, десам гапимга ишонсанглар керак. Мен ўзи-ўзимни алдашимга эҳтиёж қолмаганим, мурдалар тунда тирилганини кўрганимга шубҳаланиш ортиқча эди. Албатта, бундай жамоа билан бир кемада сайри-сафар қилишнинг мароқли-гаштли жойи йўқ эди!

Менинг Иброҳимим яна ғамгин хаёлга ботди. Сўнг қўққисдан “эсладим!” деб юборди. У дунё кезиб, дунё кўрган ўз бобосининг шайтон васвасаси ва хуружини даф этадиган дуоихайрини эслаган экан. Кекса хизматкорим яна менга сидқидилдан, ихлос билан Қуръон тиловат қилсак, бу кеча сеҳр-жодудан қутулишимизга йўл очилишини уқтирди. Унинг таклифи мени суюнтирди.

Шунинг баробарида, биз хавотир ичида кеч киришини кута бошладик. Дарғанинг хонаси ёнида кичик бир бўлма бор, биз шу ерда беркинадиган бўлдик. Хона ичи кўринадиган қилиб, шу томонга каттагина бир неча туйнук очдик. Кейин, бўлма эшигини ичкаридан ёпиб, мустаҳкам тамбаладик. Иброҳим бўлма шифтининг тўрт бурчига Расули Акрамнинг муборак исмларини ёзиб қўйди. Шу тахлит биз фалокатли тунни қаршилашга шайландик.

Тахминан яна тун ярмига борганида, менинг кўзларим ўзи-ўзидан юмила бошлади. Хизматкорим Қуръон ўқишимни сўради. Ўқиганим сайин руҳим ёришиб, кўнглим равшан тортиб, сергакландим.

Шу фурсатда тепада жонланиш сезилди. Арқонлар ғийқиллаб, кема суриниб, кема саҳнидан оёқ товушлари-ю, ҳар хил овозлар етиб кела бошлади. Биз бир оз жон ҳовучлаб тургач, кимдир зинадан пастга тушаётгани шарпаси эшитилди. Шунда, кекса ҳамроҳим ўз бобосидан ўрганган дуои хайрни ўқишга тушди:

**Осмонларга учмайсизми,
Ер қаърига тушмайсизми,
Денгиз тубин кучмайсизми,
Бўронларда кўчмайсизми —
Яратгандан бўлак ким бор?!
Сизга Ёлғиз У Мададкор!**

Тиловат, ибодат-илтижо — бошқа, дуоихайрлар, азойимхонликларга мен кўп ишонавермас эдим. Шу боис, ёнимиздаги хона эшиги очилганида, тепа сочим тик бўлди. Хонага кундузи устунга бириккан хушқомат киши кирди. Унинг пешонасидаги мих олиб ташланмаган, бироқ қўлидаги тиг қинга солинганми, кўрин-

маётган эди. Унга эргашиб сипо кийинган яна бир киши — тепада, унинг яқинида ётган бири келди. Хонага дастлаб кирган дарға узун қора соқол қўйган бўлсада, ранги заҳил эди. У қўзлари чақчайиб, ҳар ёққа аланг-жалаң нигоҳ ташлади. Шундоқ ёнгинамиздан ўтиб кетганида, мен уни бемалол кузатдим, у эса биз беркинган бўлмага унчалик аҳамият бермади. Дарға билан унга эргашган киши хона ўртасидан жой олишиб, биз тушунмаган тилда асабий, баланд товушда, ҳатто бақириб гаплаша бошлашди. Юқори пардага кўтарила борган овозлар хона деворларини титратиб, ниҳоят дарғазаб дарға хонтахтага муштини урди. Бироқ унинг суҳбатдоши қаҳ-қаҳ отиб кулганича, ўрнидан турди ва дарғадан унга эргашишини сўраб, юқорига имо қилди. Дарға ҳам ўрнидан сапчиб, қиндан тиг чиқарди. Улар изма-из хонани тарк этишди.

Биз улар ғойиб бўлишганидан сал енгил нафас олдик. Аммо бизнинг нотинч-лигимиз ҳадеганда тутамади. Кема саҳнида урён-сурон бошланган эди. Тепадан анча пайт югур-югур, ҳайқириқ, кулги ва дод-фарёдлар эшитилиб турди. Ахий-ри, худди кема тарс ёрилиб кетадиган жаҳаннам шовқини кўтарилиб, қиличлар жарангига аралаш ҳаммаёқ гўё остин-устун бўлди ва... бирдан қайтиб зил-замбил сукунат чўкди. Орадан жилла вақт ўтиб кема саҳнига кўтарилганимизда, ҳамма нарса аввалгидек — чор атрофга қон сачраган, жасадлар тараша бўлиб қотган эди.

Кемада бир неча кунни шу аҳволда ўтказдик. Менинг ҳисобим бўйича қуруқлик (ер) Шарқ томонда эди ва кема шу ёққа қараб борар эди. Лекин ҳамма бало шундаки, кундузи анча-мунча масофа босиб, кечалари у кескин орқага суриниб кетганга ўхшарди. Ҳарҳолда, офтоб чиққанида биз ўзимизнинг эски жойимизда эканлигимизни сезардик — эҳтимолки, кема аҳли тунда бутун елканларни ишга солиб, олдинги жойга қайтиб келишга эришарди. Биз бу даҳмазадан қутулиш учун кеч кириши олдидан елканларни боғлаб, эътиқод билан чарм ўрамасига яна Расули Акрамнинг муборақ исмларини ёздик ва хизматкорим таклифига кўра, бобоси дуои хайрини ҳам қўшиб қўйиб, шу чарм билан барча елканларни қоплаб ташладик. Ўзимизнинг бўлмада бу ёғи нима бўлишини интиқ кута бошладик. Ўша кеча арвоҳлар ҳар қачонгидан ҳам юз чандон жазавага тушишди. Лекин ажабо! — эртаси куни тонгда елканлар боғлиқ — биз маҳкамлаган ҳолда турганини кўрдик. Ва энди кема бир маромда сузиши учун кундузлари елканларни етарли даражада очадиган бўлдик. Шундай қилиб, беш кун ичида анча илгарилардик.

Олтинчи куни ниҳоят, узоқдан қуруқлик кўринди.

Субҳи содиқ эди.

Мўъжиза рўй бериб, жон сақлаганимиз учун Аллоҳ ва Унинг Расулига ҳамду санолар айтдик.

Ўша кун ва ўша тун қирғоқ бўйлаб суздик ва еттинчи куни эрталаб қаршимизда шаҳар қорасига кўзимиз тушди. Машаққат билан лангар ташладик, хайрият у ўрнашди. Биз кема саҳнидаги қайиқлардан бирини сувга туширдик. Кейин, зўр бериб эшкак эшиб, шаҳар томон суздик. Ярим соатча вақт ўтгач, денгизга келиб туташган дарёга етиб олганча, қирғоқа кўтарилдик.

Дарвозахонада бизнинг қадам қўйганимиз ҳинд шаҳарларидан бири эканлигини аниқладик. Аслида, бу биз сафар қилишни мўлжаллаган жойдан унча узоқ эмасди.

Карвонсаройга бориб, ғурбатли саёҳатимиздан кейин ўзи-ўзимизни сийлаб, зиёфат қилдик. Шу ерда донишманд, аммо (хизматкоримнинг кўнгли тўлсин учун) сеҳр-жодуни ҳам билган бир кишини қаердан, қандай топиш мумкинлигини саройбондан сўрадим. У мени шаҳар четигаги кўримсиз бир ҳовлига бошлаб келди. Эшикни тақиллатиб ичкарига кирганимда Муллей деган кишини суриштиришим кераклигини айтди.

Ҳовлида мени бурни узун, оппоқ соқолли кимса қаршилаб, нега келганимга қизиқсинди. Донишманд Муллейни қидираётганимни билдирдим. Муллей унинг ўзи экан. Мен унга кемадаги шароитни тушунтириб, маслаҳат сўрадим.

Бу денгизчилар қабих бир қилмишлари учун денгизда тентирашга маҳкум этилган, деди у менга. Уларнинг бошлари ерга теккани заҳоти алаҳлашлари тугайди, лекин бунинг учун (биз олдин ўйлаганимиздек) уларни ётган тахталари билан қўпориб ерга олиб тушиш керак, деди яна чол. Кейин, донишманд Худо олдида ҳам, инсоф юзасидан ҳам топиб олинган кема ва бутун бойлиги менга ҳалол, меники бўлишига ҳақли эканлигимни тасдиқлади. Фақат, бу гапни ҳаммага дoston қилиб юрмаслигимни тайинлади. Шундан сўнг, у сероб давлатимдан кичик бир улуш совға қилсам, ўз қуллари билан бориб жасадларни олиб тушишга ёрдам беришини айтди. Мен унга ўзи хоҳлаганича бойлик инъом этишимни айтдим. Ва биз арра, болта кўтариб олган бешта қул ҳамроҳлигида йўлга тушдик. Йўлда Муллей, мен билан хизматкорим (Иброҳим) Куръонга мурожаат қилиб, елканларга муқаддас сўзларни ёзганимиздан таъсирланиб, завқланди. У, биз учун бу ягона нажот йўли бўлганлигини таъкидлади.

Кемага етиб келганимизда вақт пешинга борган эди. Кўплашиб ишга киришдик. Ҳаш-паш демай, жасадлардан тўрттаси кичик бир қайиққа жойлаштирилди. Қулларга уларни олиб бориб кўмиш топширилган эди. Тезда қайтиб келган қуллар жасадларни дафн этишга эҳтиёж бўлмагани, ерга қўйишгани заҳоти улар бир ҳовуч тупроққа айланишганини маълум қилишди. Биз тахталарни кўчира бошладик ва кечгача барча жасадларни ерга етказишга улгурдик. Биргина бош устундаги жасад қолган эди. Биз миҳни тахтадан суғуриб-ажратиб олишга қанча уринмайлик, бу ишдан ҳеч натижа чиқмади. Миҳ ўрнидан қилча ҳам сурилмас эди. Менинг бошим қотганди. Ахир, дарғани ерга олиб бориш учун кемани тутиб — бутун сақлаб турган устунни кесмайсан-ку!

Бу ташвишдан ҳам мени Муллей қутқарди. У қулларидан бирига дарҳол қирғоққа бориб, бир идишда тупроқ келтиришни буюрди. Тупроқ олиб келинганч, соҳир-донишманд алланималарни пичирлаб, кўфлади. Кейин, тупроқни жасаднинг бошига тўкди. Дарға шу ондаёқ кўзларини пирпиратиб, чуқур нафас олди ва миҳни ёнлаб унинг манглайидаги жироҳатдан юзига иссиқ қон сизиб оқа бошладди. Биз энди миҳни осонликча суғурдик. Ярадор дарға қуллардан бирининг қўлига йиқилди.

— Мени ким ўрнимдан қўзғади?! — деб сўради у, ҳушини йиғиб. Менга Муллей ишора қилиб қўйганч, дарғага яқинлашдим. — Эй нотаниш зот, ташаккур сенга. Сен мени кўп йиллик азоб-уқубатдан қутқардинг, — деди у. — Эллик йилдирки, менинг таним денгизда сузиб, безовта руҳим тунлари унга ҳамроҳдир. Мана энди руҳим тинчиб, бошим ерга тегадиган бўлди. Ота-боболардан мерос сўнгги маконга бора оламан.

Мен ундан бу саргардонлик сабабини гапириб беришини сўрадим. У яна тилга кирди:

— Бундан эллик йил бурун Жазоирда яшар, давра кўрган, эрка, бедард эдим. Очкўзлим, нафси бадлигим мени бир кемани қўлга киритиб, шу кемада ҳукмимни ўтказганча, денгизда қароқчилик қилиб юришга ундади. Маълум муддат шу касби-кор билан шуғулландим. Кибру ҳавога тўлган пайтим эди, Занта деган жойда пули-моли йўқ бир дарвеш-қаландар кемага минди. Кемада аёвсиз-дағал жамоа тўпланганимиздан, қаландарнинг рутбаси билан ҳеч ким ҳисоблашгиси ҳам келмади. Мен эса ҳатто унинг устидан масҳара қилиб куладиган бўлдим. У бошда индамади, ўзини босиқ тутди. Сўнг бир куни кўпириб кетиб, аччиқ гапирди, нолойиқ, қабих, гуноҳ ишга берилганимни менинг юзимга солди. Ўша сония мен ҳам унга ҳеч нарса демадим. Бироқ тунда ёрдамчим билан ичиб ўтириб, пирнинг танбеҳи бехос ёдимга тушди ва қоним қайнаб кетди. Султонлар айтишга ботинмайдиган маломат гапни менга шу сассиқ бир гадо айтганига чидаб кетавераманми, деб ўйлаб, қаттиқ ғазабланганимча, кема саҳнига югуриб чиқдим. Унинг кўксига тиг санчдим. У жон бераётиб, мени ва барча шерикларимни қарғади. Бошимиз тупроқ искамагунича бизга ҳаёт ҳам, ўлим ҳам насиб қилмаслигини айтди. Биз ҳамон ундан кулиб, лошини денгизга ташладик. Ёху! Шу тундаёқ унинг башорати амалга

ошди. Одамларимдан бир гуруҳи менга қарши исён кўтарди. Тарафдорларим тенгсиз олишувда улардан енгилишди ва улар мени тутиб, устунга михлашди. Шундан сўнг, ҳамма бири-бирини чавоқлашга тушиб, кемада тирик жон қолмади. Менинг ҳам нафас олишим тўхтаб, жоним чиққандек эди. Бироқ мен ҳам, бошқалар ҳам қарахланган эканмиз, холос. Навбатдаги тун келиб, биз дарвеш-қаландарни денгизга ташлаган вақт етганида, ҳамма қайтиб тирилди. Биз одатдаги ҳаётни давом эттираётгандек эдик, шунинг баробарида, фожиали айни ўша тундаги манзара бирдек қайтарила бошлаган, тақдир бизнинг хатти-ҳаракатимизни кишанлаб ташлаган эди. Ой-йиллар ўтиб, на тирик, на ўлик денгизда оқиб юрган эдик. Ерга яқинлашишга умид йўқ, бўронга юзланиб, барча елканларни очиб, ўзни ҳар ён отганимиз, сув остидаги тошларга урилиб парчаланиб кетишни кутганимизнинг ҳам фойдаси йўқ — денгиз тубига ҳам бош қўёлмаётган эдик. Минг шукрки, энди жон таслим қилиш мумкин. Миннатдорман сендан, халоскорим! Сен ғойибдан келиб, мени қутқардинг. Бу кема, мол-мулк сенга омад келтирсин. Буюрсин.

Шуларни деб, дарға бошини эгди. Шу дамдаёқ жони узилиб, шериклари сингари у ҳам бир ҳовуч тупроққа айланди. Биз унинг хокини бир қутига солиб, бошқалар қатори ерга олиб бориб топширдик.

Мен шаҳарда ёллаган ҳунармандлар кеманинг кам-қўстини тузатишди. Кемадаги ортиқча юкни катта фойда билан турли матолар, ашёларга алмаштирдим. Қадрдон танишим Муллейга меҳрибонлик кўргаздим ва ниҳоят, янги кема хизматчилари топиб, ўз ватанимга йўл олдим. Йўлда шошмай ҳар хил мамлакатлардан оролларгача тўхтаб, савдо билан шуғулландим. Тўққиз ой деганда Балсорга етиб келдим. Ё пайғамбар! Ишим юришиб, бахтиқаро дарға қолдирган нақдина-мерос икки ҳисса ошган эди.

Менга буюрган омад, менинг давлатимни кўриб, ватандошларим бу одам машҳур денгизчи Синдбоднинг ғордаги олтинларини қўлга киритган бўлса керак, деб гумон қилишди. Мен уларни бу фикрдан қайтармадим. Шу пайтдан балсорлик ўн саккиз ёшга тўлган йигитлар бахт излаб, сафар қилишга одатланишди. Мен уларни ҳам бу шаштидан қайтаролмадим.

Мана, энди осойиштароқ яшайдиган бўлдим. Лекин ҳар беш йилда бир Маккага, ҳажга бориб, бизга доим ўзи мададкор аллоҳимга шукрона айтаман. Раҳли ва меҳрибон аллоҳдан ўша кема дарғасининг ҳам гуноҳини ўзи мағфират қилишини сўрайман...”

* * *

Иброҳим қаҳвахонада деразага, дераза орқали мовий денгизга тикилиб ўтирганича, Ҳауфнинг эртақ-ҳикоятини эслаб, дунёга келиб гулдек очилмай сўлган бу йигитча эҳтимол, ислом динини расман қабул қилмагандир, лекин у мўмин-мусулмон эди, бўлмаса бунини шунчалик эътиқодли руҳда ёзолмасди, деб ўйлади. Яна ўша эртақ-ҳикоят таъсирида ҳаёлидан кечирди: “Ҳар қандай ёвузлик ному-сулмонликидир! Ҳар қандай ёвуз хатти-ҳаракат учун одам жавоб беришга мустаҳиқ эканлиги барҳақ! Балки, мен ҳам билиб-билмай ёвузлик қилганимдан жазога тортилаётгандирман? Поко Парвардигоро, Ўзинг мағфират қил!”

Тўрдаги пастак саҳнда сочлари елкасини қоплаган хонанда ҳамон берилиб турли тилларда қўшиқ қуйламоқда эди.

Дераза яқинида, ёруғликда ўтирган йигитлардан бири ўрнидан туриб, кутилмаганда Иброҳимнинг ёнига келди:

- Кечирасиз. Сиз ким, қаердансиз?
- Ўзбекистондан. Ўзбек, — деди Иброҳим.
- Саёҳатга келганмидингиз?
- Йўқ. Саргардонлик, — очигини айтди Иброҳим.
- Бу ёққа юринг-чи, — шериклари ўтирган томон ишора қилди йигит.

Иброҳим йигитлар қўшиқ тинглаб паст товушда суҳбат қураётган даврага бориб қўшилди.

— Биз туркий қабила. Ўз қавмимизга мансуб кишиларга бефарқ қарамаймиз, — деди ёши каттароқ йигит. — Келинг, кўлни кўкракка қўйиб, самимий гаплашайлик. Сафардан мақсад?

— Мен сафар қилганим йўқ. Мени тўлқинлар шу қирғоққа келтириб ташлади.

— Ватанда аҳволингиз қандай эди?

— Ўзим-ўзимга бошоғриқни “сотиб олмагунча” тинч юрган эдим... Олий маълумотим бор. Ҳарбий хизматни ҳам ўтаганман. Маълум муддат “Иқтисод ва сиёсат” деган идорада ишладим. Лекин сўнгги пайтлар қора ишчи эдим.

— Бандаргоҳда ишлайсиз. Юк ташувчи керак. Бу вақтинча! Сизни кузатмоқчимиз! Таклиф маъқул бўлса, бизнинг идорамиз шу ердан икки бино нарида, эрталаб учрайсиз... Истамасангиз, йўлингиз очиқ, фақат билинг, шаҳарда экансиз, шу дамдан бошлаб барибир, сиз бизнинг кўзимиз остидасиз...

— Ўйлаб кўраман, — деди Иброҳим.

У шаҳарда илк дафъа кўчага чиққанидаёқ бу йигитларга юзлашгани ёмонлик нишонасими ёки яхшилик аломатими, билмаётган эди. Тирикчиликни амаллаш керак, шунинг баробарида, ҳамма нарса мавҳум эканлигидан, бошпана сингари мана, дарров иш ҳам топилганига ортиқча суюнмаётган эди. Унинг жисми-жони ни ҳали безовталиқ, ваҳм тарқ этмаган.

Йигитлар туркий лисонда, аммо тилдан кўра кўпроқ аллақандай “томоқдан” сўзлаган эди. Айрим сўзларни Иброҳим шунчаки тусмоллаган, шунга қарамай, гапнинг мазмунига тушунганди. Унинг ўзбек тилидаги нутқига йигитлар ҳам тушунишгани кўриниб турарди.

Соҳил бўйлаб бандаргоҳни, лангар ташлаган улкан кемалар, яқин-олисда сузаётган қайиқларни бир оз томоша қилиб юрди. Кўча охирида топаликлар, уларга туташ — қорли тоғлар юксалган эди.

Ниҳоят, ижара уйга қайтиб келди.

5

Қачон ухлаб қолганини билмайди.

Қараса, рўпарада пастга энган қандайдир узун зина.

У зинадан туша бошлади. Оёқ босгани сайин атроф-олам қоронғилашиб, зимзиё бўлаётган эди.

Ахийри, тор йўлакка ўхшаш бир жой кўринди.

Тўрда катта-вазмин эшик.

Очди.

Кенг-мўл хонада биргина шам милтиллар эди.

Иброҳим ичкари кириб, толиққанидан шам олдида чўкди.

Шу пайт биров уни елкасидан тутиб, қайтиб оёққа қўйди.

Иброҳим қаради.

Унинг қаршисида фариштадек оқ кийган чойхоначи чол турар эди.

— Сиз бу ерга қандай келиб қолдингиз? — деб ажабланди Иброҳим.

— Мен ҳамма ерда борман. Мен Нухман!

— Нух? — балтар ажабланди Иброҳим.

— Дунёда бир ҳикмат бор. “Тошқиндек фалокат яқин, инсонлар, тўхтанглар, ҳушёр бўлинглар, гуноҳлардан асранинглар, тийилинглар!” дейдиган киши доим керак. Вақти-вақти билан шундоқ кишилар чиқади. Улар борлиқни ғафлатдан, ёвузликдан поклайди. Бундайлар қачон, қаерда бўлмасин, исми Нух!

— Мен тушундим. Ёпирилган бало-қазодан сиз мени ҳимоятингизга олдингиз.

— Ҳимоят худодан! — деди қария. — Менинг вазифам фақат огоҳлантириш.

— Очиғи, хом сут эмган банда, оғайниларим билан иш бу даражага боради, деб ўйламаган эдим. Назаримда, улар ёмон одам эмасди. Тўғри, улар аввалдан ҳар бири ўз йўлида ўртача истеъдодли, баъзан истеъдодсиз, лекин чаққонми-корчалонми, ҳалол-ҳаромга қарамай имконият яратиб, яйраб яшашни ёқтирган йигитлар эди. Бири-бирига ҳалқадек боғланиб, атрофдаги одамлар ҳаёти, тақдирини

ҳал қилувчи гуруҳга айланишганди. Улардан қай бирига инсоний юксак, муқаддас тушунчалар бобида сўзласанг, кўзида совуқ бир учкун чақнар эди. Уларнинг ичиқора эканлиги, менга тузоқ қўйиши мумкинлигини ҳаёлимга келтирмагандим. Мана, энди ҳолим хароб. Уйим куйди. Қачонгача сарсон-саргардон кезаман? Ота-онам, сингилларим, укаларим аҳволи нима кечади? Марварид менсиз қандай яшайди? Билмайман.

— Сарсон-саргардонлик қисмат. Сизга осойишталик, фароғат ҳаром. Албатта, ҳалиям орқага қайтиш, тиз чўкиб тавба қилиш имкони топилади. Енгиш ё енгилиш руҳга, ишонч-этиқодга боғлиқ. Дунёда ҳар ким ҳам собит бўлавермайди. Аммо сиз ундай қилолмайсиз! У ҳолда сиз ҳозиргидан бошқа қиёфа касб этасиз. Шароитга қараб тусини ўзгартирган буқаламунга айланасиз...

Шам ногоҳ лап этиб сўнди.

Қария қаёққадир ғойиб бўлди.

Театр саҳнасидаги безаклар сингари хона ҳам йўқолган эди.

Иброҳимнинг кўзи қоронғига кўника бошлади.

Бошини кўтариб, юлдузлар чарақлаган осмонни кўрди.

У саҳрода, нақ қум тепаликлари орасида тургандек эди.

Бехос ҳув баланд тепаликда судралган бир карвонга кўзи тушди.

Иброҳим туякашларга яқинлашиб, эътибор берди. Карвон шу қадар бой, шу қадар бойки! Туялар устидаги ёпқичларгача ялтир-юлтир, осмондаги юлдузлар ерга дув тўкилгандек! Булар қаёқдан келиб, қаёққа кетаяпти? Бутун мамлакат бойлигини бир ёқларга олиб кетаяптими ёки бошқа ерлардан мамлакатга бойлик олиб келаяптими?

Иброҳим карвонбошига юзланиб, қўлини кўксига қўйганича, сиполик билан сўради:

— Биродар, йўл бўлсин?

Карвонбоши унга такилиб беозор жилмайди:

— “**Ҳожатингни элга яرز этмакка ҳожат бўлмасун**”.

— Шеър ўқишингиздан, демак, бу бизнинг шарқона карвон экан-да! — Иброҳим шундай деб разм солса, карвонбоши бегона эмас, ўз укаси Исмоил. — И-е! Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Сизни қидираётган эдим. Уйдан кетганингизга неча ой, неча йил бўлганини биласизми, ака? Чол-кампир дунёни тарк этишди. Сингиллар, укаларингиздан ҳам бир мен қолганман...

— Ёнингдагилар-чи? Бегонами?

— Ҳам бегона, ҳам ошно... Булар ҳаммаси бутпараст!

— Буддага сиғинишадими? — деб қизиқсинди Иброҳим.

— Буддага сиғинса, гўрга эди. Қадим дунё тарихида ҳам ягона Тангрини ҳеч ким инкор этмаган! Буларнинг умуман дини йўқ, кофирлар. Лекин бутпараст. Турли расмлар, ҳайкалларга сиғинишади. Қабристонларида худди тирик одам кўр тўкиб ўтиргандек, ҳайкаллар ўрнатишади.

— Дунёда ким тушуниб-тушунмасин, ислом сўнгги, комил дин! Биз мулла Абдураҳмон Хўжанинг боласимиз. Шундай экан, сен нега буларга қўшилиб юрибсан? Яна “ошно” дейсан!

— Илож қанча! — деди Исмоил. — Ҳаёт шундай шаклга кириб қолди. Мен булар билан бир йўлдан боришга мажбурман.

— Менга қара! Мени оиламизнинг аҳволи қизиқтиради. Наҳотки, бутун бошли оиладан биргина сен қолган бўлсанг?

— Қизиқ гапирасиз, ака. Гўёки бунга мен айбдордек! Эсласангиз, Қулижон мисгар деган отамнинг қадрдонлари бор эди. Ўн саккизта боладан уйида учтаси яшаб, қолгани қирилган, йўқолган, хасталанган. Дунёда ҳар куни минг-минглаб киши нобуд бўлади. Айниқса, ҳимоясиз болалар. Норасидалар! Хасталиклар, фалокатлардан ташқари, исёнлар, босқинлар, оддийгина очлик, юнунлик, муҳтожлик...

— Бокира деган қиз бўлар эди? — дея мавзуни ўзгартирди Иброҳим.

— Бокира масаласи сал мураккаб... Отам билан онам йиллаб сизни қидириб, йиллаб эшик пойлагандан кейин, сизга аза очган эдилар. Улар Бокирани яхши кўришарди. Нима десам экан... Қисқаси, мени уйлантиришди. Узр, албатта.

— Болаларинг ҳам борми?

— Икки қиз, икки ўғлимиз бор. Мавлуда ва Мавжуда, Ҳасан ва Ҳусан.

— Яхши. Бизнинг ташкилот қайси ҳолда?

— Эшитишимча, Файрат Нусрат кетган. Ҳозир унинг ўрнида ташкилотни Нусрат Файрат деган киши бошқаряпти.

— Менинг эски оғайниларим-чи?

— Юришибди. Улар энди янги бошлиқнинг шотири. Лекин ўша, вақтидаёқ сизга қарши ҳукмнома ёзилган. Сизни кечиришмайди.

— Сен Марваридни билармидинг?

— Мен билганим, бу қизнинг уч-тўрт ёшида ота-онасини қамаб отиб ташлашган. У аллабир холасими, аммаси қўлида қолган. Кейин, ночорликда етимхонага беришган. Ҳозир қаерда, қандай юрибди, айтолмайман.

Карвон ривоятлар, афсоналардаги каби ниҳоят, йўлга тушди.

Енгил тун шамолида қум денгиз мавжларидек чайқалмоқда эди.

Бу — тушми, хаёлни, тасаввурми?

Иброҳим елкалари дир-дир титраб, қумга чўкканича, кафтларини кўзларига босди.

* * *

Денгиз бўйидаги шаҳарча кўркам.

Бу ерда қишин-ёзин ҳаво мўътадил.

Уйлар “тепаликка қараб ўсиб” борганидан, ҳаммаёқдан денгиз яланг кўринади.

Йўллар четида азим чинорлар.

Боғлар. Фавворалар. Булоқлар.

Аҳоли зич, бунинг устига бу ер карвонсарой қабилида бўлганидан, кўчалар ари уяси. Баъзан суринмай-туртинмай юриш амримаҳол.

Ҳар қадамда магазинлар, дўконлар. Кўча бетларида ҳам анқонинг уруғидан бўлак нарса сотилади.

Турфа рангин бинолар. Томошахоналар. “Энг бемаъни” томошахона эшигида ҳам одам тирбанд.

Қирғоқнинг чўмилишга мўлжалланган жойларида ҳам одам ғужғон ўйнайди. Эркак-аёл, ҳатто оёғи чиқмаган болаларгача ярим яланғоч аралаш-қуралаш, бири-бирининг пинжига суқилиб, чўзилиб ётишади.

Иброҳим талотумни хуш кўрмай ишдан бўш пайтларида кўпинча кўча охиридаги тепаликлар томон йўл олар, бу ерда атроф жимжит, соҳил тинч эди. Биринчи кундаёқ бу ерни у “кашф этган”, “ўзиники”га “айлантирган”.

Мана, энди бот-бот шу ерга келар, катта, бужур бир тош устида соатлаб чексиз, ҳайбатли денгизга тикилганича, хаёл суриб ўтирар эди.

Унинг боболари аслида қадим-буюк, ёдгорликларга бой Бухорои шарифдан. Абдурахмон Хўжа (қайсидир карвонга илашиб) Тошкентга келган, бу ерда Шамсия бону деган қизга уйланиб, кўним топган эди. Иброҳим ота-боболари ўтган жойларни яхши биларди, отаси билан, гоҳ-гоҳ бўлса-да, сайри-саёҳат қилганди. Ота ва она энди шу ерлик — тошкентликка айланишганди.

Иброҳим укаси Исмоилдан тўрт-беш хат олгач, орада “узилиш” рўй берди, Исмоил афтидан бир дайт отаси (Абдурахмон Хўжа) тарк этган Бухорои шарифга қайтиб кўчиб кетган эди. Қисқаси, Иброҳим “юрт билан алоқа”ни уза бошлаганди.

Марварид унинг хатларига жавоб ёзиб турарди (аммо у Иброҳимнинг оиласи билан таниш ҳам бўлмаганидан, уларнинг аҳволидан беҳабар эди). Ниҳоят, кутилмаганда қиз телеграмма берди: “Истасангиз, ёнингизга бориш, сиз учун жонимни қурбон қилишга тайёрман”.

Иброҳим, кел, жоним, деб жавоб телеграммаси юборди.

“Бараяпман” деб огоҳлантирди Марварид.

Иброҳим бегона ерда аксар зерикар, ўз юрти, ўз “одамлари”ни соғинарди. Айниқса, Марварид! У Марваридни севганига энди-энди зиғирча ҳам шубҳаланмай қўйганди.

У “белгиланган кун” да машина ёллаб, аэропорт томон жилди. Бироқ машина йўлда ҳар хил сабаблар билан бир оз тугилиб, Иброҳим аэропортга сал кечикиб келди.

Аммо гап бунда эмас.

У аэропорт залида бири кўксини чангаллаб йиғлаётган, бири телбаларча айюҳаннос солаётган кишиларни кўрди. Ўзига “керакли рейс” ҳақида суриштиргач, бошидан ҳуши учди.

Самолёт шаҳарчага қўниш олдидан денгиз устида бир қур чарх уради. Айни шу дамда Денгиз билан Осмон “бирлашиб” кетгандек таассурот уйғонади.

Қандай бўлмасин, шаҳарчага учиб келаётган самолёт Осмон билан Денгиз орасидаги тафовутни йўқотиб, тўппа-тўғри Денгиз Тубига “ўқдек” санчилиб қириб кетган эди.

Аэропортда кимдир рўй берган ҳалокатни “техник сабаблар”га йўяр, биров учувчини айблар, бошқаси “об-ҳаво”дан ўпкаланарди (ҳеч ким шаҳарчага дам олгани “ўзимиз”нинг Нусрат Файрат — олдинги Файрат Нусрат эмас! — учиб келаётганида “осмон бўшатиб қўйилгани”ни тасаввур ҳам қилмас эди).

Бир юз эллик тўртинчи самолётда учган бир юз эллик тўрт киши Денгиз тубига чўкиб ҳалок бўлган эди.

Иброҳим ҳалокат тўғрисидаги ортиқча тафсилотларга берилмай, шаҳарча марказига қайтиб келди.

Албатта, ҳалокатга учраганларнинг барча яқинлари ёнида оҳ-уҳ тортиб, кўзёш тўкиб ярим кун-бир кун аэропортда туриши, маъмуриятнинг оғзини пойлаб энди нима гап чиқишини кутиши мумкин эди. Бироқ тоқат қилолмади. Юраги тарс ёриладигандек ҳолатни сездди. Эзмаланишга ҳожат йўқ, шусиз ҳам рўй берган фожеа аён эди.

Мана, энди Иброҳим етим ҳолатига тушган эди.

Бўш қолдимиз, ўзи “кашф этган” соҳилга келиб катта, бужур тошга ўрнашар, денгизга тикилганича, кўзларидан вижир-вижир ёш оқарди. У Марваридни қанчалик яхши кўришини илк бора теран ҳис этмоқда эди.

Мурғак-норасида пайтидаёқ ота-онасидан айрилган, қаровсиз қолган, улғая бошлагач ҳам муҳтожлик, оч-юпунлик, ҳимоясизлик машаққатидан боши чиқмаган шўрлик Марваридга оддий-одамий насиба — гўри-кафан ҳам буюрмаган эди. Денгиз бу кун Марварид ва унга ўхшаганларнинг қабристони! Денгиз бу жиҳатдан саҳрони эслатади. Одатда, саҳро қаърида йўқолган кишилар ҳам ҳайвон-ҳашаротларга ем бўлиб, бирон гуноҳлари бўлганидан эмас, тақдир аёвсизлигидан, дунёдан гўри-кафансиз кетадилар!

Шу кунлар самолёт ҳалокати сабабиданми, бошқа бир боиси борми, ҳар қалай денгизга ғаввослар кўп тушишаётган эди. Улар сингари, уларга эргашиб Иброҳим ҳам энди неча бора денгизга тушди, сув остига шўнғишга уринди. Жилла курса, Марвариднинг “қабри”ни зиёрат қилмоқчи эди.

Денгиз туби қоп-қоронғи. Барқутдек.

Бироқ унда турли нур бор. Зар, ўтдек.

Қизғин-яшил. Гунафшаранг. Кўк-сарик.

Балиқларнинг “машғал”лари кўп ёруғ...

Иброҳимга денгиз — “эски таниш”. Ҳали унча вақт ўтгани, унутгани йўқ, у девордек сурунган тўлқинлар билан, ўлим билан олишган. Денгиз ости қандай эканлигини билар эди. Лекин қирғоққа яқин, одам сузадиган жойда денгиз ости тоғ этагими-ён бағригами ўхшар, фақат уюм-уюм тошлар, эпкиндек вазнсиз гиёҳлар кўзга ташланарди. Бу ҳали чинакам денгиз туби эмасди.

Денгиз туби қоп-қоронғи. Баркутдек.
Бироқ унда турли нур бор. Зар, ўтдек.
Ёритади “уч юлдузли” қармоқчи —
У нур сари ҳар балиқча бормоқчи...

Ўнлаб катта-кичик қайиқда эрта саҳардан денгизга чиққан балиқчилар ёки денгиз остидан чиганоқ териб бозорда безаб сотган ҳаваскор ғаввослар денгизни қанчалик “ўрганишган”? Айтиш қийин. Ҳарҳолда, Иброҳим олдин дуч келган ва энди яна кўраётган манзара одамлардан эшитиб юрган ҳикоялардан фарқ қилар эди.

Сал баландда қалқиб-қалқиб жим сузар —
Нозик шоҳи парашютдек медуза.
Қимирлайди гўзал “денгиз юлдузи”,
Қизғиш-сарғиш тусда экан у ўзи.
Ҳам яшил ранг нур тўқаркан ҳар ёнга.
Бу ер кондир қисқичбақа, маржонга...

Умрида қум тепаликларини оралаган киши саҳронинг “ўлик” эмас, тирик бир рангин вужуд эканлигини ҳис этади. Саҳро бепоён бўлгани учунми, уни осмонга ҳам менгзайдилар.

Иброҳим ҳар гал денгизга шўнғигани сайин шу — саҳродаги каби ҳолатни туяр эди.

Денгиз туби серюлдузли осмондек,
Балиқ юзса, худди юлдуз учгандек.
Ҳам яшаркан бунда жайҳун — ақула,
Хуллас, бу жой, тарикликка бой, тўла...

Тирикликка бой, тўла! Шу билан бирга, қанча кемалар, самолётлар, одамлар учун қабристон!

Ўзини тупроқ деб билиш, тупроққа эҳтиёткор муносабат қуруқликка хос. Денгизлар, уммонларда-чи?

Иброҳим нега дунёда ҳар куни минг-минглаб кишилар беном-бенишон йўқолаётгани, асосан, инсоният ўзи-ўзини нега азалдан то бу кун қириб ташлаётганига тушунолмас эди.

У ҳаётида (юрагида) ҳамон безовталиқ, ваҳм борлигидан, орқага дадил қайтолмаган, ўзи Марвариднинг ёнига боролмаган эди. Марварид унинг ёнига келишига изн берган эди. Энди севган қизи қаршисида ўзини айбдор сезаётган эди. Қизда топилган журъат, жонфидолик унда етишмаганидан изтироб чекаётган эди.

Иброҳим ер билан яксон ҳолатда эди.

Лекин инсониятнинг эзгулик истаган, бу йўлга кирган фарзандларидан қай бирига ҳаётда осон кечган?

Бири дорда, бири бадарға...

Чидаш керак.

* * *

Бир куни одатича “ўзиники”га “айланган” соҳилга бориб, ҳар галгидек денгизга тикилиб ўтирган эди.

Олис бир нуқтадаги кема худди оқ иморат — у қайси томон суруниб бораётганини билиб бўлмас эди. Ундан ҳам олисда парда тортиб турган пуштиранг булут эса қирғоқдаги тоғ тизмаларини эслатар, гўё тик бораверсангиз, чиндан яна тоғларга йўлиқадигандек таассурот уйғонарди.

Денгизда кема-ю, шу булутдан бўлак нарса йўқ.

Сув офтоб нурларига қоришиб ойнадек ялтирар, тўлқинлар шалоплаганча, соҳилдаги тошларга оҳиста бош урарди.

Ниҳоят, кема булут бағрига сингиб кетгандек бўлди. Лекин шу аснода сиёҳ тўкилгандек, булут этагида нимадир қорайиб кўринди.

Нуқта дам сайин каттариб бортанича, аниқ шакли-шамойилга кира бошлади. Қайиқ!

Денгиз бўйида яшаган балиқчилар баъзан кеч тун, баъзан тонг-саҳарда денгизга чиқиб узоқ-узоқларга кетиб қолишларию кун ейилганида қирғоққа қайтишларини Иброҳим биларди. Бу қайиқ ҳам балиқчиларники бўлса керак, деб ўйлади.

Аммо қайиқ яқинлаша-яқинлаша унинг рўпарасига келиб тўхтади. Қайиқдан у кутганидек кексами-ёш ҳорғин балиқчилар эмас, алланечук мамнун, бахтиёр — келишган киши ва ниҳоятда кўҳли жувон тушиб, у ён-бу ён кўз ташлашди. Одамлар бири-бирига асосан бегона деб қарайдиган шаҳарчада саломлашиб гаплашишга ҳар кимда майлу рағбат топилавермайди. Боягилар эса Иброҳимни пайқаб жилмайганча саломлашишди. Сизга ҳалал бермаймизми, деб ҳам сўрашди. Кейин, қайиқ бурнидаги арқонни ярми сувга ботган тошга шошмасдан боғлаб, ўзларига ўтиргани жой ҳозирлаша бошлашди.

Иброҳим ўрнидан туриб, тепалик томон юрди.

Тепаликдаги кафтдек майдончадан иланг-биланг ипдек сўқмоқ тоққа ўрланган эди. Иброҳим бандаргоҳдаги йигитлардан ҳув тоғ ўркачида икки қабр — бир рассом ва унинг хотини қабри борлигини эшитганди. Хотини вафот этганида рассом уни ўша ерда дафн эттирган, қабр ёнида ўтириб расмлар чизган ва ўзи ҳам кўз юмганида шу ерга қўйишларини васият қилган. Бу ҳолатдан эр-хотин орасида бўлган катта муҳаббат нафаси келар эди.

Иброҳим сўқмоқдан юқорига кўтарилди.

Бу — супадек бир жой. Жарлик билан денгиз ўртасида қўнқайган. Ўрқач, ҳолос.

Иброҳим қўш қабр пойида чўкиб, булар иккисининг миллати, дини қайси эканлигини ҳам ўйламай, уларга бағишлаб тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортгач, қўзғалиб ўзи келган сўқмоқ томон қаради.

Бир қизми-жувон юқорига кўтарилаётган эди.

Иброҳим диққат қилдию...

нафаси бўғзига тиқилди.

Марварид!

Дам ўтмай, қиз унинг ёнига етиб келди.

Бағрига отилди.

Худойим!

Шу пайт қиличдек кескир, кучли бир шамол туриб уларни қамраганича, оёқларини ердан узди.

Денгиз томон учириб кетди.

Бири-бирининг бағрига сингиган Иброҳим ва Марварид денгиз устида учиб боришар...

улар инсон наслидан эмас, бирон қуш ҳам эмас...

осмонда чарх ураётган —

филларни эслатишар эди.

Давоми келгуси сонда

Комил АВАЗ

МУХАММАСЛАР

НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУХАММАС

Ҳисларим айлай нетиб баён қизил, сориғ, яшил,
Мадҳушлиғимми десам, аён қизил, сориғ, яшил,
Йиғласам оқу қора бирён қизил, сориғ, яшил,
Ҳилъатин то айламиш жонон қизил, сориғ, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориғ, яшил.

Қайтмағайман тоабад ушбу машаққат роҳдин,
Ўранар ҳушлиққа қалб биррангга ҳусни моҳдин,
Нолаи алҳонима бўлғай мадад аллоҳдин,
Гулшан эттим ишқ саҳросин самуми оҳдин,
Ким эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сориғ, яшил.

Шому тонг якранг тилаб парвардигор имдодидин,
Ким мулавванлиғ кўзим ўнггида дил фарёдидин,
Бордурур таскин хабарлисан фақиринг додидин,
Шишадек кўнглумдадур гулзори ҳуснинг ёдидин,
Тобадоннинг аксидек алвон қизил, сориғ, яшил.

Сабҳаи сайёра янглиғ етти ранг қалб мулкидур,
Демуш абдол аввал оқ, сўнг қора ранг итмомдурур,
Ким қора ранг руҳ учун чулғанмиш ҳайрат комидур,
Оразу холинг била хаттинг ҳаёлидин эрур,
Кўзларимнинг оллида даврон қизил, сориғ, яшил.

Етмадимким ул пари-пайкарга деб бўлма зада,
Лаззати дунё эрурким ишқ машаққат бўлса-да,

Ранг-баранг олам чиройлидур муяссар лаҳзада,
Лаългун май тутқил олтин жом бирла сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сориг, яшил.

Орзуим қанотиға солсам назар якрангдек,
Гўйиё наздим аро хоҳишларим ушалгандек,
Ҳали кўп олдда довон аҳли дониш айтгандек,
Фақр аро бирранглик душвор эрур беҳад ва лек,
Ҳирқада тикмак эрур осон қизил, сориг, яшил.

Етмағай балки умр, орзу қолар қилиб таъма,
Йўл олис, Комил Аваз, руҳинг отин кўп қистама,
Бўлса не ёзғитда бўлғай, ўзга дилдор истама,
Эй Навоий, олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориг, яшил

ОГАҲИЙ ҲАЗАЛИГА МУҲАММАС

Очунда машғул бир тараф, бекорчи малул бир тараф,
Аҳли тааммул бир тараф, ҳайли тааллул бир тараф,
Маст ошиқ ул қул бир тараф, ҳушёри мақбул бир тараф,
Боғ ичрадур гул бир тараф, девона булбул бир тараф,
Нозу тағофул бир тараф, фарёду гулгул бир тараф.

Билҳақ, умр пасту баланд, гаҳи шод, гаҳ озордурур,
Қўйғил қадам боғ сайрига, қалбга тараб ғизодурур,
Бир бора дил қувончидан минг бора руҳ ризодурур,
Туз базми ишрат боғ ароким, бас, нишот афзодурур,
Рухсораи гул бир тараф, гисуйи сунбул бир тараф.

Васлингга етмоқлик ҳаваси дилда улкан ком эрур,
Ширин суҳанларга музайянлиғ атои жом эрур,
Сўз ҳамки сознинг маснади дилларга ҳуш илҳом эрур,
Гулшанда ишрат қилғоли элга салойи ом эрур,
Афғони булбул бир тараф, ҳам хандаи гул бир тараф.

Аввали шошди хотирам шайтони лаҳн аврашидин,
Чашмим аро нур ўйнади турфаи ранг абрашидин,
Хайли таҳайюр домида қолғум лол нозу ишвадин,
Базм ичра маст ўлсам не тонгким, еткусидур шишадин,
Оҳанги қулқул бир тараф, кайфияти мул бир тараф.

Саҳбойи майми ё ҳаёл савдойи чалкашлик бўлуб,
Сирли самовот қўйнига гўё сайргаштлик бўлуб,
Учдим дағи тушдим эса, бир-бирига рашклик бўлуб,
Чекти узоқға боғ аро даҳвойи дилкашлик бўлуб,
Гул узра сунбул бир тараф, ул юзда кокул бир тараф.

Иzzат бўлурму бунчалар завқ сарирдин бир манго,
Масту маланглик шунчалар гулгун ҳарирдин бир манго,
Мадҳушлиғим машҳуфми ё таҳсири майдин бир манго,
Девона бўлсам тонг эмаским, ул паридин бир манго,
Ҳадсиз тажаммул бир тараф, сонсиз тағофул бир тараф.

Девонаи дарвеш манам кетдим ўзимдин бир замон,
Умрим бориға устувор ондир валлоҳ балки шу он,
Етти иқлим узра сайр этдим бўлиб руҳим равон,
Тангри таваккул аҳлиға бўлғай тараф бўлса қачон,
Хайли тамаввул бир тараф, аҳли таваккул бир тараф.

Сайру саргардон хаёллар саҳар сархуш аро,
Кезгай тинимсиз арш аро, кезгай гўзал беҳишт аро,
Валким ойилмоқ йўқ эмас, эмди секин бардош аро,
Йўл азмин эт ондин бурунким, борғуси бу дашт аро,
Хар бир тараф, жул бир тараф, сув бир тараф, пил бир тараф.

Комил Аваз ёр васлиға етмакни ҳўп битгай эди,
Шундайгина борлиқ умр орзусиға еткай эди,
Севгисига севги билан этса жавоб нетгай эди,
Гар сўрса ҳолинг, Оғаҳий, ёринг келиб кетгай эди,
Тандин такосул бир тараф, жондин такоҳул бир тараф.

РОЖИЙ ҲАЗАЛИГА МУҲАММАС

Шафақ сўниб, кўрпа ёяр оқшом оҳиста-оҳиста,
Нафис, нозон жаранглар жому жом оҳиста-оҳиста,
Бугун сархуш, олар диллар ором оҳиста-оҳиста,
Кел, эй сарви равон, айлаб хиром оҳиста-оҳиста,
Кириб жон гулшанида қил мақом оҳиста-оҳиста.

Ҳажр гулханида қийиргундур ажаб даҳри гулшан,
Аё, йўқдур бирор тамкин тафаккур қилғали ақлан,
Қадам ранжидаға бер ё изн, ё кел рўйи аҳсан,
Фироқингда қарорғон кўзларимни айлагил равшан,
Очиб гаҳ-гаҳи руҳи хуршедфом оҳиста-оҳиста.

Мушарраф ўлмасанг муҳаббатға шоҳмассен ишқ ичра,
Ўтида ёнмасанг ишқ нолаи оҳмассен ишқ ичра,
Иноят айласа ҳақ, ғафлатда қолмассен ишқ ичра,
Дема бош ўйнамоқ расмин ила олмассен ишқ ичра,
Билур сарбозлар расми низом оҳиста-оҳиста.

Ишқ юки севмиш юракка кўп оғир дарди юк нола,
Ёр агар севса дилдан хушон чиққайдир суюк нола,
Дема ҳижронда қолғай ўт олмайин дуд, куюк нола,
Муғанний, туз буюк созингни-ю, чеккил буюк нола,
Эмас дилхоҳ соз этмак мудом оҳиста-оҳиста.

Ки, эй ошиқ, одимлар ёнма-ён шодликлару ғам ҳам,
Бири туққан, бири ёт ўлмағай қабуллагил бардам,
Бори нанг боғлиқ нафсингга, ироданг ўлсин мустаҳкам,
Десангким, нафси ром ўлсун, риёзат айлагил кам-кам,
Солурлар бадилком отға лижом оҳиста-оҳиста.

Аввалам бисёр оғирдур ишқ ичра ошиғ ўлмоқ,
Ҳажр оқшомлари юракка етмайин нафас олмоқ,
Оловланган сари ишқ чўғида тириклайин ёнмоқ,

Чу зоҳид беҳабардур ишқ ўтидин, не исиф қилмоқ,
Эл ичра гаҳ сужуду, гаҳ қиём оҳиста-оҳиста.

Тазарру, тавбаю шукринг айирмағил ҳеч баҳсингдин,
Ким риё аҳли айлама шодумон шодли рақсингдин,
Неки аҳли риё, хеш ҳам бўлмағай шод ҳавасингдин,
Кўриб ўзни камол авжида, эмин бўлма нафсингдин,
Нечук нуқсон топар моҳи тамом оҳиста-оҳиста.

Ва, сен не мақсадинг сори кетдинг этдинг ул восил,
Билур аҳли халойиқким, эрурсан ошиғи асил,
Вал эмди ҳақ таолонинг жамолин васлин эт ҳосил,
Чу донишда чиқардинг от, қаноат фаслин эт ҳосил,
Таъмадин элга ёрур нангу ном оҳиста-оҳиста.

Гаҳи суҳбат, гаҳи сомё, гаҳи ийнар дил манзумға,
Гаҳи ишқ тўлқини камлик этар шайдойи мафтунға,
Ўзи асли бир қултум май зиёда ошиқ мамнунға,
Кетур соқий, паёпай жоми май Рожийи маҳзунға,
Фами даъфин қилур шурби мудом оҳиста-оҳиста.

АВАЗ ЎТАР ҲАЗАЛИГА МУҲАММАС

Ваҳ-ваҳ бу замон тил билгана ганжифишондур,
Саводи басар илми зиёсиз паришондур,
Ҳар неки илм аввали ихлосу инондур,
Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситаи робитаи олмаиёндур.

Кўргайки неча ранжу хушолиғни бу бошлар,
Фарзандки оқил ўзини юртига бағишлар,
Боққай сиза ҳам зайли замон, эй қалам қошлар,
Ғайри тилини сайъҳ қилинг билгали ёшлар,
Ким илму ҳунарлар паланги ондин аёндур.

Йўқ малҳами дил тенгсиз сулув она тилидек,
Бўлмаски сира дилроз қилув она тилидек,
Олам аро йўқдур киши ўз тили якто, лек,
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакни они ғайрат этинг фоида кондур.

Қилғай имтиҳон турфа замон ҳар бирингизни,
Этай десангиз баҳри кушойиш дилингизни,
Дастур этингиз руму фаранг ё англизни,
Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Онда ўқуғонлар бари яктойи замондур.

Комил Авазам кўп оҳли тил билмай Аваздек,
Тор ўлди илм сабоқи тил билмай Аваздек,
Беҳаддурур иштибоҳи тил билмай Аваздек,
Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидин они бағри тўла қондур.

МУАЛЛАҚ ОДАМ

Қисса

Абдунаби АБДИЕВ

-1-

— Айтинг, мен кимман ўзи, кимман?

Гоҳо асов сойдек пишқириб, баъзан тошбақадек судралиб ўтаётган умрингиз мобайнида қулоғингизга чалинган саволлар силсиласида бундан кўра мавҳум ва бетайини эҳтимол учрамас, бу савол оғриғини сўроққа тутгувчидан ўзга ким ҳам билсин. Биноийдек гурунг бериб ўтирган суҳбатдошим хотима тариқасида жазавага тушиб бақриши ҳар қандай одамни ҳайратлантириши, юракка ғулу солиши, “ақли жойида эмас” деган қатъий қарорга келиш учун асос бўлиши мумкин эди. Фақат менгагина бундай ҳадик-хавотирлар аллақачон бегоналашган, мен унинг кайфияти, қиёфасидаги зиғирдек ўзгаришни ҳам илғашга қодир эдим, боиси, сўнгги бир неча кундирки, суҳбатдошим дил дафтарини ғаройиб китоб янглиғ зориқиш, зериқиш нелигини билмай варақлаётгандим. Эгилиш, букилиш, вази-ятга мувофиқлашиш йўлини қидирмай, кўксидаги ёлғизлик аталмиш худо қулига айланиб яшаётган бу кимса эмранишларини тинглар эканман, ўзим ожиз, нотавон банда эканлигимга тобора иймон келтирдим.

— Билмадим, — ғулдураганча жавоб қайтардим.

Уккиникидек чуқур ботиб чақчайган кўзлар жуссамга санчилиб, қалбимни парчин этди, мисоли бир қоп этга дўндим, жисмимни совуқ тер қоплаб жунжикдим, теграмда қимирлаган жонзот йўқлигини, гадой топмас овлоқда ўтирганимизни билсам-да, бахтли тасодифдан умидланиб, кимдандир нажот кутгандек чор тарафга олазарак назар ташладим.

— Афсус, мен кимга сир инондим, сизларда ҳис-ҳаяжон нима қилсин, — деди у афсусланганнамо, ҳатто вақтини беҳудага сарфлагани учун ўзидан нафратланаётганини англатадиган оҳангда. — Наҳот шунчалик калтафаҳмман, ахир, бор-йўқ ташвишингиз қорин бўлиб қолганини билардим-ку, ҳайф-эй инсон деган ном.

Важоҳатидан башарамга мушт туширадиганга менгзарди, тилим танглайимга ёпишди, бир юмалаб ростакмига у чўтлаётган беҳис, беҳаяжон кимсага айла-

нишни жон-дилим билан орзуладим, ҳаммасига ўзим, кўпинча ўзимга ҳам бўйсунмас синчилигим сабаб, унинг ўзгаларникига ўхшамас хатти-ҳаракатини мендан бошқа иллаган банда йўқмиди, ювилмаган қошиқдек ҳар нарсага тумшуқ тик-қунча бепарққина юравермайманми, қуюшқондан чиққан қизиқувчанлигим ту-файли илгари бирор маротаба яхшилик қозонганмидим.

Сухбатдошим қаҳ-қаҳ отиб кулиши (балки нафратини шундай ифодалаган-дир), сўнгра ҳўнграб йиғлаши дилимда ўрмалаган ҳадиғу хавотирлар қатини тўзғитиб, ботинимда раҳм-шафқат туйғуларини кўзғади, мискингина гавдаси кўз ўнгимда янада кичрайиб, елкалари силкиниб-силикиниб тушар, хастаҳол овозида бир олам ғусса жамланган эди.

— У сарсон изларди ўзини-ўзи... Фаранг шоири Артюр Рембода шундай мисра бор — ўқиган бўлсангиз керак. Билсангиз мен ўшаман, ҳа, на ўликлар, на тириклар сафида ўрнашолган, ўзини-ўзи зир қақшаб излаётган муаллақ одам мен бўлман...

-2-

Инсон яратганнинг энг ожиз мавжудоти, на яхшилик, на ёмонликка шукрона келтиради, ўзгалар эмас, ёлғиз мен бўлсам дейди, беқусурлик холиққа хос хислат эканлигини тан олгиси келмайди, айниқса, иқтидорсизлигини эътироф этиш ҳеч кимга ёқмайди, мен — ғўза униб чиққани, қатор ораларига ишлов берилаётгани (ёзмай қўйсам шу иш тўхтаб қолармиди?) ҳақида уч-тўрт қатор хабар ёзиб юрган ўртамиёна мухбир ҳам бунга журъат этолмасдим. Ўзимни салкам тан олинмаган даҳо чўтлаб юрган кезларимда ногоҳ уни учратдим-у, бутун муваффақиятсиз одимларимни босиб тушадиган асар ёзишга чоғландим.

Эҳтимол, ўзингиз ҳам аллақачон фаҳмига етгандирсиз — бу чархи дунда тугал ҳақиқат топиш даргумон, майда, хашаки ҳақиқатчалар эса ўткинчи, шу боис қоғозга тушираётган ҳамма нарсамга кўр-кўрона ишонишингиз шарт эмас, буни талаб этишга ҳақдорман деган бемаза фикр етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган, ушбу кўриниш учун ҳадеб бош силкитиб бечора бўйинга жабр этаётганингизни англаб турибман. Мени камситмоқчи бўлаяпти деб ўйламанг, биров гапирётганида маъқуллаш, ҳеч қурса жим туриш таълимоти қон-қонимизга сингдирилган, ҳаммамиз яқин-яқингача ҳуқуқларни чегараловчи, фикрларни ягона қолипга жамловчи қизил фирқа ҳукмронлик қилган таъзим-тавозелар мамлакатининг хокисор фуқаролари бўлганмиз. Кўримсиз ҳолатимиз ғуруримизни ўлдириб бораверади, охир-оқибат ўзимизни ҳукми зўр гапирганда қўлимиз кўксимизга етиб, бошимиз беихтиёр бешиктерватар янглиғ тебранишга тушади. Аслида ҳар кимнинг ўзига яраша фаҳми-фаросати бўлгани мақбул, бугун бошқа биров, эртага ўзганинг айтганларига қулоқ қавартириб “мана шу айнан ҳақиқат” деб қабул қилаверсак аллоҳ ёрлақанган Одам-Ато қавмига мансублигимиз қаерда қолади. Эҳтимол, айтиб беришга чоғланаётган ҳикоям янгилик эмасдир, балки ўқувчида ортиқча қизиқиш ҳам уйғотмас, шундай экан, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ихтиёр ўзингизда. Аммо умрим бино бўлиб, у каби ғалати, у сингари чекишга муккасидан кетган бандани учратмаганимни озроқ бўрттиришга ҳақим бордир деб ўйлайман, ахир, мен ҳам нимадир билан овунишим керак-ку. Афтидан гап уриш оҳангим алмойи-жалмойидек кўриниб, телба кимсанинг дийдиёсини ўқиш шартми деган хулосага келаётгандирсиз. Хавотирингиз бекор, мен савдойи эмас, бир оз одамовиман, холос. Ҳақиқий жинни у, ақли бут банда ширин жонини азобга қўйиб бунчалик чекмайди, ҳа-ҳа, ишонаверинг, арзимаган бир-икки соатга чўзиладиган гурунгларимиз асносида оғзи нафақат гап, балки папиросдан ҳам бирон дақиқа бўшамасди ҳисоби, босиб-босиб, изини узмасдан иштаҳа билан тамаки сўргани, онда-сонда гезарган лабидан папиросни айирганида ҳам тирноқларигача сарғайган қалтироқ қўлларидаги сўнишига фурсат берилмагинидан учи қип-қизил чўғга дўнган папиросни ғаройиб топилмадек авайлаб айлантриб ўйнагани, печ-

канинг дуд босган мўриси каби оғиз-бурнидан ситилиб чиқаётган тутунни маҳлиё бўлиб кузатгани, кўкиш ҳалқачалардан ёш боладек завқ олгани, узоқ жим қолса ҳикоясини тинглашдан воз кечишим мумкиндек шошиб ҳикоясини давом эттиргани, мўмин-қобил ўқувчидек қўл қовуштириб ўтирганимни кўриб беозор, сабрбардошли қулоқ топганидан оғзининг таноби қочгани — бари-бари ҳайратга молик эди. Тасодиф учраштирган одамни шунча эзмалик билан таърифлашга нима ҳожат дея ажабланманг, ҳали бу оз, таъриф-тавсифнинг бошланиши: қисқа мулоқотлар чоғида бу кимсани кузатиб олган таассуротларимни баён қилишга бисотимдаги сўзлар ожизлик қилаётганини пойинтар-сойинтар гапиришим эҳтимол ошкор этаётгандир. Хуллас, у қарийб қирқ йил умрим мобайнида мен учратган, яқин муносабатда бўлган сон-саноқсиз одамларнинг биронтасига менгзамасди. Ҳеч бир тақдир ўзгаси такрори бўлолмайди. Авж қиш чилласида фалакдан тўкилаётган қор заррачаларини кузатганмисиз, бири-иккинчисига сира ўхшамайди, фақат ерга қўнганидан сўнг бир-бирини тўлдириб оппоқ момиқ кўрпачага эврилади. Одамлар ҳам шундай, уларни инсон деган атамагина боғлайди, “фалончи умри фарзандлари тимсолида давом этипти” деган ибора нисбий, ҳар бир инсон ўз умрини ўтайди, бировникига ҳукмронлик қилолмайди. Рост, у ҳам мен учун қизиқарли, ўзига ниҳоятда зерикарли кўринган умрининг сўнг манзилига шитоб билан интилаётган бир банда эди, холос.

-3-

Аслида мени 3. шаҳридаги атрофи баланд девор билан ўралган бу оромгоҳга ихтиёримга зид тарзда юборишмаганида балки ўша ғалати инсонни учратмаган, қимматли вақтингизга човут солиб, ушбу ҳикояни сизга илинмаган бўлармидим. Алҳол ишхонамда сурункали муваффақиятсизликка (эҳтимол омадсиз одамдирман) дуч келиб, ишларим хуржун бўлавергач, нафрати ёки ҳурмати сир тутувчи бошлиғим хонасига таклиф этиб, ясама такаллуф билан деди:

— Асабингиз чарчабди, оғайни, сиз учун яхшигина оромгоҳга йўлланма топтириб қўйдим, бир оз дам олиб қайтсангиз.

Гап уриш оҳангидан масала аллақачон узил-кесил ҳал этилгани, эътирозларим фойдасиз эканлиги яққол сезилиб турарди, шундай қилиб хазонли куз фаслида шу фасл ўзидан-да ҳазин шу оромгоҳга келиб қолдим. Кечирасиз, малол келмаса бир саволим бор — сизнинг ҳам ўз сеvimли, ёлғиз ўзингизникига айлантиришни астойдил истайдиган машғулотингиз борми? Мен хазонрезги боғда сайр этишни (на ёш, на кексага қўшиладиган лаънати қирқ ёшда балки ўзгалар ҳам шундай кайфиятга тушишар), қовжираган япроқ баргидан айро тушган новдаларнинг унсиз фарёдини қалбим кўзида кўриб, қулоғида тинглашни севаман, ҳазин ўйлар миямни титкилайди, ҳатто чинакам илҳом менга бегона бўлса-да, ўз изтиробларимни қоғозга тўкаман:

*Куз. Дарахтнинг новдаларидан
Ерга қочар энг сўнгги япроқ.
Хазонрезги боғ орасидан,
Ўтиб борар дайди руҳ титроқ.
Қулоғига чалинар тинмай,
Олтин баргдан таралган фарёд.
Довдирайди нетарин билмай,
Энди кимга солади у дод.
Дардларини эшитар ким ҳам,
Табиатнинг алами тетик.
Баргларидан айрилган новда,
Баёзининг чўғи йўқ битик.
Хўрсинади ёлғизлик оғир,*

*Жасадсиз руҳ фанода сағир,
 Бақоғача ҳали манзил бор.
 Ҳй суради, ҳаёл паришон:
 “Мотамсаро боғларга маза,
 Қиш баҳордан келган илк нишон,
 Очишмаса бўларди аза.
 Фақат унга яшариш йўқдир,
 Ёлғиз унга умидлар абас.
 Танҳо унга ҳаёт сўлғиндир,
 Тасодифга кўнғил тикмам, бас”.*

Теша тегмаган ташбеҳ топдим демоқчи эмасман. Лекин, эътирофимки, негандир яшиллик алдамчи либос бўлганда боғлар асл қиёфасига қайтгандай, юзиғижимга дўнган қуруқшаган дарахтлар умр ўткинчилигидан сабоқ бераётгандай, “Эй вақтинча навқиронликдан масрур одам, ўтаётган ҳар бир дақиқа умрнинг интиҳоси — кузига етаклаяпти, огоҳ бўл!” деяётгандай туюлади. Шундай изтиробли ҳаёллар оғушига тушган кезларим қайсидир пистирмадан туриб, ҳар босган одимини ҳисоблаётган ажалнинг совуқ тиржайган машғум афтини кўргандек бўлавераман, эҳтимол, у қаерга қўнишини билмай шилдираб учаётган заҳил япроқнинг яғир елкасида ўрнашгандир, ҳар ҳолда вақти соати етмагунча уни тасаввур этиш, ташрифини қучоқ очиб кутиб олиш биз — бани одамга хос хислат эмас.

-4-

Рости, оромгоҳдан унчалик кўнғил тўлмаса-да, теградаги руҳиятимга мос маҳзунлик учун дам олишимнинг илк куниеъ саховатпеша бошлиғимга ғойибона раҳматимни ёғдирдим. Эгизак кунларнинг билмадим нечанчисидир (бу ерда аниқ ҳисоб юритиш мушкул), тун қоронғиси ариб улгурмаган палла ногоҳ уни боғ оралаб юрганида учратдим. Сирли туюлган ҳамма нарса — каттами-кичик кишида бир хил қизиқиш уйғотади. Бир сиқимгина жусса, пилдираб ташланган одимлар, шарпамни илғаганидан ўзини панага тортиши юрагимни музлатди: бемаҳалда мен каби бедор бу шарпа ким, нега ўзгалар билан юзма-юз келиш, яккама-якка қолишдан чўчийди. Оромимни ўғирлаган саволларга жавоб олиш беш-олти кун насиб этмади, гоҳ у ўзини нигоҳимдан четга олар, гоҳ нонуштага чорлаётган занг урилиб қоларди. Бу ердаги тартиб-интизом ўзга оромгоҳлардагига сира менгзамас, занг чалинганидан сўнг ошхонадаги ўрнинг бўш қолса бошлиқнинг шахсан ўзи бинойигина танобингни тартиб кўяр, сурункали тартиббузарни ички қонун-қоидаларга бўйсунмасликда, ўзгаларни бошбошдоқликка даъват этишда айблаб, оғир тан жазоси тайинлашдан ҳам қайтмасди. Ихчамгина қора калтак кўрар кўзга унчалик ваҳшат солмаса-да, бошинг узра ҳавони кесиб ўтганча шувиллаб яғринингга тушганда жисмингни қақшатиб юборар, танангга қонли излар туширарди. Қанчалик азоб бўлмасин, дастлабки зарбаларга дош беролсанг кейингилари аста-секин ўтмаслашиб бораверарди, қизиғи, айримлар аллақачон игнага ўтирган гиёҳванд мисол калтакни тез-тез кўмсайдиган бўлиб қолишар, улар танасига урилган зарба кучидан дод-вой солиб ором олишса, жабрланаётган касларни томоша этиб лаззатланувчилар ҳам учраб турарди. Бундайлар янги келганларни жазолашга олиб чиқишганида олд қаторда жойлашиб, калтакка кўникмаган танадан томчилаётган қонни кўриб кўзлари қувнар, “оҳ, қандай қизил”, “баданига нақш солингандек бўлди” деб жазоловчини ҳам, жазоланувчини ҳам рағбатлантиришарди. Жазоланувчи намоёиш этадиган ирода, жазоловчининг кўзини қон тутиб, қутирганча инсоний қиёфасини қай даражада тез йўқотиши маросимларга ўзига хос безак берарди. Жазо гуруҳи аъзолари алоҳида тайёргарликдан ўтказилган зобитлардан таркиб топтириларди, одамлар орасида “бу гуруҳга ёлғаниш учун фақат ташқи қиёфанг инсонга менгзаши кифоя, ботининг мараз иллатлардан тўлиб-тошиши

керак” қабилдаги гап-сўзлар юрарди. Ҳар ҳолда мазкур оромгоҳга ёлланган зобитлар ўз вазифасини аъло даражада бажаришарди шекилли, маросимлар жуда ҳаяжонли бўлар, янгидан-янги жазо усуллари ишқибозлар қўзи олдида муваффақиятли синовдан ўтказилар, айтиш мумкинки, жазо майдончаси оромгоҳнинг энг гавжум томошахонаси унвонига рақобатсиз даъвогарлик қила оларди.

-5-

Нима бўлганда ҳам қизиқиш қўркувдан устун келди, сурункали тартиббузарлар сафига тушиб қолишни-да унутиб, тунги шарпани очикдан-очик таъқиб этишга астойдил киришдим. Бу ғалати кимсани топиб олиш унчалик машаққат туғдирмас, сира қўлидан тушмайдиган папиросидан таралаётган қўланса ҳид (эхтимол, бутун жисмига ҳам шундай ҳид ўрнашгандир), бўғиқ овоз, тез-тез қўзғайдиган йўтал хуружи минг бир азобда қидириб топган энг овлоқ гўшаларини фош этиб қўярди. Бироқ у жуда сезгир, ширт этган шарпани ўн-ўн беш одимдан пайқар, ёнига етиб келганимда эзгилаб ташланган папирос қолдиқларинигина кўрардим, чап беравергани сайин ўжарлигим ортиб борар, уни кимсасиз жойда ушлаб олишнинг янгидан-янги усулларини излай бошлардим, инсон иродаси тош эмаслиги, тинимсиз таъқибим уни қачондир мувозанатдан чиқаришига ишонардим, натижа кутганимдек бўлиб чиқди.

— Сизни ҳам “нур йўлакчаси” дан олиб ўтишганми?

Тахта ўриндиқда муқим жой туриб, хаёл тузоғида ўтирганимда қулоғим остида янграган хирқироқ овоз, берилган саволнинг ғалатилиги вужудимни сескантириб юборди, ялт этиб қарадим, қаршимда ерданми, осмонданми пайдо бўлгани номаълум ўша дарвешнамо тамаки-одам (ўзимча унга шундай лақаб қўйиб олгандим) турарди, ажабо, уни тумшугим тагига тиқилиб келгунча пайқамабман, энг машҳур жосуслар ҳам ҳавас қилса арзигулик чапдастлигига ичимда қойил қолиб, ёнимизда учинчи кимса бўлмаса-да, ўзимни гўлликка олдим:

— Менга гапиряпсизми?

— Бошқа кимга бўларди.

— Тушунмадим, “нур йўлакчаси” нима деганингиз, тагин мени кимгадир ўхшатаётган бўлманг?

— Нега адашар эканман, неча кундирки босган қадамимни жосуслардек назардан қочирмаётганингиз ҳам ёлғонми?

Ғалдаги эътироз ўринли эди, тайинли жавоб қайтара олмаслигим туфайли қисқагина рад этиб қўя қолдим:

— Ҳечам-да.

— Гарангсиманг, мени инонаяпти деб ўйласангиз хато қиласиз, “нур йўлакчаси”дан ўтмаган бўлсангиз менга бунчалик қизиқмасдингиз, афтидан тақдирдошимиз шекилли, билмадим, йўлакчадан ўтишни ўзингиз ихтиёр этганмисиз ёки сизни ҳам ҳушингиздан айириб олиб кетишганми?

— Азбаройи худо, ишонинг, қандайдир йўлакча ҳақида илк бор сиздан эшитаятпман.

— Талвасага тушманг, гуноҳқорлардек ўзини оқлашга ҳаракат қиладиган кишиларни жиним суймайди, йўлакчага келганда менга уларнинг услуби қўлимдаги беш бармоқдек аён, дастлаб имо-ишора қилиб кўришади, чап бермоқчи бўлсангиз ухлатиб жисмингизни олиб кетишади.

У маъшум сирни очаётгандек кўзларини одатдагисидан ҳам олазарак этиб, чор тарафга ўгринча назар ташлади, шубҳали нимарса илғамаси шекилли, оғзининг таноби қочгунча иршайиб, барглар тонг насимида шилдираб ўйнаётган йўлкага оёқ босди, мен эса ҳадикли яшаш нақадар аянчли қисмат эканлигига иймон келтириб, суҳбатдошимни телба-тескари муомаласидан шубҳага тушдим: наҳот савдойи бўлса, бирданига тутқаноғи қўзиб устимга ташланиб қолса-я! Аммо синчков назар, ички овоз шивири унинг дунё кўрган, анча-мунча нарсадан хабардор одам эканлигини таъкидларди.

— Китоб ўқиш сеvimли машғулотингизми? — сўради у эрмак учун кўтариб чиққан китобчамга ишора этиб.

— Онда-сонда варақлайман, вақтни ўлдириш учун.

— Ёмон, кўпроқ муталаа қилинг, ҳуда-беҳуда давралардан шу афзал.

— Бўш вақтим йўқ.

— Баҳона қидирманг, ҳафсалангиз кам.

— Эҳтимол.

Нонуштага чалинган занг суҳбатимизни бўлди, эртага вақтлроқ учрашишга келишиб, хайр-хўшладик, у қаршимда қандай пайдо бўлган бўлса шундай кўз илгамас тезликда бутазор орасига сингиб кетди.

У билан хайрлашдим руҳиятимга азоб бергувчи оғирлик ва жавобсиз саволлар исканжасида қолдим: одамовилиги боиси нимада, дилидан ўзи сингари инсонларга нисбатан бунчалик нафрат ўрин олишига нима туртки берди экан, “нур йўлакчаси” савдойи банданинг тўқимасими ёки воқелик... Туни билан кипригим илинмади ҳисоби, озгина мизғидимми, бас, қайсидир бурчакда чақчайиб турган кўзлар ногоҳ хонани забт этар, устимдан зил-замбил қора кўланка босиб тушар, бўғзимга нимадир тикилиб нафасим сиқилар эди — энди тунги шарпани мен эмас, у мени таъқиб этишга киришганди. Дикқинафас хонанинг ҳавосини тозалаш илинжида қўш табақали деразани очсам кузги боғдан мен томон ўнлаб, юзлаб қўшчиқроқдек совуқ ёнғувчи кўзлар тикилиб тургандек бўлар, даҳшатли кўланкалар ғимирсиланиб қоларди. Менга сирли суҳбатдошимдан васвасага тушиш касали юққанди, ўзимни идора этишим, ҳаётга қувонч кўзи билан қарашим сусайиб борарди. Инсон ғайритабиий нарсга таъсирига бир тушмасин, тушгандан кейин сир-синаотига етишмасдан тинчимас экан, мен зўр бериб тезроқ тонг отишини кутардим.

-6-

— Қанийди гумашта Грегор Замза (Франц Кафканинг “Эврилиш” ҳикояси қаҳрамони) сингари эврилиб қолсам, ўз қадр-қимматингни баҳолаш, инсоният, жумладан, ўзинг нақадар жирканч мавжудот эканлигингни англашнинг бундан қулайроқ имконияти борми, фараз қилинг, баҳайбат тасқара — ҳашоратга айланиб, атрофимдагиларни, масалан, сизни кузатайпман, табиийки, дастлаб ижирғанганингизни ҳисобга олмаганда бефарқ қарайсиз, қандайдир сўхтаси совуқ, исқирт махлуқдир-да дейсиз. Шу ҳолат такрорланавергани сайин жиғингизга тегаман: нега ҳар кун, ҳар соат иштаҳамни бўғиб, оёғим остида ўралашасиз. Охиروقибат мени жисман йўқ қилишнинг пайига тушасиз ва ниятингизга етасиз, шу жараёнда мен нафақат зоҳиран, балки ботинан турланишингизни кузатиб, ҳордиқ оламан, маза-я?

— Мени кўпинча мол-дунёсига эга бўлиш мақсадида Загрейни ўз жонига қасд этишга кўндирган Патрис Мерсо (Альбер Камюнинг “Бахтли ўлим” романи қаҳрамонлари) ҳақмиди, ноҳақмиди деган савол қийнайди, тўғриси, мажруҳ Загрейнинг одамларга заррача фойдаси тегмайди, бундайларни иккиланмасдан жамият ҳуснига доғ бўлиб тушган сўғал аташ ўринли, тасқара, яримжон кишилар ўзгаларнинг ҳаётга муҳаббатини, гўзалликдан завқланишини сўндиришдан ўзга ҳеч нарсга ярамайди, демак, Загрейнинг фаззини йўқотган ҳаёти кераксиз, бемалол йўқлик сари улоқтириш мумкин. Бироқ у жисман заиф, қусурли бўласа-да — одам, уни ҳам қайсидир гуноҳкор ота-она дунёга келтирган, яшашга ҳақли. Ўйлаб кўрсам барибир тошбағир Мерсо бўлолмас эканман, Мерсо бўлиш осон эмас, сиз нима дейсиз?

— Айтинг-чи, Достоевский “Жиноят ва жазо” романидаги Расколниковни севадими ёки ундан нафратланадими, ахир, ёрқин бўёқ шу икки ҳолатдагина туғилади, менимча муҳаббати ўлмас қаҳрамонни вужудга келтирган.

— Китобхўрга қийин, китобхўрга азоб, у ҳаётга ўз севган, қалбан интилган, дилдан сизинган қаҳрамонлари нуқтаи-назари билан қарайди, унинг саодати ва

фожеаси шундан иборатки, ҳаёт ҳеч қачон сира-сира китоб бўлолмайди ва у ҳаётдан, одамлардан буткул ажралиб қолади, мана мен, гап-сўзим, ўзимни тутишимда оддий, одатий одамларга хос бирор белги борми? ..

У ҳар гал қисқа гурунглариимизни (аксар ҳолларда ёлғиз ўзи гапириб, ўзи ниҳоялайдиган бундай мулоқотлариимизни гурунг атаб бўлса) юқоридагидай узук-юлуқ, мен мазмун моҳиятига етолмайдиган жумлалар билан бошлар, навбатдаги луқмаси қандай таъсир этаётганини англаш учун қиёфа ўзгаришимни кузатар, уни тушуниш ўринига сувдан зўравонлик билан тортиб олинган балиқдек оғзимни очиб ўтирганимни кўриб, садқаи гапим кетсин қабилда менга ҳам, борлиққа ҳам ҳафсаласиз қўл силтарди. Шу билан суҳбатимиз поёнига етарди. Менда унинг кўҳна очунда ўзини англайдиган, дарддош бўла оладиган, чархи дун юкларини кўтаришда елкадошлик қиладиган кимсани излаётган йўловчи эканига ишончим ортиб борарди, хуллас, ғалати танишим ўз тақдирини узундан-уzun ҳикоя тизимига тизмагунича на бир-биримизни тушундик, на учрашувлариимизда файз бўлди.

-7-

— Бу кўҳна дунёда аллоҳ иродаси билан яратилган энг тилсим мавжудот инсон қўш кўзи тупроққа тўймагунча разиллик қилишни қўймайди. Одам жуда айёр ва бардошли, истаган нарсасига эришиши, чап бериши, энг мудҳиш қисмат — ажалдан ҳам вақтинча қочиб қутулиши, йўқсиллик домидан бош олиб чиқиши, тубанлик ботқоғига ботиши мумкин, — у ҳикоясини қўлидаги тутаб турган папиросни асабий ўйнаганча, олис-олисларга кўз ташлаб, китобий сўзлардан тузилган муқаддима билан бошлади. — Аммо у ҳеч қачон, қанча уринмасин, талва-сага тушмасин, қора бошини қаерга урмасин ўз ёзғитидан қочиб қутулолмайди, тақдиру азалда пешонасига зарб этилмиши ҳар бир бандасини таъқиб этиб юради, турмуш сўқмоқларини ўзгартиришдан асраб ўз чизигига солади, бағрига олиб, сўнг манзил сари етаклайди, ҳатто умри давомида ўзида мужассамлаштирган, яхши ва ёмон фазилатлари ҳам инсоннинг туғма ёзғитидир, машойихлар беҳуда кенг тутганга кенг дунё, тор тутганга тор дунё деб башорат этишмаган, модомики шундай экан, бир муддат кўнглингизни кенг тутасиз, бесабрлик бетадбирликдир. Мен одамлар орасида ёлғизланиб, ҳатто ўз уйимда ҳам бегонасираштирганини англагач, сўнгги илинжда бу муждага осилгандим, зулмат ичра нур, ҳалокат, ёлғизлик азобидан асраб қолгувчи нажот деб ўйлагандим уни, эрта чиқарган хулосамга шу даражада берилгандимки, бу нажоткор мужда мени сира чалғитмайди, ўзиданда ортиқроқ эъзозлайди деган комил ишонч вужудимни, фикру ёдимни батамом эгаллаб олганди, оламда танҳо шу мужда, илоҳий туйғу борлиги яшаш учун кифоя, ҳар ҳолда кимгадир, нимагадир талпинаяпман, демак, дилим ғуборлари ариши шубҳасиз, у мени ҳар қандай вазиятда тарк этмайди деб ўйлардим.

У қутилмаганда жим қолиб хомушланди:

— Йўқ, кечирасиз, чиқмади, ўтлаб кетдим шекилли, агар кўнглингизга олмасангиз ҳикоямни бошқача бошласам, ахир мен китобий одамман.

Узундан-уzun муқаддима сирли мусиқа сингари мени ром этиб олган, қаршимдаги ҳали бўёғи қуриб улгурмаган китоб саҳифасида жоду кучи билан рўёбга чиққан қаҳрамонга монанд кишини лол қолиб кузатардим, пешонасига саф тортган ажинлар, бўртиб турган томирлар тонг ғира-ширасида уни янада сирлироқ кўрсатарди. Сўнгги мурожаати мени хаёлот аршидан воқеликка қайтарди.

— Майлингиз, — беихтиёр нима учун зарурлигини ҳам ўйламай рухсат бериб юбордим, у эса ўзини оғир савашга чоғлаётгандек хушёр тортди, кўкрак қафасини папирос тутунига тўлдирди.

— Эй биродар, мана буниси жарангдорроқ чиқди, ҳа-ҳа, айнан шундай бошласам бўлади, — у ўз кашфиётидан мамнунлигини яширмади, қайтага овозини янада баландроқ кўтарди. — Эй биродар, жасоратингизга минг бора тасанно, мендек мижғов кимсанинг суҳбатини олишга қарор қилибсизми, худо сабр-бардо-

шингизни берсин, иноятини аямасин. Ўзимни яқинроқ таништиришим шарт эмас, қизиқсиниб ўтирманг, бундан ҳалигача на ўзим, на мени билганлар наф топишган, икки орада ўз асабларини эғовлашгани қолган, тўғриси, баъзан ўзимнинг ростакамига яшаб юрганимга ҳам ишонгим келмайди. Бир жасадда икки руҳ жой тутганини ҳеч эшитганмисиз, мен ягона қиёфадаги бири иккинчисини инкор этгувчи жуфт одамман, мен қўш қалб исканжасидаман, жисмим бу оғирликни кўтара олмай қийналади, эзгиланади, парчаланади, балки гижимлаб ташланган қоғозга монанд қиёфам ҳорғинлигимни ошкор этиб тургандир. Одамларга ҳавасим бисёр, уларнинг қўл етмас олис манзилларда қолган болалик йиллари ҳақида эҳтирос билан сўзланадиган хотираларни тинглаганимда ўз ҳаётим саҳифаларини титкилаш иштиёқи туғилади. Билмадим, негадир дилим яйраб гапирадиган ҳодиса тополмайман, аслида менинг болалигим бўлмагандир, эҳтимол, руҳан оқсоч, қиёфа жиҳатдан гўдак бўлиб таваллуд топгандирман. Сизга юрагимда асраб келаётганим — бир сирни очай, мен жинниман, ишонаверинг, ғирт жинниман, савдойилик белгиларини турқимдан эмас қалбимдан изланг, унинг қат-қатларига яширинган дардларимни аёвсиз ковланг, майли, кўричакни тополмаган нўноқ жарроҳ бемор ичак-чавоғини бамайлихотир ағдариб ташлагандай, қудратли трактор кўҳна замин ингранишларига қулоқ тутмай ўткир пўлат зирҳларини санчиб шудгорлаётгандай титкилайверинг, мен чидайман, чидаш учун туғилган бандаман, тагин устимдан арз этар, руҳиятимни, жисмимни тажриба майдонига айлантирмоқчи бўлди деган айбномани кўяр деб ҳайиқманг, буни сиздан ўзим талаб этаяпман, зора дардларимни тўкиб-сочсам моғор босган қалбимдан ғуборлар ариса, қолаверса, бунга сизнинг юз фоиз ҳаққингиз бор, негаки, керакли-кераксиз кўнглингиз тусаган юмушларга сарфлашингиз мумкин бўлган вақтингизнинг бир бўлагини, гарчи бу ерда имкониятларингиз чекланган бўлса-да, менинг дийдиёмни тинглашга қурбон бераяпсиз-ку. Гапнинг лўндаси, болалигимданоқ жинни бўлган эканман, кулманг — китоб жинниси, ҳўп деяверинг, савдойиликнинг шундай кўриниши ҳам учраб туради, ҳали мактаб оstonасини ҳатлаб улгурмасимданоқ ўқиш-ёзишни билиб, китобга муккасидан кетган хумкалламни эрта бўлар-бўлмас ахборотларга тўлдириб ташлаган эканман, раҳматли бувим: “Ёш боланинг кўп китоб ўқиши беҳосият бўлади, бутинани ўқимайдиган қилинглар”, дея тинимсиз жавраши ҳам беҳуда кетаркан. Тенгдошларим кунни кўча чангитиб ўтказишса, мен кимсасиз овлоқда китоб титкилашга сарфлардим, онам бечора билим урган савдойи боласини дастурхон бошида ўтиргизиш учун гоҳ ўзим кашф этган кимсасиз гўшалардан, гоҳ ёшини яшаб, ошини ошаган, эндиликда орқасини қаро ерга қўйиб биронта тили бурро ёш-ялангга китоб ўқитиб тинглашни эрмак қилган кексалар ҳузуридан топгириб келар экан, ҳайронман, балки мен умримни тескарисига яшаётгандирман, Раймонд Моудини ўқиганмисиз? Ўзга олам, ўлимдан кейинги ҳаёт рўё бўлмаса умрни тескари яшаш нима деган гап, бемалол ишониш мумкин, ахир, инсон тетапояни тўрт оёқлаб бошлаганидек, одимларини ҳам ўрмалаб ташлайди-ку. Гоҳида илк бор учратган кишингизни, суқланиб тикилган масканингизни, ғайриоддий табиат ҳодисасини илгари ҳам ғира-шира кўргандек бўласизми? Менда шундай ҳолат кўп такрорланади, билмадим, ҳозиргиси ҳаётга нечанчи бор қайта келишим, тенгдошларимга қараганда кексалар билан тез тил топишиб кетишим эҳтимол шундандир, дунё ғаройиботлари сирига ким етганки, биз етсак. Мавзудан бир оз чалғидим шекилли, минг бора узр, бошқа такрорланмайди. Хуллас, китоблар оламида ўтган болалик менда ўжарлик ва ёлғондан ҳазар туйғуларини эрта уйғотди, қатъий фазилатга ўғирди, тилидан бол томиб, аслида дилини моғор босган кимсаларни (афсуски бундайлар кўп, жуда кўп) учратганимда, уларнинг шахсий манфаат қобиғига ўралиб содир этаётган ноинсоний ғажорликлари гувоҳи бўлганимда бўғилиб кетардим.

Тамаки-одам ўзидан қўланса ҳид таратиб тинимсиз гапирар, мен эса мавзу тезроқ дилимга ором бермаётган “нур йўлакчаси”га бурилишини бесабрлик билан кутардим...

— Ҳар бир инсон ҳаёт сахнасидаги ўзига ажратилган ролни сабр-тоқат билан ижро этаётган актёр, ҳеч кимга ўзи истаганича, ботинидаги “мен” буюрганича яшаш насиб этмаган, этмайди ҳам. Ўзига ажратилган ролни ўринлатолмаган кишини жамият осонгина супуриб ташлайди. Эҳтимол, турмуш тарзимизни мувофиқлаштирувчи, ижтимоий, ҳуқуқий ҳимояловчи қонунлар бор-ку, дея эътироз билдирарсиз, ўзингизни ҳам, мени ҳам алдашга чоғланманг, ҳаммаси кулгили моддиюн, ҳўп деяверинг.

Турмуш сир-синоати, инсон зоти интилиши сабабларини аниқлаганим сайин теграмдаги борлиқ, воқелик мени қизиқтирмай борар, умримни матонат билан яшаш учун ўзимни мажбурлашдан ўзга чорам қолмаганди. Ўткинчи, ҳамма нарса ўткинчи, ҳақ сўзга интилганинг, қабоҳат қаърига ботганинг, шоҳона либослар, тўкин ва нотўкин дастурхонлар, ҳою ҳавас йўлида бурнинг билан тезак юмалатаётганинг, бир бурда нонга зор ўтган дамларинг — ҳамма-ҳаммаси ўткинчи. Умр — синов майдони, у ҳеч кимга қайта-қайта тақдим этилавермайди, ҳар ким ўзига буюрилганини, ато қилинганини ейди, кияди, яшайди.

Мен инсон турланишини чуқурроқ тадқиқот этганим сайин китоб ва ҳаёт батамом қарама-қарши икки қутблигига тобора яққол кўз етказардим, аммо турмуш тарзимни ўзгартиришга на ўзимда хоҳиш, на имконият топардим. Китобни истаган пайтинг қайта варақлаш, завқланиш мумкин, ҳаётни-чи?.. Мен кун сайин сурбетлашиб борардим, ҳар қандай кишидан қусур излаш, топиш ва орани очди қилиш кундалик эҳтиёжimgа ўтирилди, совуқ муносабатим оқибатими ёхуд турмуш сўқмоқларида учратган одамларим ҳам ўз қарашлари, нуқтаи-назаридан келиб чиқибми, мендан тезгина узоқлашарди. Баъзан кимлардир қўлини бигиз қилганича устимдан кулаётганини, анави китоб урган аҳмоқни қаранг, деб ошкора гапираётганини аниқ-тиниқ кўрганман.

Ногаҳон ҳаётимда у пайдо бўлди-ю, зимистон қалбим ёришди, умр дафтаримда янги, ёрқин саҳифа очилди. Очиғи, минг изламанг, аёл зотига мен сингари бефарқ қарайдиган эркаки тополмасангиз керак. Неча асрларки, шоирлар ким ўзарга баҳс бойлагандек лабларидан бол томиб мадҳ этаётган ожизалар менда ортиқча қизиқиш уйғотмас, илк ташлаган одимийёқ Одам-Атони жаннатдан қувгин бўлишдек аянчли қисматга дучор этган аёл зотига шайтоний амаллар дояси сифатида нохуш муносабатда бўлардим. Эҳтимол, шу оромгоҳ кайфиятимдаги бу нохуш муносабатни мустаҳкамлашга хизмат қилгандир. Ҳали “ҳордиқ” муддатини тугатиб аҳли-жамоага қайтганингизда қарашларингиз мутлоқ ўзгарганини англайсиз, иродангиз мўрт бўлса сиздан ҳокисор, сиздан оёғости одам топилмайди ёхуд аксинча кундалик ташвишлар сизни заррача қизиқтирмайди, икир-чикирлардан устувор яшашга интиласиз, ёлғизлик домига тортаётганини сезсангиз-да, ўз билганингиздан қолмайсиз, ўзгалар танбеҳи чивин чаққанчалик таъсир қилмайди. Мен заррача иккиланишларсиз иккинчи йўлни танлагандим, ўз дил дунёимга бировни йўлатмаслик учун қатъий аҳд этган чоғимда у сўроқсиз, истагимни инобатга олмай қалбimgа бостириб кирди. Дастлаб ноёб топилмадан қарахтланиб қолдим, наҳот у менинг бахтим бўлса, яна ким билсин, фано-манзилда дуч келганим навбатдаги кулфатимдир. Агар ўзи қулай фурсат топиб, дабдурустан саволга тутмаганида унга бефарқ қарашим давом этавериши шубҳасиз эди.

— Нега ўзингизни одамлардан четга тортасиз?

Афтидан бундай “тасодифий” учрашувларда мен ва эски танишим гагдонликка тушиб кетишимиз туфайли унинг суҳбатга аралашишини фараз этолмас, учинчи даврадошимизга хонадаги буюмлардан биридек қарардим.

— Сизга шундай туюлгандир, — сир бой бермай мужмал жавоб қайтардим.

— Яширманг, давраларга қўшила олмаётганингиз, ҳадеб баҳона излашингиз, ўн саволга зўр-базўр бир жавоб қайтаришингиз, онда-сонда сархуш дамларда сергап бўлишингизни кўриб юрибман, нега бунчалик одамовисиз?

Химоянинг осон услуби қарши ҳужум, мен ушбу ҳаётий ақидага амал қилдим:
— Мана сиз майда-чуйда, зўраки гап — гурунждан бошланиб кимларнингдир устига мағзава ағдариш билан якунланадиган давралардан нима олаяпсиз?

Унинг туташиб кетган қуюқ, камон қошлари чимирилди, чарос кўзлари маъюс тортди, ўз-ўзи билан гаплашаётгандек гудранди:

— Мени шу давраларга ишқибозликдан кираяпти деб ўйлайсизми, одамлардан ўзингни четга олсанг, сени нималарга чиқаришмайди, қолаверса, имиллаган вақтни ҳам нимагадир сарфлаш керак-ку...

Шу тобда у гуноҳ устида ушланган болакайга менгзанди, беихтиёр қўполлим учун надомат чекиб вазиятни юмшатиш ниятида маслаҳат берган бўлдим:

— Вақтни ўтказиш ҳам муаммо бўлибдими, саёҳатга чиқинг, кинога тушинг, китоб ўқинг.

— Тагин аёл зотига шаҳват кўзи билан қарайдиган, бир лаҳзалик лаззат учун ҳамма нарсадан воз кечишга тайёр, ҳис-ҳаяжон, мусаффо туйғуларга бегона кимсалар биланми? Кино, китоб ҳақида эса гапирмай қўя қолинг, бир-иккисини ҳисобга олмаганда аксарияти ясама, жўн нарсалар, Толстой ёки Қодирийни ўқигандан сўнг ўрнини босадиганини тополмайсан.

Янги танишим мулоҳазаларини тинглар эканман, бирдан ирғишлагим, шарт бағримга босиб топдим деб ҳайқиргим келди...

-9-

— Уни топдим-у, тумтарақай тушлар мендан бегоналашди, тор дунём кенгайиб кетгандек бўлди, янги танишим билан олис-олисларга, қўл етмас, гап етмас манзилларга кетишни орзуладим.

У қисқа фурсатда ҳаётим фараҳи, чархи дундаги ягона овунчим ҳам севинымга айланиб улгурганди. Бир гал илкис ҳаракат этиб эгилганида ёқаси чокидан беғуборликда оппоқ сийнабандини ҳам мот қилишга қодир сутта чайилгандек гард юкмаган сийнасини кўриб қолдим. Бизнинг кунларда очиқ сийналарни кўз қамашгунча томоша этиш имкони бор, кўчада, ишхонада чорпахил сийнабанд ҳимоясига ишонилган лорсилдоқ кўкракларни истаганча кўриш мумкин. Кечагина зуғум остида қисилиб-қимтиниб паранжисини улоқтирган муслималар бугун ярим-ялонғоч кийинишда насроний дутоналарини ҳам бир чўқишда қочирадиган бўлиб қолишди. Аммо бу сийна дахлсиз ва мусаффо эди. Бир лаҳза кўз ўнгимда товланган рўё қонимни кўпиртирди, лак-лак лашкар тортиб дилимга хуруж бошлаган ҳирсни жиловлаш илинжида титроқ кирган қўлларимни чўзиб, нозик бармоқларини ушладим, уларни омбурдек кафтим орасига олиб озор етказадиган даражада эзгиладим. Ҳатто, бир оз қўпол чиққан шу ҳаракатим ҳам қалбимнинг туб-тубида авайланаётган, сир тутилаётган туйғуларимни изҳор этишга шошиларди. Кейинчалик энг суйган, ардоқлаган, тез-тез қўмсаб амал қиладиган эрмагим бармоқларини бирма-бир эзгилаш бўлди. Мен шу йўл билан унга бўлган чексиз муҳаббатимни изҳор этардим. Биласизми, инсон зоти аслида ёлғончи дунёга бир кам эндирилар, эркак ва аёл бири иккинчиси камини тўлдирадир экан, эҳтимол бу қусур аллоҳ Одам-Ато қовурғасидан Ҳаво Энани яратганидан қолгандир, киши ўзига бағишланган чақиндек умри мобайнида ўз ярмини излаб изғир, бироқ уни топиш имкони эрқагу аёлга ягона маротаба инъом этар, шу имкондан қай даражада фойдаланиш эса бандасининг иши экан. Мен умрим давомида зир югуриб излаган ўз ярмимни учратгандим, бироқ бунгача бир бутун бўлиш имкони бой берилганди, энди унга эришиш учун хиёнат қилишим лозим эди. Мен ҳаётим кузагида маъшум хатога йўл қўйгандим, ўзим истамаган ҳолда уни (эҳтимол у мени) дилим дунёсига бошлаб киргандим. Биз қачонлардир бир бутун бўлган, кейинчалик илоҳий қудрат кучи билан тенг тақсимланиб икки жасаддан жой олган, эндиликда тун-кун зўр бериб бирлашиш йўлини излаётган ягона муқаддас руҳга ўхшардик. Аммо вақт аталмиш бош ҳакам изми-

мизга бўйсунмас, у бизни чорак аср муқаддам бир-биримиздан олисга ирғитган, шу фурсатда бирлашиш имкони бой берилган эди. Орадаги тўсиқ кундан-кунга болалаб майда-майда тўсиқчалар ҳосил этар, ожизлик менинг руҳимни қанчалик азобласа, униқини ҳам парчалаётганини ҳис этиб турардим. Кимгадир чин дилдан боғланиб қолган одам беғараз болага ўхшайди, мен севибгина қолмасдан севикли бўлишга ҳам улгургандим, гоҳида соатлаб ундан нигоҳимни узолмас, вужудим тинмай унга талпинар, суҳбатларимиз ҳам кун сайин туйғуларимизга бўйсуниб борарди:

— Наҳот бирон чораси бўлмаса? — сўрайди у титраб-қақшаб.

— Чораси ягона, бу ердан кетиш, — дейман мен. — Инсон зоти оёғи тегмаган манзилларга кетиш.

— Йўқ, кимнингдир бахтсизлиги эвазига эришиладиган бахтдан фироқ алангаси яхшироқ.

— Бўлмаса сен кет, нега эртаю-кеч кўз ўнгимда ўралашаверасан, балки сени йўқотсам тақдирга тан бериб, кўниқиб қоларман.

Мен унга, у менга заҳар сочиб овунамиз, у истамайгина тарк этади хонамни, биламан эшиқни тарс ёпишга кўнгли қўймайди, чорлашимни кутади.

— Эртага келасанми?

— Келайми? — бурилиб сўрайди у, юзида нур жилваланиб.

— Кел. Мен сени умримнинг поёнигача кутаман, кутавераман, — дейман шоша-пиша.

Беихтиёр ўзимга ҳам, унга ҳам ачинаман, мен уни қалбимдан ситиб чиқаролмаганим каби, у менинг дилимни оғритолмайди, биз бир-биримизга қай даражада шафқатсиз бўлсак, ундан-да юксакроқ меҳрибон — икки ўт орасидаги одамлар эдик. Азоб! Ёлғончи ягона кимсага, қўл етмас манзилдаги инсонга талпиниб яшаш, у билан боғланган орзуларинг саробдан ўзга нарса эмаслигини ҳар сонияда англаб туриш азоб. Лекин барибир оламда шундай мужда борлиги дилимизга фараҳ бағишларди. Мен қувваи ҳофизамда такрор-такрор ўлчаб, унинг қай кундир надомат билан айтган қуйидаги сўзлари маъносини ечолдим:

— Инсон қалби улкан ғор экан.

Билсам, у, сени қалбим тубига яширдим, ундан ҳеч ким, ҳар қандай куч ҳайдаб чиқаролмайди, демоқчи экан, биз бир-биримиз учун яратилган бўлсакда, тақдир сўқмоқларидаги муҳаббат бекатига кечикиб келгандик. Сўнгги учрашув кuni у негадир тунги базмга бошдан-оёқ қоп-қора либос кийиб чиққанди. Ёшгина хонанда ажнабий мусиқа садоларига мослаб қўшиқ айтар, бебош ёш-яланглар давранинг тўс-тўполонини чиқариб, телба-тескари рақс тушарди. Ҳамма маза-матрасиз давранинг фаол иштирокчиси бўлишга интилаётган бир вақтда мен шишадаги оғудек аччиқ шаробдан очкўзлик билан симирганча зимдан уни кузатардим. Ғала-ғовур даврада мендан ўзга бирон кимса дастлаб юз ифодалари ўзгариб, ҳис-ҳаяжонсиз кимсага дўниб борганини, сўнгра эса жуссаси ҳам тун зулматида юлдузсиз самога ҳаволаб кетганини сезмай қолди. Уни йўқотдим руҳимни ғаройиб қарахтлик эгаллади, охир-оқибат уйқуга зўр бердим, кейин эса кипригим илиниши билан жисмимга ажиб илиқлик бағишлаб “нур йўлакчаси” аралашаётганини илғадим.

-10-

Ҳикоянинг залвори, ўзига маҳлиё этиш кучи ортиб борарди, шеригим гўёки менинг мавжудлигимни, ўзи гапираётганини унутиб қўйгандек эди, гўзал бир санъат асари яратаётган ижодкорга саҳнада ўз роли ижросига буткул берилиб атрофдагиларни кўрмай қолган, уларнинг ҳис-ҳаяжони билан ҳисоблашгиси келмаётган актёрга менгзарди, галдаги саҳна ёрқин ёки сўлғин бўлишини унинг қиёфасига қараб баҳолаш мумкин эди. “Нур йўлакчаси” ҳақида гапира бошлаши билан у астойдил тинглаётганимни бир бор синовдан ўтказмоқчи бўлдим ёки

Ўтмишни хотирлаш оғирлик қилаётганмиди, ҳар ҳолда чуқур ҳўрсиниб, одатдагидан узоқроқ тин олди, биз ўтирган овлоқ шунчалик осойишта эдики, мен юраги бетоқат дупурини аниқ-тиник эшитиб турардим. Ҳар иккаламиз қуруқ жуссага эврилиб, руҳимиз аллақачон ўзга манзилларда қанот қоқаётганди. Мен имкон қадар чалғимасликка, сўзларини эшитмай қолиш, тугал бирорта ҳаракат, қиёфа ўзгаришини кўздан қочирмасликка тиришардим.

-11-

— Севиш — ожизлик, айтиш мумкинки, у инсонга ягона марта иноят этиладиган тўхфадир. Лекин ҳамма бирдек бу бахтдан баҳраманд бўлавермайди, ўзга жинс вакилини фақат тўшакда тасаввур этишга одатланганлар сони нечта ва муҳаббат шаробини тотганлар бутун борлиққа қўл силтайди, ўзгалар отаётган маломат тошлари ҳам кўзларига кўринмайди. Муҳаббат инсондаги қатъиятликни ўлдиради, буни гоҳ ўзимга бўйсуниб, гоҳ панд берадиган идроким эвазига англадим. Агар шу “нур йўлакчаси” тунлари ожизликдан зир қақшаган миямни, ҳорғин тортган жисмимни маълум даражада эмламаганида ҳаёт мен учун мислсиз азобга айланиши шубҳасиз эди. Мен қандайдир нотабиий ўзгаришни, эврилишни кутиб яшардим. “Нур йўлакчаси”ни шакл-шамойилини кўришга кўз, тасвирлашга қалам ожизлик қиладиган кўринмас мавжудот бошлаб келар, иккинчи учинчи жуссамга туташтириши билан зим ғойиб бўларди. Бу нотабиий жуфтликнинг ҳар ташрифидан сўнг уйқудан кўз очганимда жисмимни зил-замбил юк босаётганини ҳис этар, анчагача тўшакка михланиб ташлангандек ўрнимдан кўзгала олмасдим, деразамни оҳиста чертаётган новдаларни ҳам шамол эмас, мени таъқиб этаётган нимадир тебратаётганга ўхшарди, вужудим бўм-бўш майитдек иссиқдан бўғриқар, нафасим қайтар, жисмим лоҳаслашарди. Аммо тонг отиши билан ҳаммасини унутиб бетоқатланардим, тезроқ кўршапалаклар ғужғон ўйнайдиган тун киришини истаб, илгари у билан учрашувга қанчалик интиқланиб ошиқсам, энди “нур йўлакчаси” ташрифини ҳам шунчалик орзиқиб кутадиган одат чиқардим. Мен чинакамига тун фуқаросига айлангандим, қоронғида аранг кўзга ташланадиган шарпалар ҳам нечундир гўзал ва фусункор туюларди.

— Яхшилаб разм сол, кимни ва нимани кўряпсан?

Навбатдаги боғланиш чоғида янграган момақалдиروқдек товушдан сесканиб тушдим.

— Кўрдингми, — энди бир оз майинроқ овозда гапирди суҳбатдошим, — мен “нур йўлакчаси” бошловчисиман, юрагинга қўл қўй, ҳар ҳолда сенга ёмонлик истамайман, хаёлингни жамлаб йўлакча тугаш жойига қара.

Ҳаяжонимни жиловлаб, итоаткор кул мисол буйруқни бажардим, бажардим-у, во-оҳ деб бақирдим.

Йўлакча кўз илғамас олисликни ёритар, ям-яшил ўтлоқ, сўлим табиат қўйнида тим-қора сочларини ёйиб, маъсум кўзларини менга тикканча у ширин жилмайиб турар, кўз имоси билан мени ўз ёнига чорларди.

— Ҳа, адашмадинг, фано синовларига дош беролганингиз учун сизларни бир бутун қилиш ниятида уни иккинчи иқлимга олиб чиққандик, энди навбат сеники, унинг ҳузурига боришга тайёрмисан?

— Қани эди, аммо шунча юксакликка қандай кўтариламан?

— Бу қийин эмас, йўлакча истагинга етказди.

— Мен тайёрман.

— Бунинг ўзи кифоя бўлмайди, ҳали олдинда асосий синовлар турибди, энг муҳими ҳар қандай вазиятда ҳаяжонланмаслигинг, қўрқмаслигинг шарт.

— Нега?

— Ўз туйғуларингни жиловлай олмасанг тубсиз чоҳга йиқилиб тушасан.

- Англадим.
- Бўлмаса йўлга чиқдик.

Жисмим қушдек енгил тортганини, аста-секин ҳавога кўтарилганимни ҳис қилдим.

-12-

— Кўзимни аянчли тун зулумоти чулғади, ингичка ипдек чўзилган “нур йўлакчаси”дан ўзга ҳеч нарсани кўрмасдим, гоҳида танамга қуртдек шилим-шиқ, илондек совуқ алланималар тегиб кетар, кўрқувдан вужудимга қалтироқ аралашарди, ўргимчак тўридек ипирикчи нарса оёғимга ўралиб пастга тортганида даҳшатга тушиб додлаб юборишимга бир баҳя қолди, зўр бериб калима ўтиришга киришдим. Аллоҳ каломининг мўъжизакор таъсириданми, билмадим, кўп ўтмай тонг ғира-ширасидек атрофим ёриша бошлади, кўз ўнгимда афтодаҳол қишлоқ, кўримсизгина, лойсувоғи кўчган сўққабош бино, чор атрофга аланглаганча ойнаси синган деразасидан ўғирликка кираётган бола, қўйнига тиқиб чиққан қалингина ойнома, сабоқхона раҳбари хонасидаги муҳокама, кўзини лўқ қилиб айбини дунё беҳабар тенгдошига ағдараётган ўғри ўқувчи, калтафаҳм ўқитувчининг ҳавони сермаб ўтган дўмбоққина шапалоғи, қутилмаган зарбадан учиб тушган иккинчи толиб, унинг нигоҳида қотган изтироб намоён бўлди, дилида инсон турланишига нисбатан нафрат алангаси ёнган иккинчи ўқувчи менинг болалигим эди.

— Бу сенинг шуурингда одамият аҳли ҳақида дастлабки нохуш таассуротнинг туғилиши, уни мустаҳкамлаган манзараларни кузат, — деди мени бетамом тизгинлаб олган овоз.

Синчиклаб қарадим у инсон онги ихтиро этган жамики нохуш ҳолатларнинг шоҳиди бўлдим, энг мудҳиши ғийбат етказиб, миш-миш тарқатиб рўшнолик кўраётганлар, порага қўл чўзаётганлар, бировнинг хасмига кўз олайтираётганлар, баданини матоҳдек арзон сотаётганлар, ким ўзарига лаганбардорлик мусобақасини авж олдираётганлар... менга таниш башаралар эди. Турланиш манзаралари тугаганда “нур йўлакчаси” мени иккинчи иқлимга чиқариб қўйганди.

— Баракалла, илк синовга дош бурун, — луқма ташлади ўша гулдурос товушнинг кўринмас соҳиби мени рағбатлантириб. — Аммо сен манзилга келгунингча йиллар давомида излаганинг, турфа чиғириклардан ўтиб топганинг, висолига талпинганинг яна шунча юксакликка кўтарилди, унинг ҳузурига иккинчи иқлим томошахоналарини оралаб боришинг лозим, унутма, синов давом этапти.

-13-

— Кўзимни ўткир ёруғликка ўргатиш учун қўлимни соябон қилиб, секингина очдим, қулоғимга кучли шовқин-сурон чалинди:

— Гумбур-гумбур

— У-в-в, -у-в-в...

Дод-фарёдлар тинмас, гўё бутун-борлиқ уввос тортиб йиғлаётгандек...

— Ё, аллоҳим, ёзуғимиз не эди, нега бизга бундай кулфатни раво кўрдинг?

Барала овозда Қуръон сураларини тиловат этаётганлар барча нарсанинг яратувчиси ва охират кунининг эгасидан мадад сўрашарди.

— Ҳақ дўст, ё аллоҳ, ҳақ дўст, ё аллоҳ...

Дарвеш-қаландарлар қўлларини силкитиб, жазавасти тутиб зикр тушишарди.

Ҳайратдан лол қолдим, кейинги йилларда казо-казолар қайтиши баҳона икки-уч кунлаб “ойнаи жаҳон”, овознигорда руҳни синдирувчи мотам мусиқаси янграганда ҳам фуқаролар қиёфасида бу даражадаги чорасизлик, ғам-алам зухур бўлганини кўрмагандим, мен ўзимни олис мовий дунё ҳаётидан кино олинаётган майдончага тушиб қолгандай ҳис қилдим.

— Эй биродар, бир дақиқа тўхтасангиз-чи, нима гап ўзи? — атрофимда зир югуриб юрганлардан бирига мурожаат этдим.

У на овозимни эшитди, на ўзимни пайқади, шундагина иккинчи иқлимда четдан кузатувчи эканлигимни, на овозим, на сувратим бу ердагиларга таъсир қилишини англадим.

— Кўрмаяпсанми, қуёш тутилган-ку, — изоҳ берди кўринмас йўлбошловчим.

Илгари ахборотлардан қисилган қишлоғимизда ой тутилса, биз болаларни шундай шовқин-сурон кўтаришга ундашганини эсладим. Улар таъбирича, ой ва қуёшнинг тутилиши ёвуз кучлар даҳл солиши оқибати бўлиб, кучли шовқин ёвуз кучларни қўрқитиш баробарида олову оташни тутқунликдан бўшатар экан. Бизнинг болалик ортда қолди, вақт ўтиши билан инсониятни завқланиш, ҳайратланиш, ишонч туйғулари тарк этиб бормоқда.

-14-

— Хиёбондан чиқишим билан қўл чўзсам етадиган манзилда уни кўрдим, ортда қолган машаққат ўз кучини йўқотади, унинг васлига етиш кутганимдан осонроқ кўчганга менгзади, бир муддат ўзимни, жунбишга келган ҳиссиётларимни тиёлмадим, юрагим дупури кучайиб, бўғзимни ғалати ҳайқиреқ ёриб чиқди:

— А-а-а!...

Ўша заҳотиёқ кўкрагимдан биров бор кучи билан итарганини, теграм тагин қоронғи зулматта чулганганини, мислсиз баланд қоядан пастга, тубсиз чоҳга учиб бораётганимни зўр-базўр илғадим. Мен қулаб тушган чоҳ шу оромгоҳ эди. Бу ғалати саёҳатдан аниқлаганим дунёда ҳамма нарса ўткинчилиги-ю, фақат муҳаббатнинг боқийлиги бўлди...

Тамаки-одам ҳикояси тугагандан сўнг, ҳозиргина чекиб ташлаган бўлса-да, бўшаган қутини сермалади, қўлига ҳеч нарса илашмагач, бор кучини қоқ суяк бармоқларига жамлаб, қутини эзгилаб отди ва чуқур ботган кўзларини бир муддат олис нуқтага қадаб турди, шу тобда у жонли одамдан кўра кўпроқ қоядан йўнилган ҳайкалга ўхшарди.

— Айтинг, мен кимман ўзи, кимман? — жазавага тушиб бақирди у.

Талмовсираб қолганимни кўриб, ўз саволига ўзи жавоб қайтарди:

— Мен одамман, фақат на ўликлар, на тириклар сафидан жой олган муаллақ одам! Мени бу оламда ўша малак хотираси ва ҳамма нарса бой берилган тақдирда ҳам олдинда келажак бор деган илинж ушлаб турибди!..

-15-

Орадан ўн беш йилча вақт ўтди, мен ҳамон ўша учрашувни, воқеликдан кўра ҳаёлотта монанд ҳикояни сира унутолмайман, қулоғим остида эса сўнгги жазава-ли сўзлар такрор ва такрор жаранглайди, яна дийдорлашиш насиб этса ҳеч иккиланмай:

— Сен одам экансан, ўзлигини таниган бахтли одам, қанийди мен ҳам сенга ўхшасам! — деган бўлардим.

Қарши
2009

Нурли келажакка йўл олган карвон

Зикрилла НЕЪМАТ

ОНА ЮРТИМ

Отam каби ёлғиз суянч тоғим ўзинг,
Онам каби меҳрга кон боғим ўзинг,
Бу оламда менинг бору йўғим ўзинг,
Жамолинга жаннатлар лол қолар, юртим,
Жоним десам, жоним ором олар, юртим!

Киндик қоним томган азиз тупроғингга,
Жоним туташ ҳар бир гулу япроғингга,
Фурқат бўлсам, чидолмасдим фироғингга,
Гар олислаб кетсам, бағрим ёнар, юртим,
Жоним десам, жоним ором олар, юртим!

Кўзга суртсам арзигулик гардларинг бор,
Бахтинг учун жондан кечар мардларинг бор,
Келгил олай, бўлса қанча дардларинг бор,
Қучоқларинг қувончларга тўлар, юртим,
Жоним десам, жоним ором олар, юртим!

Бугун бахтинг куйлаб-жўшай, жонажоним,
Дарёлардай тўлиб-тошай, онажоним,
Йўлларингга жоним тўшай, меҳрибоним,
Гардинг дилга нажотлиги ростдир, юртим,
Сен мангу бор бўлсанг басдир, она юртим!

ҚАЛБЛАРГА ТУТАШ ЙЎЛЛАР

*Бу йўллар кўп қадим йўллардир.
Фафур Фулом*

Бу йўллар — қалбларга туташ йўллардир,
Атрофи тоғу тош, дашту чўллардир,
Бу қутлуғ йўлларнинг бунёдкори ким,
Заҳматкаш, забардаст, қадоқ қўллардир,
Халқим қудратидан олий бир нишон —
Бу йўллар:
Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон.

Ўзбек ўз беклигин кўрсатди яна,
Юртда тўй-томоша, катта тантана,
Амудай тўлғониб, Сирдай товланиб,
Уфққа туташиб ётибди ана,
Ўтюрак ўғлонлар забт этган доvon —
Бу буюк:
Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон.

Осонмас тоғларнинг ёриб бағрини,
Тўлдириб жарликлар, ўпқон қаърини,
Довул-бўронларнинг ютиб заҳрини,
Ўтказмоқ темир йўл рельсларини,
Юксак чўққиларга қўйилган нарvon —
Бу ўшал:
Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон.

Яқин бўлди элнинг олис манзили,
Оғир юкларнинг ҳам йўқ энди зили,
Қисқа фурсатларда этилди бунёд,
Донишманд халқимнинг ижод маҳсули —
Пўлат мисралардан яралган достон —
Бу гўзал:
Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон.

Бу гап ҳақиқатми ёки бир рўё,
Дея кўз ишқалаб, термулар дунё,
Олам аҳлин лолу ҳайронлар этган —
Ғолиб йўлсозларга айтиб тасанно,
Ғайратингга қойил, ҳазрати инсон —
Дер бугун:
Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон.

Эй озод Ватаним, муқаддас макон,
Темир йўл аталган бу чексиз имкон —
Сенинг қон томиринг эрур бегумон,
Буюк орзуларни ортмоқлаб шодон,
Нурли келажакка йўл олган қарvon —
Бу боқий:
Тошгузар — Бойсун — Қумқўрғон.

МУСТАҚИЛЛИК МАЙДОНИДА

Ватан меҳри мени онамдай қучар
Улуғ Мустақиллик майдонларида.
Орзуларим оппоқ қушлардай учар
Эзгулик аркасин осмонларида.

Юртим юрагидир, асли, бу майдон,
Бу қалб ичра мен ҳам бир томчи қонман.
Миллионлар сафида борурман шодон,
Озод диёримнинг жисмида жонман.

Бу мунис, меҳрибон она ҳайкалин
Пойига бош эгиб, гуллар қўярман.
Ул нурли сиймонинг чехрасидан мен
Онаизоримнинг меҳрин туярман.

Фарзандин ардоқлаб турган бу аёл
Сизнинг-да онангиз, менинг-да онам.
Энг бахтли онага энг гўзал тимсол —
Азиз Ўзбекистон — якка-ягонам...

ЮРТИМНИНГ ДОНИ

Қай бир юртнинг мўл бўлса дони,
Мустаҳкамдир метин қўргони.
Она замин қадрини билар
Азиз юртим бободехқони.

Қай бир юртнинг мўл бўлса дони,
Осмон эрур, ғурур ва шони.
Даркор эмас, ўзга юртларнинг
Дон ортилган миннат карвони.

Қай бир юртнинг мўл бўлса дони,
Бут бўлгайдир номус-иймони.
Ярақлагай кўксида мангу
Озодликнинг олий нишони.

Шукр, мўлдир юртимнинг дони,
Нонга лим-лим пок дастурхони.
Куёшдай кенг бағрини очиб,
Меҳмон қила олур дунёни.

СОҒИНЧ ДАРВОЗАСИ

Қизилқум қўйнидан ёр саси келди,
Қадим Бухоронинг нафаси келди,
Кўкдан тўлин ойнинг шуъласи келди,
У сенингму илҳақ кўзинг, Бухором,
Соғинч дарвозаси — ўзинг, Бухором.

Осмонга бўй чўзган минораларинг,
«Моҳи хоса» узра ситораларинг,
Нақшинкор тоқларинг — дилпораларинг,
Сомон йўли — сенинг изинг, Бухором,
Олам остонаси — ўзинг, Бухором!

Минораи Калон — олам меҳвари,
Тарих хазинасин ноёб гавҳари,
Талпиниб яшайди мудом кўк сари,
Удир сенинг айтар сўзинг, Бухором,
Куёшдай ёруғдир юзинг, Бухором!

Боболарим ётар мазорларингда,
Қадим дунё саси оҳ-зорларингда,
Гумбазларинг гарди гулзорларингда,
Гарчи кўпдир ерда тузинг, Бухором,
Гар ёндирар ёзу кузинг, Бухором!

Турарсан онамдек йўлга кўз тикиб,
Мен учун гоҳ ипак, гоҳо бўз тикиб,
Соғиниб борурман ҳар гал энтикиб,
Дилимга жо этган сўзим, Бухором,
Соғинч дарвозаси — ўзинг, Бухором!

«ЭНДИ НИМА ҚИЛАМАН?..»

Абдуқаям ЙЎЛДОШЕВ

Ҳикоя

Жанжал яна эрталабдан, нонушта маҳалидан бошланди.

— Дадаси... — деди зорланиб Холниса.

Акбарали аввалига ўзини эшитмаганга солиб кўришга уринди, ҳатто жон-жаҳди билан газета ўқиётгандай тутди.

Аммо Холниса бўш келадиган аёллардан эмас.

— Дадаси... — деди жувон бу сафар сал зардали оҳангда.

Бўрон бошланиб келаётганини англаган Акбарали оғир уф тортди ва ноил-лож хотинига ўтирилди.

Ана энди Холнисага худо бериб қолди. Бирдан кўзлари жиққа ёшга тўлган жувон “қулт” этиб тупугини ютаркан, аламли оҳангда деди:

— Шунақа... Энди бу одам бизнинг гапларимизни эшитмайди... Ўзимизам ёқмай қолганмиз, сўзимизам...

Акбарали қўшни хонадаги Шерзод эшитиб қолмаслиги учун овозини пасайтириб деди:

— Нима дейсан? Яна ўша гапдир-да.

— Ҳа, ўша гап, — бирдан жаҳл билан ўшқирди Холниса. Сўнг кўз ёшларини тия олмай, бидирлаб кетди: — Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим қўшнилари-нинг дастидан. Кеча анави Салтанатта “Уйга сервант омоқчийдик” десам, яшшама-гур пихиллаб кулиб нима дейди денг?

Холниса эрига саволомуз қаради.

Акбарали аввал елка қисди, сўнг ўзига бақрайиб тикилиб қолган хотини-дан сас чиқавермагач, сўрашга мажбур бўлди:

— Хўш, нима деди?

— Боплади, яшшамагур! Илоё оғзингдан қонинг келгур!..

— Хўш, нима деди? — бетоқатланиб сўради Акбарали.

— Ўл деди, дард деди! — авжини кучайтирди Холниса. Сўнг эрининг афти буришаётганини кўргач, дарҳол мақсадга кўчди: — “Мош сизмаган орқангизга ловияни тикиб нима қиласиз?” деди яшшамагур.

Акбарали ҳайрон қолди.

— Сервантга мошнинг нима алоқаси бор?

Холниса эрига икки карра икки тўрт бўлишини тушунтираётгандек таъкидлаб, сўзларни чертиб-чертиб деди:

— Уйимизнинг торлигини айтди-да у яшпанагур! Эри тўрт хонани эгаллаб олган. Сиз бўлсангиз, аммамнинг бузоғига ўхшаб...

— Бўлди! — деди бўғриқиб кетган Акбарали жаҳл билан. — Пластинкангни тўхтат! Ё бошқасини қўй.

— Нега тўхтатарканман?! — бобиллаб берди Холниса. — Ё гапи нотўғрими? Йўқ, тўппа-тўғри! Сиз менга жаҳл қилманг, дадаси, жаҳл қилманг. Ундан кўра ҳаммага кулгу бўлиб юрганимиз учун ўзингиз уялинг. Ахир қачонгача умримиз шу каталакда ўтади? Меҳмон чақиролмасак, ўзимиз эмин-эркин бировникига боролмасак. Яна икки-уч йилдан кейин Шерзодингиз кап-катта бола бўлади. Билмайман, тўйни қерда ўтказасиз...

Акбаралининг тили қичиди, аммо дарров ўзини босди. Зеро у ҳозир нима деса ҳам тор уйда яшайвериб, кенг-мўл уйни орзу қила-қила юрак-бағри сиқилиб кетган Холниса аламини тўкиб солиш учуноқ камида яна ярим соат бақир-чақир қилиши, кейин эса хўрлиги келиб, роса йиғлаб олиши аниқ эди.

“Аёлларга осон, — деб ўйларди шунақа пайтлари Акбарали. — Ҳеч бўлмаса кўз ёши тўкиб сал енгил тортиб олишади. Қийиндан бизга қийин...”

Дарҳақиқат, бундай чоғларда ташқаридан хотиржам кўринса-да, Акбарали сас чиқармай изтироб чекар, дилига қуйилаётган алам-изтироб, чорасизликдан қийналиш туйғулари эса аста-секин мадда бойлаб, юрагини сиқувга олаётган бўлса керакки, кейинги пайтларда йигитнинг юраги сиқадиган одат чиқарди.

Аммо Акбарали буни хотинига билдирмайди.

Ҳозир ҳам индамай, тез-тез кийинди-да, уйдан чиқиб кетишга шошилди.

Унинг ортидан Холниса шанғиллаб бақириб қолди:

— Эркамисиз ўзи! Анов ишни ҳал қилиб келинг! Юраверасизми шалпайиб? Сизга ўхшаган одамларнинг уч-тўрттадан ҳовлиси бор. Биз бўлсак...

Акбарали қадамини тезлаштирди.

Ниҳоят хотинининг қаҳрли овози эшитилмай қолгандан кейингина у устидан босиб турган юкдан халос бўлгандай сал енгил тортди. Аммо бу вақтинчалик ҳолат эди, холос. Зеро, орадан бир неча дақиқа ўтар-ўтмас ҳаммаси бошидан бошланади...

* * *

Ҳамма замонларда ҳам ишбилармон, тадбиркор, ўзини ўтга-чўққа уриб бўлса ҳамки турмушини фаровон этиб юрадиган, тегирмонга тушса бутун чиқадиган устомонлар қаторида бўш-баёв, бориға қаноат қилиб яшайдиган, аммо эртанги кунга нисбатан умидни йўқотмайдиган фуқаролар ҳам бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Акбарали ўзини мана шундай оддий, камсуқум одамлар сафида кўрарди.

Бўлмаса вақтида институтни битирди, йўлланма билан заводга ишга келиб, тўрт йил қуюв цехида муҳандис бўлиб ишлаб ҳам берди.

Тан олиш керак, ўша пайтлари Акбарали заводда яхшигина маош оларди. Завод иш режасини бажарган тақдирда маошга қўшимча тарзда бериладиган ойлик мукофот пулининг ҳам чўғи баланд бўларди.

Бу орада тортинчоқ, камгап Акбарали керак пайтлари ишчилар билан бўрлатиб сўкишишни ҳам сал-пал ўрганиб олди. Ой охирида, режа бажарилиши хавф остида маҳаллари эса ўзи рангли металл қайнаб ётган саккиз юз даражали печка ёнида чўмич кўтариб турди, зарур деталлар учун қолип ясашни ҳам балодайгина ўзлаштирди. Ҳолбуки, аввалига қуюқ металл биқирлаб қайнаб турган печка ёнига яқинлашишга чўчиб турарди. Ҳар қалай, одам қилган ишни одам қиларкан, кўз кўрқоқ, қўл эса ботир бўларкан.

Институтда олган назарий билимлари кўмак бердим, охир-оқибат ишчилар билан тил топишган Акбарали бир-иккита қўли гул қуювчилар ёрдамида айрим деталларни ярим тайёр металл шаклларни ўйиб ишлов бериб эмас, қўйиб тайёрлаш бўйича самарали таклифларни киритиб, уларни амалиётга жорий этиб, бундан келадиган иқтисодий самара ҳисобига мукофот пули олишни ҳам уддалайдиган бўлди.

Ишқилиб, йигитнинг қўли пул кўра бошлади.

Йўлланма билан келган ёш мутахассисга завод ётоқхонасидан бир хона ажратиб беришганди. Акбарали шу ерда яшар, ойда бир марта қишлоққа бориб, ота-онаси ва ака-сингилларидан хабар олиб қайтарди.

Ҳаёт энди шу тарзда давом этадигандек эди. Иш, ётоқхона, якшанба куни дам, душанбадан яна иш; ойда бир марта уйга бориб келиш...

Тўғри, заводнинг ўзида ҳам, таъбир жоиз бўлса, ҳаводан пул ясайдиган олғирлар топилиб турарди. Улар бир неча маротаба бирга ишлашга таклиф этилди, аммо Акбарали рўйхўшлик билдирмади. Айниқса дурадгорлик цехининг бошлиғи Акмал бир неча маротаба ҳатто ётоқхонага ҳам излаб келиб, ҳамкорликда бизнес қилишга чақирди. Акбарали кўнмади.

Бу орада замон ўзгариб кетди.

Бозор иқтисодиёти деган тушунча ҳаётга кириб келди.

Кўпчилик одам ўзини олди-сотдига урди.

Акбарали ўз жойида тинчгина ишлайверди. Унинг анча-мунча танишлари бу соҳада синиб, борида ҳам айрилишди. Уларни кўриб, Акбарали бунақа ишларга аралашмагани учун ўзича шукроналар айтди. Тўғри, баъзи бир таниш-билишларининг омади келди. Улар тез орада янги машиналарда, қимматбаҳо либосларда ўзларини кўз-кўзлаб юрадиган бўлишди. Акбаралининг уларга ҳаваси келди, аммо олди-сотдини эпломаслигини ўйлаб, яна бунақа ишлардан ўзини олиб қочиб юрди.

Тез орада Акбарали уйланди.

Келин қишлоғидан. Истараси иссиққина, хушмуомала Холниса билан дастлабки йиллари оилавий ётоқхонанинг каталакдек бир хонасида бахтиёр яшадилар. Қишлоқдан келган Холниса ётоқхонанинг шароитидан, айниқса бир жўмракдан иссиқ сув, иккинчисидан совуқ сув тинмай келишидан, умум ошхонада эса газ сира ўчмаслигидан ҳайратда эди.

Ўғилли бўлишди. Кейин қиз кўришди.

Вақт эса шувиллаб ўтиб бормоқда.

Ётоқхонани хусусийлаштиришди.

Акбарали ўзи яшаб турган хонани қонуний асосда номига ўтказиб олди.

Ана шунда кўрди йигит айрим одамларнинг нақадар ишбилармон ва устомон эканлигини.

Акбарали торгина хонага эга бўлганига шукроналар айтиб юраверган экан. Устомонлар бўлса у қилишди-бу қилишди, керакли одамларни топишди, уларнинг кўнглини овлашди, ишқилиб, қисқа муддат ичида оилавий ётоқхонадан учтадан-тўрттадан хонани хусусийлашатириб, деворлар билан ўраб, таъмирлаб, бинойидайгина уй қилиб олишди. Шундайлардан биттаси умумий ошхонани ҳам ўзиники қилиб олиб, дарров эшигини беркитиб, бильярдхона қилиб олгандан кейин Холниса овқатни эни-бўйи бир ярим метрлик айвонда, электр плитада тайёрлайдиган бўлди.

Акмал-ку, бир юмалаб бошқача одамга айланди-қолди. Яъни қисқа вақт ичида ўзи ишлаган цехни ўзиники қилиб олди, бозорда яхши кетадиган эшик-ромлар ишлаб чиқара бошлади. Қарабсизки, икки йил ўтар-ўтмай Акмалбой катта ҳовлига ва гижинглаб турган хориж машинасига эга бўлди.

Буларнинг бари эр-хотиннинг кўз ўнгида содир бўлмоқдайди.

Хуллас, охир-оқибат шундай кун етиб келдики, ишсиз қолган Акбарали ноилож бир пайтлар ўзи бирга ишлаган таниши Акмалнинг хусусий мебель фабрикасида оддий ишчи бўлиб ишлай бошлади.

Алам қилмайдими? Қилади, албатта. Аммо на илож? Нарі борса бурнини тишлар...

Икки бола билан бир хонали уйда яшашнинг азоби... Буні айниқса аёл киши кўпроқ ва чуқурроқ ҳис қилса керак.

Холнисага ҳам осон эмас. Айниқса оғзи шалоқ Салтанатга ўхшаш кўшнилари билан яшаш. Ахир Салтанат қоп-қорагина, жуссаси ўзидан икки баробар кичкина эри Тоштемирни бурайвериб-бурайвериб, охири кўшнисининг икки хонали уйчасини ҳам сотиб олди ва мана энди тўрт хонали уйда маза қилиб яшашпти. Хотин киши эса мақтанишга ўч бўлади. Айниқса бечораҳол кун кўраётган ҳамжинсини кўрганда Салтанатга ўхшаганлар ўзларини ушлаб туролмайдилар. “Акангизни бир бурагандим, — дея мақтанарди одатда Салтанат, — қош-кўзингдан садага деб икки хонали уйни тўрт хонага айлантирдилар. Энди худо хоҳласа ер олиб, катта участка қурдирмоқчиман...”

Акбарали эса... укувсизлигини ўйлаб эзилгани-эзилган. “Одамлар пулни қаердан топаркин?...” деб ўйлайвериб ҳам адои тамом бўлган... Бунинг устига тўнғичи Шерзоднинг ёши олтига қараб бораяпти. Унинг қўлини ҳалоллаш керак. Тўй учун эса рисоладагидай бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаса эллик-олтмиш одам сиғадиган жой керак. Бир хонали каталагига эса бешта одам кирса, олтинчиси ташқарида кутиб туриши керак бўлади... Ҳозир мактабга олти ёшдан олишади. Шошилиш керак, шошилиш...

* * *

Бу дунёдаги ҳар қандай янгиликни аёл зоти биринчи бўлиб эшитади. Бу ҳақ гап.

Дилхираликка бой кунларнинг бирида Холниса эрини анчайин илжайиб, кўзлари чақнаб, кўтаринки кайфиятда қаршилади.

Бундай шодумонлик бежиз бўлмаслигига аллақачонлардан бошлаб ақли етиб қолган Акбаралининг юраги орқасига тортиб кетди. “Қарз кўтарган, — деган хаёлга борди у дастлаб. — Олгандаям яхшигина олган”.

Холниса эрига аччиқ чой дамлаб бергач, ҳамон лаб-лунжини йиғиштириб ололмаган кўйи суюнчи ундиришга шошилди:

— Эшитдик, дадаси, эшитдик.

— Нимани? — ҳушёр тортди Акбарали.

— Шундай бозорнинг ёнгинасида янги банк очилибди. Уй қураётганларга қарз бераётганмиш.

Акбарали эслагандай бўлди. Дарҳақиқат, ўша жойда муҳташам бир бино қисқа муддатда қурилиб, ишга тушганди. Адашмаса, ёнбошига “Ипотека банк” деб ёзиб қўйишганди.

Акбарали дарҳол хотинининг муддаосини тушунди. Шу сабабли элбурутдан унинг оловини ўчириб қўйиш мақсадида очиғига кўчди:

— Давлатдан қарздор бўлиш ёмон, хотин...

Аммо эр гапини тугатолмади.

Бирдан кўзлари нафратдан чақчайиб, қовоқ-тумшуги осилиб кетган Холниса ўшқириб берди:

— Бутун дунё қарз олиб яшайди, лекин охирзамон бўлмайди. Сиз қарз олсангиз тамом!

Акбарали яна ётиғи билан тушунтиришга уринди. Холниса бобиллаб берди:

— Тамом-вассалом! Давлатданми, танишингизданми қарз олиб, участка сотиб олинг. Бўлмаса болаларимни етаклаб бораман-да, ўзимни кўприкдан ташлайман!..

Холниса шу сўзларни айтаётган маҳал унга қараб турган Акбарали чўчиб кетди. Илло, қаршисида тўрт қарич ошиқча жой илинжида эзилавериб тамом бўлган, қўйиб берса ўзини кўприкдан ташлашдан ҳам тоймайдиган аёл турарди!

Акбарали беихтиёр завод яқинидаги катта кўчада қурилган янги кўприкни, унинг остидан физиллаб ўтиб турадиган машиналарни эслаб сесканди.

Яна юраги симиллаб оғриб кетди.

Аммо буни хотинига сездирмади.

* * *

Бу бошланиши экан.

Холнисанинг ўй-фикрини янги уй, яна денг, бутун бошли ҳовли ташвиши эгаллади-қўйди.

Аёлнинг назарида банкдагилар кучоқ очиб мунтазир туришибди-ю, Акбарали шу томонга қараб юрса бас, югуриб чиқиб кутиб олишади.

Олинажак ёинки қурилажак ҳовлини деб аёл ҳаммасига кўнди.

Аввал сира унамай, “Қарз олиб бўлсаям ўзимиз алоҳида тўй қиламиз, мени номусларга ўлдирманг!” дея оёқ тираган Холниса кутилмаганда мулоийимгина бўлиб, Шерзоднинг суннат тўйини қайноғасининг болалари тўйига қўшиб юборишга розилик берди.

Кичкинагина тўй бўлиб ўтди.

Аммо Холниса нолимади.

Зеро аёл яқинда олинажак ёки қурилажак ҳовлисида ўғилчасининг катта тўйини барча таниш-билишлари, собиқ қўни-қўшниларининг ҳавасини ва ҳасадини келтирадиган даражада ка-атта қилиб ўтказиш режасини тузиб қўйганди.

Жувон қарз олиш лозимлигини эслатиб чарчамасди, Акбарали бўлса турли-туман баҳоналар билан бу кунни орқага сурарди!

Ахийри бўлмади. Бир кун тонг саҳардан эрини уйғотган Холниса унга сал униққан бўлса-да, яхшилаб ювилган, ихлос билан дазмолланган костюм-шимини, оқ кўйлак ва бўйинбоғни тутаркан, ишонч билан:

— Бугун боринг! — деди. — Тушимда аён бўлди. Қарз олиб, икки қаватли данғиллама ҳовли қурибмиз.

— Ҳар жойнинг ҳам ўз эгалари бор, хотин, — яна ётиғи билан тушунтиришга уринди Акбарали. — Бегонага шунча пулни бериб юборадиган аҳмоқ йўқ. Қолаверса, фоизи ҳам фалон пул бўлади...

— Қанақа фоиз? — ҳайрон бўлиб сўради Холниса.

Акбаралига жон кирди.

— Суриштириб кўрдим, хотин, — деди у дарҳол. — Менам бекор юрганим йўқ. Йиллик фоизининг ўзи ўттиз олти экан.

— У нима дегани? — баттар ажабланди Холниса.

Акбарали судхўрликнинг моҳияти ҳақида бир оз тушунча берган бўлди. Аммо дўст-душманнинг кўзини куйдирадиган янги данғиллама уй илинжида юрган аёл бу изоҳларни унчалик тушунмади.

— Авваллари қарз ол-да, хотин ол, хотин ёнга қолади дейишарди, — деди жувон қатъият билан. — Энди бу мақол ўзгарган. Энди қарз ол-да, уй сотиб ол, уй ёнга қолади, қарзни бир амаллаб қайтарасан дейишади.

Акбарали яна куйиб-пишиб бир нималарни тушунтиришга уринди. Бефойда. Холниса бир гапни тўтиқушдай такрорлайверди:

— Одамлар олаяпти-ку...

Охири жиғибийрони чиққан Акбарали янги кийимларини кийди-ю, атрофида гирдикапалак бўлаётган хотинининг олқиш-дуолари остида шоша-пиша уйни тарк этди.

* * *

Акбарали бежиз хавотирланмаган экан.

Уй қуриш ёки сотиб олиш учун қарз ундиришнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари, елиб-югуриб тўғриланадиган бир қоп меъёрий ҳужжатлари бор экан.

Аммо энг асосийси — қиймати олинаётган қарз миқдоридан камида биру чорак баробар кўпроқ бўлган гаров мулки керак экан.

Акбаралида гаровга қўйишга арзирли мулкнинг ўзи йўқ эди. Мабодо бундай мулкни топган тақдирида ҳам, олган қарзини вақтида қайтаришга ишончи йўқ эди.

Акбарали “эрта... индин... кўрилаяпти... комиссия йиғилсин” деб яна бирикки ойни амаллаб ўтказди. Бироқ Холнисанинг аҳволи тобора ёмон бўлиб бормоқдайди. Эрининг куракда турмайдиган баҳоналарини эшитган заҳоти лаблари пир-пир учиб, ранги кўкариб кетаётган жувон энди сира тилини тийиб туролмайдиган бўлиб қолганди.

Акбарали яхши гапириб ҳам кўрди, бақириб-чақирди ҳам, ҳатто бир-икки марта қўл ҳам кўтарди — бари бекфойда. Уй ҳақидаги орзу-ҳавас жувоннинг бутун ўй-хаёлини эгаллаган, таъбир жоиз бўлса, қонини ҳам заҳарлаб улгурган ва энди Холнисани бу дарддан фориғ қилиш жуда-жуда мушкул, амалда бажариб бўлмайдиган юмуш эди.

* * *

Бошини минг бир эшикка суқиб кўрган Акбарали ниҳоят ўйлай-ўйлай аллақачон “янги ўзбек”ка айланиб улгурган Акмалнинг данғиллама, Холниса орзу қилганидан ҳам кўркамроқ бўлган ҳовлисига борди.

Акмал аввал роса ўзини тарозига солди.

— Пул топиш қийин бўлиб бораёпти, — деди у насиҳат оҳангида. — Пулни сарфлаш осон. Ҳали тўртта жиянни ўқитишим, учтасининг тўйини қилиб беришим керак. Барисининг ташвиши менинг бўйнимда...

Хуллас, Акбарали сарғайиб тураверди, Акмал насиҳат ўқишини қўймади.

Ахийри, учинчи бор бош эгиб борганида, Акмал сал ён бергандай бўлди.

— Майли, — деди у катта илтифот кўрсатаётгандай сал менсимаган оҳангда, — беш минг “қўк”идан бериб тураман. Бир йилга. Устига йигирма фоиз қўшиб, олти қилиб қайтарасиз. Агар қайтаролмай қолсангиз...

Акмал Акбаралига синовчан тикилди.

Акбарали маҳзун тарзда елка қисаркан:

— Бир амаллармиз, — деб мингирлади.

— Осмондан пул тушмайди, жўра, — деди Акмал истеҳзо оҳангида. — Сизда аниқ бизнес-режа йўқ.

— Ўзингиз ўргатсангиз... — ожизона мингирлади Акбарали.

— Ҳаммага ўргатаверсам, ўзимга нима қолади? — пичинг қилди Акмал. Сўнг мураса оҳангида деди: — Ҳа, майли, бирга ишлаганимиз ҳурмати. Озгина ёрдам бераман. Лекин қолгани ўзингизга ҳавола. Қаттиқ бўлишингиз керак. Бир сўмни бир жойга бекорга сарфламанг. Шунинг учун, майли, арзимаса ҳам, уйингизни гаровга қўйиб турасиз энди...

Акбаралининг юраги симиллаб оғриб кетди. Бир хона бўлса ҳам, ҳар қалай, ўз уйи; таъмирлайвериш чарчамайди, худди кенгайиб қоладигандай.

Аммо бошқа илож ҳам йўқ эди.

Акбарали рози бўлди.

Ишига пухта Акмал келишувни нотариус орқали расмийлаштиришни талаб қилиб туриб олди.

Акбарали хотиним кўнмайди деб юраги пўкиллаб турганди.

Йўқ, кўнди. Фақат қувонч билан:

— Ишқилиб, энди ҳовлили бўлиб қоламизми? — деб сўради.

Бунга жавобан Акбарали бош ирғаб қўйди, холос.

Холниса ёш боладай чапак чалиб, осмонга сакради.

* * *

Бироқ ҳолва деган билан оғиз चुчиб қолмас экан.

Акмал жуда оддий қилиб бизнес-режанинг моҳиятини айтиб берганди: бирон икки мингларга олти сотих ер сотиб олиш, бир ярим мингларга пойдевор кўтариш, йигирма машина тупроқ олиб келиб ёз бўйи гишт қуйиш, дарров деворни кўтаришга киришиш, икки хонали вақтинчалик уй тиклаб, ўша ерга кўчиб ўтиш ва қолганини аста-секин қуравериш. Яъни тор жойда, оилавий ётоқхонадаги ката-лакда ош егандан кўра, олти сотихли катта ерда мушт ейиш...

Бироқ буларнинг бари... айтишга осон экан.

Орада қувончдан кўзлари чарақлай бошлаган, юз териси силлиқлашиб, чиройли бўлиб кетган, гўёки ўн ёшга яшарган Холнисанинг бахтиёр кунлари демаса, Акбаралининг боши ташвишдан чиқмай қолди.

Акмал маслаҳат берган шаҳар чеккасидаги, уй-жой учун қурилиш участкалари ажратилган жойларнинг ҳам нархи ошиб кетибди. Даллоллардан бири ишонч билан:

— Қаерга борсангиз бораверинг, тўрт мингдан камига ер йўқ! — деди.

Акбарали излайверди. Охири уй қуриш учун олиб қўйган олти сотих ерини уч мингга сотишга рози бўлган бир одамни топди. Ўзини Мансур деб таништирган бу одам гапига қараганда, ўғлини шошилишч уйлантираётган экан, шунинг учун пул зарур бўлиб қолибди. Бўлмаса-ку, келажакда олтинга тенг бўладиган ерни арзимаган пулга сотиб юборишни хаёлига ҳам келтирмаган экан.

“Келажакда олтинга тенг бўладиган ер” ўт босиб ётган қуруқ ер эди. Акбарали шунга ҳам қувонди.

Бунақанги савдоларга иши тушиб юрмаган Акбарали ер эгасининг ўзидан йўл-йўриқ сўради:

— Бу ёғи энди қандай бўлади?

— Э, бу ёғи жуда осон! — деди Мансур ака киприк қоқмай. — Сиз менга пулни берасиз, мен сизга тилхат ёзиб бераман. Тилхат бу ҳужжат. Ё менга ишонмайсизми?

Акбаралининг иссиғи чиқиб кетди:

— Йўғ-э. Бу нима деганингиз, ака?

— Қоидаси шунақа-да ўзи, укам.

Худди шундай қилишди: Мансур ака тилхат ёзиб бериб, Акбаралидан уч мингни санаб олди.

* * *

Савдо-сотиқдан сўнг орадан бир ҳафтага яқин вақт ўтди.

Акбарали таътилга чиқди.

Бир куни эрта тонгда ўзи сотиб олган ерни кўрмоқни мўлжаллади. У ер чеккасини белгилаб чиқмоқчи, сўнг усталар билан гаплашиб, пойдевор қуриш ишларини бошлаб юбормоқчи эди.

Ҳали куёш уфқда юз кўрсатмаган эди.

Шунга қарамай, атроф ёп-ёруғ.

Акбарали шудрингга кўмилган ўт-ўланларни босиб ўтиб далага етиб келди.

Ажабки, у сотиб олган ерда новча бир киши гимирлаб юарди.

Акбарали шошиб шу томонга юрди.

Салом-алик, “ҳорманг, бор бўлинг”лардан кейин новча киши ғурур ила шу ерни уч мингга сотиб олганини айтиб мақтанди.

Акбарали гарансиб қолди. Сўнг симиллаб оғриган юрагини сиқимларкан, қуруқшаб кетган лабларини ялаганча:

— Адашмаяпсизми? — деб сўрай олди, холос.

Энди новча киши Акбаралига ажабланиб қаради...

Бўлди қизиқ ҳангомалар.

Тез орада аён бўлдики, Мансур ака деганлари худди шу олти сотих ерни тўрт кишига сотган экан. Аслида ер... Мансур деган одамга тегишли эмас экан.

Мансур ака деганларини топиб бўлмади.

Айтишларича, алданганлардан биттаси милиционер ёрдамида уни бир амаллаб топибди. Аммо Мансур ака деганлари:

— Мен сенга ер сотмаганман! — деб тураверибди. — Сотадиган ерим ҳам йўқ! — дебди кейин.

Шунда тилхатни кўрсатишибди.

Мансур ака деганлари илоннинг ёғини ялаган экан.

— Бу нотариус тасдиғидан ўтмаган, бир пуллик аҳамияти йўқ, — деб туриб олибди. Сўнг ўзини топган одамга дўқ уришга тушибди: — Эсингдан чиқдим, тўртта шеригинг билан келиб, мени уриб-тепиб, “ўлдирамиз” деб қўрқитиб, шу тилхатни ёздириб олгандинг...

Хуллас, шунақа гаплар...

Озгина илинж, умид бор. Аммо бунга эшитгандан сўнг Акбарали чув тушганини англади.

Мол аччиғи — жон аччиғи.

Шусиз ҳам неча кундан бери уйга кеч, Холниса ухлагандан сўнг бориб, тонг саҳарда чиқиб кетаётган, хотини учраб қолганда эса “қурилишни бошлаб юбордим” деб қутилаётган Акбарали бу зарбага чидай олмади...

Акбарали чап кўксини чангаллаганча ерга гурсиллаб йиқилди.

Юрак касали ёмон бўларкан.

Ҳалиям шифокорларга раҳмат, жонини сақлаб қолишди. Аммо асаблари қақшаб юрган йигитнинг чап кўли ва чап оёғи ишламай қолди, тилида ҳам ўзгариш юз берди — энди гўлдираб, жуда қийналиб гапирар, нима деяётганини англаш жуда қийин эди.

Эрини ўйлайвериб дарди-дунёси қоронғи бўлиб кетган Холниса Акбарали акасининг сал ўзига келганини кўриб енгил тортди.

— Хайрият, даласи, — деди у эрига меҳрибонлик билан боқиб. — Худо жонингизни қайтариб берди. Энди тузалиб кетасиз. Ҳали катта-катта уйлар қуриб, болаларимиз билан роҳатда яшаймиз...

Безовталаниб қолган, ранги қув ўчган Акбарали жон ҳолатда нимадир деб гўлдиради, аммо хотини унинг гапларини тушунмади.

Шу оқшом Акбаралининг аҳволи яна оғирлашди...

Кунлар шу зайлда ўтиб борарди.

Акбарали ўзи шифохонадан чиқадиган кунни даҳшат ва ваҳм билан кутарди.

Ана унда... ана унда изоҳ беришга тўғри келади.

Ҳовли-ку қайтмайди, унга қўшилиб уч минг ҳам қулогини ушлаб кетди.

Аммо энг ёмони — Акмалга қарзни қайтариши керак бўлган кун тобора яқинлашиб келмоқдайди. Олти минг-а...

Демак... демак бир хонали уй ҳам кетади.

Унда... эр-хотин икки бола билан қаерда яшайди?

Акбарали тинмай шуни ўйлар, ўйлаган сайин боши мисдай қизиб, мия томирлари отилиб кетгудай бўлиб бўртиб чиқар, юраги гурсиллаб урар, чап оёқ-қўлидаги жонсизлик, совуқлик аста-секин ўнг томонига ҳам ўтиб бораётганини ҳис қиларди...

— Энди нима қиламан? — дея шивирларди у алам билан бундай кезлари...

Энди фақат юрагимдасиз...

**Мухтасар
ТОЖИМАТОВА**

Саратоннинг сояси ширин,
Жондан ўтиб кетар иссиғи.
Марвартақлар марварид тўкар
Остонада ўрик пишиғи.

Ўнгиб кетган хотираларим,
Юрак тилар кўнгил синиғи.
Чорвоқларда чиройли қизлар
Очмоқдалар севги сандиғин.

Дутонажон, қизчанг бўйлари
Бўйгинангга қолгандир етиб.
Қувлашмачоқ ўйнар ўйларим
Калишчамни киёлмам қайтиб.

Қўшни йигит менга гул бериб,
Сенга берган эди хатини.
Бугун айтсанг, тан олмас, ахир,
Сендан кўрди саодатини.

Энди, ҳовли қўраларидан
Мўраламай қўйгандирсанам?
Тасбеҳлардан тизиб, битталаб
Бўйнимизга тақарди энам.

Бугун бўйнимизда не иш бор,
Бўғзимизда минг бир ташвиши.
Чанг кўчалар чангиб борадир,
Қайнамоқда умр пишиғи...

Сен
Нималар топдинг,
Нима истовдинг,
Баҳри уммонларни уйғотган дилим?
Кимларга чопгандингки, ўксинувдинг,
Ўздан кетиб ўзни йўқотган дилим.

Гарчи ёнадирсан,
Парвонадирсан,
Не-не шамлар узра қотмадинг сира.
Гоҳ дўсту гоҳ душман томондадирсан,
Ҳеч ўзингга ўзинг ботмадинг сира.

Барча вайроналар йўлингда эди,
Ўзинг киролдингми дилларга обод?
Наҳот, улгурмадинг, қўлингда эди,
Ҳамма андуҳларни севмоқлик бот-бот?!

Ўшал ҳовли саҳнидадир райҳонларим,
Бир пайт отам қўлин ўпган айвонлари,
Эркагина кўнглим эди жайронлари,
О, умрнинг армонлари, армонлари!

Бувижоним опичлаб, хўп кулганларим,
Елкасидан тушмай, йиғлаб тўлганларим,
Бугун излаб тополмасдан сўлганларим,
Қани, ўша минг бир кеча дostonлари —
Бу умрнинг армонлари, армонлари!

Энди, томда қизғалдоқлар очилмайди,
Чорбоғ аро бодомгуллар сочилмайди,
Намозшомгул кўнғироқ чалиб жилмайди:
“Биздан сўрмай ўтиб борар карвонлари”,
О, умрнинг армонлари, армонлари!

Маккапоя бағридаги қўғирчоқлар,
Лойпатирлар эриган тандир, ўчоқлар,
Бобом бозордан келтирган шақилдоқлар,
Мухтасарни чорлаган ҳув замонлари,
Бу умрнинг армонлари, армонлари!

Кутгум,
Кутилмишдир ҳамиша қисмат.
Яхшими, ёмонми ўтаяпти кун.

Қаҳринг бунча қаттиқ,
Меҳринг-да, қаттиқ,
Ай, Тошкан,
Ай, мен ҳеч етмаган афсун.

Чалиндим.
Гоҳида чалдим ўзим ҳам,
Фарёд чекканимда чиқмади уним.
Билдим фожиалар узра ётаркан
Синовчан сукунат — нигоҳи унинг.

Сизни кўргим келса, кўзларим
Меникимас ўзгаларники.
Соғинчдан сарғайган юзларим
Меникимас кўзгуларники.

Афтодаҳол юрганларим ҳам
Мухтасарга ўхшамаган қиз.
Алам қучиб турганларим ҳам
Охир қулар, қулар сабрсиз.

Ғижимладим юракдан олиб
Меникимас соғинганларим.
Сиз йўқсиз-ку. “Фақат сиз бор”, деб,
Бекор энди сиғинганларим.

О, бунчалар қўрқинчдир бу туш,
Сизда нажот йўллари борми?
О, мен бахтли қуларман беҳуш,
Бахтнинг ширин озори-дорли,
Бахтнинг асл озори-дорли...

Ҳамма йўллар сизни эслатар,
Эсламасдан қўймас кезлари.
Изларингиз юракка ботар,
Ўзингизни кўрмас кўзларим

Ҳамма йўллар сизга қайрилар,
Етдим десам, айрилар мендан.
Хаёлларим бебош дайдилар,
Дайдиб кетар сўрамасдан ҳам.

Олисларда ҳижрон қароси,
Қоматлари сиздай келишган.
Қошингизга қошларим етмас,
Буни ғанимларим билишган.

Ўтган борки, сиз деб югурдим,
Кетган борки, сўрадим сўзсиз.
Чорлай-чорлай охири билдим,
Энди фақат юрагимдасиз,
Энди фақат юрагимдасиз...

Сени изладим

Шермурод СУБХОН

1

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг
синамоқ учун
севги-сабримни

севганимни
балки билдинг
балки билмадинг
умрим сенга ҳавола
ихтиёрингдадир
бор ила йўғим

етмас сенга оҳ
етмас ўйларим
кутасан мендан
ширин сўз каби
илиқ бир нима

севгидир балки у бир
балки-да видо

2

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг
бир ишонч

бир умид солдинг қалбга
яна қанча қувонч

севги тилини ўргатдинг менга
бирда
айрилиқ тилин
бирда висол
бирда ҳижрон
армон тилини

ўргатдинг менга бир бир
фақат қувонч сиққан кўнглингга
нима десамда ёқишин
ёқмаслигин ё

3

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг

биламан
фойдасиздир энди
не десам сенга
кор этмас кўзёш
мисоли севгим

ҳолбуки
сени қайта кўришининг

баҳонаси эдику
кўчангдан ўтиш

ҳолбуки
олис эди масофа
яқин эдик биз

4

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг
воз кечдинг наҳот
севги "сўз"ингдан
ман этилмиш
васлинг менга
севги гуноҳим

кўрмоқ истадим
сени мен гоҳо
гоҳо унутмоқ

5

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг

ортда қолдимиз энди у
ўтли нигоҳу
ўтли бўсалар
ортда қолдимиз ёху
барча барчаси

6

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг

сен мени ҳали кўп эслайсан кўп
унутолмайсан балки
сочларингни мендек гарчи
силар энди ўзга бир ёр

7

кетмоқдасан
кўзларимга қадаб нигоҳинг

қолсинлар майли
севгим каби
сўзларим шундай
сассиз садосиз

* * *

изласам
сени изладим
хаёл кўчаларидан
севсам сени севдим мен

кўзларингдан жой бер менга
сургун қил қама
муҳаббатингга
қурбон бўлай мен

сенсиз ўтса кун
кун эмас
зим зиё кеча
ёлғондир сенсиз
туннинг тунлиги

тушларингга кирсам дейман
чиқсам фолингга
бўлиб бир зум хаёлинг
тортсам диққатинг

айт гулим
сўйла ўзинг
бизга висолдан
яхшиси борми
ёмони борми
ахир фироқдан...

* * *

инонки
юрак гўё
меники эмас-да сеники

* * *

мен узоқ уддалай
олмаган ишни
адоғига етказар
бир зумда қадаҳ

сиз майдан мастсиз
мен бундай бахтдан
сиз ўйинқароқ қиз мудом
мен шўхчан бола
сизни энди тер босар
мени-чи ҳаяжон

ҲИКОЯЛАР

Дино БУЦЦАТИ

АФСУНГАР

Кунлардан бир кун кечкурун чарчаб-ҳориб, руҳим чўкиб уйга қайтаётган эдим, профессор (шундай дейишади, бироқ қандай профессорлиги номаълум) Скьясси олдимдан чиқиб қолди. Бу одамни мен кўпдан буён биламан. Турли жойларда тез-тез ва кутилмаганда кўриниш бериб қолади. Ўзи уқтиришича, биз гимназияда бирга ўқиган эмишимиз. Бироқ, тўғриси айтсам, буни мен эслаёлмайман.

Ким ўзи у? Нима иш қилади? Ҳеч қачон бунинг тагига ета олмаганман. Унинг озғин-қотма, ёвқур юзи билан мийиғидаги истеҳзоли табассуми... Бироқ энг ўзига хос жиҳати шундаки, у ҳар қандай одамда “Мен бу кишини қаердадир кўрганман” деган янглиш тасаввур уйғотади. Баъзилар уни афсунгар деб қатъий ишонишади.

XX аср жаҳон ҳикоячилигининг бетакрор намояндаларидан бири италян адиби Дино Буццатидир. У 1906 йилда Италиянинг Беллуно вилоятида туғилиб, 1972 йилда Миланда вафот этган. Кўп йиллар Миландаги “Коррьера дела Сера” газетасида ишлаган. Ёзувчининг “Тоғли Барнаббо” (1933), “Эски ўрмон сири” (1935), “Татар чўли” (1940), “Муҳаббат” (1963) романлари, “Йириклаштирилган қиёфа” (1960), “Айиқларнинг Сицилияга ғаройиб босқини” (1945) ва бошқа қиссалари, кўпгина ҳикоя ва драмалари машҳур. Чунончи, “Татар чўли” романи билан “Қизиқ воқеа” драмасини француз тилига Альбер Камю таржима қилган. “Татар чўли” романи Борхеснинг шахсий кутубхонасидаги энг ардоқли асарлардан бири ҳисобланган. Ёзувчининг 1958 йилда чоп этилган “Олтиш ҳикоя” тўплами Италиянинг энг обрўли “Стрега” адабий мукофоти билан тақдирланган. “Ла Скала”даги шов-шув” ҳикоясини эса, Андре Моруа иккинчи жаҳон урушидан кейинги бутун Европа адабиётида дунёга келган энг ҳаққоний асар сифатида баҳолаган. Жаҳон адабиётини пухта биладиган ёзувчиларимиздан бири, филология фанлари доктори Хурийд Дўстмуҳаммад бир ҳикоя-

— Қалай? — сўради у мендан таомилдаги салом-аликдан сўнг. — Ҳалиям ёз-
санми?

— Бошқа нимаям қила олардим, — дафъатан ночор-нотавон ҳолимни ҳис қилиб елка қисдим.

— Нима, жонингга тегмадими? — ҳужумни кучайтирди у. Кўча чироғининг хира ёруғида юзидаги масхараомуз кулги кўриниб турар эди. — Билмайман, мен баъзан ўйлаб қоламанки, гўё сиз ёзувчилар кундан кунга ҳеч кимга керак бўлмай қоляпсизлар. Нафақат ёзувчилар, балки рассомлар, ҳайкалтарошлар, бастакорлар ҳам. Куруқ оворагарчиликка, шунчаки ўйинга ўхшайди. Нима демоқчи бўлаётганимни тушунаяпсанми?

— Тушунаяпман.

— Ёзувчилар, рассомлар ва шу кабилар, ҳаммаларингиз эътибор қозонишни истаб тутуриқсизроқ ва чалкашроқ янгиликни кашф қилишга жон-жаҳдингиз билан уринасизлар. Мухлисларингиз ўзи кўп эмас, борларининг ҳам кўнглилари сизга нисбатан тобора совиб кетяпти. Одамлар айтмоқчи бўлаётган гапларингизни қарийб мутлақо эшитмай қўйяпти. Кунлардан бир куни, очигини айтганим учун кечирасан, сизлар ўзларингизни саҳронинг қоқ ўртасида кўрасизлар.

— Бўлиши мумкин, — дедим мен итоаткорлик билан.

Бироқ Скьясси, афтидан, мени қийнамоқчига ўхшарди.

— Менга яна шуни айт-чи, масалан, сен бирон меҳмонхонага кирганингда оти-зотинг билан касби-корингни сўрашди дейлик. Ўшанда сен “ёзувчиман” деб жавоб қайтарганингда, бу сенга алланечук бемаънидек туюлмайдими?

— Эҳтимол, — дедим мен. — Францияда ундай эмасдир, лекин бизда айнан шунақа.

— Ёзувчи, ёзувчи! — ошкора калака қилди у. — Нима, сен ҳали ўзингни жиддий қабул қилишларини истайсанми? Бизнинг дунёмизда ёзувчи деганлари кимга нима учун керак?.. Муғомбирлик қилмай яна бир гапни очиқ айт-чи... Сен китоб дўконига кириб, расталарга қараганингда...

— Деворлар бўйлаб то шипга қадар тизилишиб турган турли-туман китоблар, кейинги ойларнинг ўзидаёқ ёруғлик кўрган минглаб-минглаб китоблар... шуларга ишора қилаётган бўлсанг керак, а?.. Қараб туриб, буларга қўшимча мен ҳам яна бир китоб ёзипманми деб ўйлайман-да, қўлим ишга бормай қолади. Бир неча чақиримга чўзилиб кетган, тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётган сархил мевалару сабзовотларга бой улкан бозорда сўлиган сабзини сотиш умидида турган болакайга ўхшатаман ўзимни... Дилингдагини топдимми?

— Худди шундай! — Скьясси масхараомуз тиржайди.

— Ҳайриятки, — эътироз билдиришга журъат қилдим, — ўқийдиганлар ҳали бор, бизнинг китобларни сотиб оладиганлар йўқ эмас.

сини Дино Буццатининг “Етти қават” ҳикоясига татаббу тарзида ёзгани адабий жамоатчиликка яхши маълум...

Дино Буццатининг сеvimли ёзувчиларидан бири Эдгар По бўлгани, албатта, бежиз эмасдир. Ёзувчи Мопассан, Тагор, Чехов, О. Генри, Стефан Цвейг, Эдгар По, Сабоҳиддин Али, Азиз Несин, Муҳаммад Али Жамолзода каби жаҳоннинг машҳур ҳикоянавислари қаторида ҳақли равишда тура олади. Адиб қаламига мансуб жами икки юзга яқин ҳикоянинг аксарияти кўпгина тилларга таржима қилинган. Бу ҳикояларнинг энг муҳим фазилатлари ёрқин чизиб кўрсатилган лавҳа — мумтоз тасвирий аниқлиги, қисқалиги, шарқона муболаға, мажоз ва асотирларга бойлигида дейиш мумкин.

Ўзбек тилига илк бор ўгирилган ва эътиборингизга ҳавола этилаётган ҳикоялар сизга манзур бўлиб, кўнглингизда Дино Буццати ижоди билан кенгроқ танишиш иштиёқини уйғотади, деган умиддамиз.

Таржимон

Шу пайт, таъбир жоиз бўлса, қадрдоним андак энгашиб, пойабзалимни синчиклаб кўздан кечира бошлади.

— Яхши этикдўз ошнанг борга ўхшайди-я?

Худого шукур, ўйладим ўзимча, ҳар қалай, суҳбатимиз бошқа мавзуга қўчди-ку. Ўзинг ҳақингдаги аччиқ ҳақиқатни эшитишдан оғирроқ нима бор бу оламда?

— Ажойиб уста! — бажонидил жавоб қилдим мен. — Қўли гул уста. Шунақанги яхши, шунақанги пишиқ-пухта тикадики, тиккани ҳеч тўзмайди-да!

— Яша! — хитоб қилди бу аблаҳ. — Гаров ўйнайманки, у сендан камроқ пул топади.

— Эҳтимол.

— Нима, сенингча бу ўтакетган мантиқсизлик эмасми?

— Билмадим, — жавоб қилдим мен. — Тўғриси айтсам, мен бу хусусда ўйлаб кўрмаган эканман.

— Мени тўғри тушун, — баттар авж қилди Скьясси, — сен ёзган ҳамма нарсалар менга мутлақо ёқмайди демоқчи эмасман, йўқ, шахсан сенга ҳеч бир эътирозим йўқ. Бироқ сен ва сенга ўхшаган минглаб одамлар ўз умрларингизни ҳаётда ҳеч қачон бўлмаган тарихларни ёзиб ўтказасизлар. Бунинг устига, уларни ёруғликка олиб чиқадиган ноширлар ҳам топила қолади. Сотиб оладиган одамлар ҳам топилади. Сизлар шу йўл билан даста-даста пул топасизлар. Газеталар улар ҳақида ёзишади. Мунаққидлар уларга сон-саноқсиз тадқиқотларини бағишлайди. Бу тадқиқотлар ҳам ўз навбатида нашр этилади-да, дўконларда муҳокама қилинади... Биринчи сатридан то охирига қадар бичиб-тўқилган уйдирма тарихлар! Ўйлайманки, ҳатто сенинг ўзингга ҳам буларнинг бари ўтакетган ақлсизлик бўлиб туюлса керак? Тагин бу атом бомбалари-ю, сунъий йўлдошлар асрида!.. Сенингча, бу масхараовозлик ҳали узоқ давом этадими?

— Билмадим. Балки сен ҳақдирсан, — дедим мен, юрагим мисли кўрилмаган даражада ҳувиллаб.

— Хўш, ўзинг айт, сизлар кимга кераксизлар? — тантана қилди Скьясси — Адабиёт, санъат — чиройли, баландпарвоз сўзлар! Аммо бизнинг давримизда санъат ҳам овқат, атир, шаробга ўхшаган оддийгина кундалик истеъмол маҳсулотларидан бошқа нарса эмас. Бутунги кунда одамларни қандай санъат қизиқтиряпти? Қандай шиддатли тўлқин устимизга бостириб келаётганини ўзинг кўрма-япсанми?.. Енгил-елпи қўшиқлар, шеърчалар, шовқин-сурон, дод-вой, олди-қочди! Мана, шон-шухрат қаерда! Мана, ақалли сени олиб қарайлик: ақлли нарсаларни ёзасан. Ҳатто зўр нарсалар дейиш мумкин. Бироқ омад ҳақида гапириладиган бўлса, бу борада энг истеъдодсиз жаз қўшиқчиси сени бир чўқишда қочиради. Одамларга қўпол бўлса-да, айни лаҳзаларда бевосита ҳиссий қониқиш пайдо қиладиган нарсалар керак, дарров, бир лаҳзалик, тушундингми? Шундай нарсаларки, токи зиғирча ҳам куч сарфланмасин, ортиқча зўриқилмасин, мутлақо бош қотирилмасин.

Мен гапинг тўғри деган маънода бош ирғаб турдим, холос. Эътироз билдиришга на кучим, на далилим бор эди. Бироқ Скьяссига бу ҳам кам эди.

— Бундан қирқ йилча аввал санъаткор таниқли шахс бўлиши мумкин эди. Бироқ эндиға келиб... Агар қандайдир эски-туски, алмисоқдан қолган нарсаларгина ўзларини омон сақлаб қололмасалар. Масалан, дейлик, Хемингуэй, Стравинский, Пикассо, боболаримиз билан бобокалонларимизнинг яратганлари... Йўқ-йўқ, сиз аллақачон ютқазиб бўлгансиз... Сен абстракт санъат кўргазмасида бўлганмисан? Уни мунаққидлар қандай тушунтиришларини ўқиганмисан? Сафсата, учига чиққан сафсата! Амал-тақал жон сақлаб қолган бир ҳовуч нодонлар, тагин ўзлари чаплаб ташлаган бўёқларини миллион, ҳатто икки миллионга сотишни уддалашганларига ҳайрон қоласан киши. Сўнгги алаҳсираш бу, мен сенга айтсам, ўлим олдидаги жон талвасаси бу! Сиз санъаткорлар бир томонга қараб кетяпсизлар, китобхон билан томошабин бўлса, бутунлай қарама-қарши томонга кетяпти. Бундан чиқди, бир-бирингиздан тобора узоқлашяпсизлар. Шундай кун келадики,

ўрталарингиздаги масофа шу қадар олис бўладики... Сиз қанчалик бақириб-чақириб аюҳаннос солманг, лекин биронта ит сизнинг овозингизни эшитмайди.

Айни шу топда гоҳ содир бўлиб турадиган воқеа рўй берди: ифлос кўча бўйлаб нимадир елиб ўтди. Нималиги ноаниқ — майин шабада эмас, чунки ҳавода ҳеч бир ўзгариш сезилмади, муаттар атир иси эмас, чунки атрофимизда ўша-ўша бензин ва яна алламбало ачимсиқ нарсалар ҳиди анқирди, ёқимли куй эмас, чунки машиналар шовқинидан бошқа ҳеч нима эшитилмас эди. Нималиги номаълум — муқаддас туйғулар ва хотираларнинг жунбишга келишими, қандайдир изоҳлаб бўлмайдиган бир сир-синаот.

— Лекин барибир... — дедим мен.

— Нима “лекин барибир”? — Скьяссининг юзидан заҳарханда зуҳур бўлди.

— Лекин барибир биз қўлимиздан келганча ёзаётган тарихларни ҳеч ким ўқишни хоҳламай қолганида, кўргазмалар буткул кимсасиз бўлиб ҳувиллаб қолганида, чолғучилар ўз асарларини бўм-бўш ўриндиқлар қаторларига ижро этганларида ҳам... ана ўша тақдирда ҳам бизнинг ижодимиз... йўқ, мен ўзим ҳақимда эмас, мен қилган иш билан шуғулланадиганлар ҳақида...

— Қани-қани, намунча бўшашмасанг! — истеҳзо билан қитиқ патимга тегишда давом этди биродарим.

— Шуни билиб қўйки, сен айтаётган ўша тарих, расм, мусиқа, бошқа аҳмоқона, тушунарсиз ва фойдасиз нарсалар ҳамиша инсонийликнинг энг олий ифодаси, асл умумбашарий қадриятлар бўлиб қолаверади.

— Қўй, мени қўрқитма! — хитоб қилди Скьясси.

Лекин мен, билмадим, нима учун, энди ўзимни тўхтата олмас эдим. Ич-ичимда тошаётган исён ташқарига йўл қидирав эди.

— Ҳа-ҳа! Майли, сен буни аҳмоқлик деб ҳисоблашинг мумкин, бироқ ҳақиқий санъат ҳамиша бизни молдан фарқлаб турувчи нарса бўлиб қолаверади. Бу ерда фойдали ё фойдасиз эканлиги аҳмиятли эмас. Эҳтимолки, буткул фойдасизлиги учун ҳам бизга жуда-жуда керакдир. Атом бомбаси, сунъий йўлдошлар, юлдузлараро ракеталардан ҳам минг карра керакроқ! Айни шу аҳмоқлик буткул тугаб битган ўша қаро кунда одамлар ибтидоий жамоа давридагидек аянчли бир маҳлукқа айланиб қоладилар. Чунки ҷумолилар ини билан энг янги техниканинг ҳар қандай мўъжизаси ўртасидаги масофа ҷумолилар инини инсоний ҷамиятдан ажратиб турувчи масофага нисбатан минг карра қисқароқ!..

— Сен, масалан, ўн сатрлик алмойи-алжойи сюрреалистик шеърни назарда тутяпсанми? — аччиқ кулиб сўради Скьясси.

— Ҳа, ҳаттоки бир қарашда мутлақо ақлга сиғмайдиган, ҳатто беш сатрлик шеърни ҳам назарда тутиб айтяпман бу гапни! Муҳими — одам боласининг ёзиш иштиёқида, бу ишидан бирон натижа чиқадими-йўқми — бу у қадар муҳим эмас. Эҳтимол мен адашаётгандирман, аммо фақатгина шу йўлда нажот бор. Агарда...

Ана шунда Скьясси оғзи қулоғига етгудек хурсанд бўлиб узоқ кулди. Қизиқ, бу кулгиси энди мутлақо ёқимсиз эмасди. Мен таажжубдан донг қотиб қолдим.

У елкамга қаттиқ қоқиб қўйди:

— Ана энди ўзингга келдинг, тентаквой.

— Тушунмадим, нима демоқчисан? — ажабланиб сўрадим мен.

— Ҳеч нима, ҳеч нима, — жавоб қилди Скьясси ва озгин-қотма юзи қандайдир ички бир ёруғликдан нурланиб кетди. — Қарасам, ҳамма нарсадан ҳафсаланг пир бўлиб бўшашибгина келяпсан. Гўё ҳеч нимага ихлосинг қолмагандек. Шунинг учун сени қаттиқроқ бир силкитиб кўргим келди-да.

Ҳақ-рост. Нима бўлганда ҳам, мен ўзимни бутунлай бошқа одам деб ҳис қилмоқда эдим: бир қадар эмин-эркин, ўзига ишончи мустаҳкам... Мен тамаки тутатгунимча Скьясси руҳдек дафъатан кўздан йўқолди.

ҲАВО ШАРЧАСИ

Якшанба куни эрталабки тоат-ибодатдан сўнг икки авлиё — улардан бири-ни Онето, иккинчисини Котиб деб аташарди — “Миллер” фирмасининг қора чарм сирилган оромкурсиларига қулайгина жойлашиб олиб, пастга — Ерга қарадилар-да, бу ажойиб-ғаройиб одамлар қавми нималар билан машғуллигини аниқлашга уриндилар.

— Менга шуни айт-чи, Котиб, — сўради авлиё Онето узоқ муддатлик сукунатдан кейин, — сен ўз ҳаётингда бахтли эдингми?

— Шуям гап бўлибди-ю! — кулиб жавоб қилди ҳамсуҳбати. — Ерда ҳеч ким бахтли бўлолмаслигини билиб туриб сўрайсан-а!

Шундай дея у чўнтагидан бир қути “Мальборо” чиқарди.

— Чекасанми?

— Раҳмат, бажонидил, — деди авлиё Онето, — одатда эрталаблари ўзимни чекишдан тияман-ку, бироқ бугун байрам шарафига... Ҳар қалай, ўйлашимча, айрим ҳолларда...

— Сен ўзинг-чи, шу “бахт” деганларини ақалли бирон марта ҳис қилганми-сан? — унинг гапини бўлди Котиб.

— Ўзим-ку, ҳис қилмаганман, бироқ аминманки...

— Яхшиси, сен анавиларга қара, қара! — хитоб қилди авлиё Котиб, пастга имлаб. — Улар бир неча миллиард, бугун якшанба, бунинг устига, айни субҳидам — энг ёқимли пайт, об-ҳавонинг ҳам яхшилигини қара — офтоб чарақлаб турибди, бироқ жазирама эмас, майин шабада, дарахтлар билан ўт-ўланларнинг айни гуллаб-яшнаган пайти. Устига устак, уларнинг Ерида “иқтисодий мўъжиза” — гўё барча мурод-мақсадига етган. Хўп, ўша миллиардлар орасидан ақалли биттагина бахтиёр одамни кўрсат-чи менга, ақалли биттасини — ундан кўпини талаб ҳам қилмайман. Агар топиб бера олсанг, сени қойилмақом тушлик билан меҳмон қиламан.

— Яхши, — деди Онето ва шошилмасдан нигоҳи билан пастдаги чумоли уясидек ғужон ўйнаган митти сайёрани элак-элак қила бошлади. Бирданига омаднинг кулиб боқишига умид қилиш кулгили эди: бу ишда камида бир неча кунлик серзаҳмат тадқиқот юритиш керак бўлади. У буни яхши тушунарди, бироқ барибир таваккал қилишга тўғри келади. Котиб мийиғида кулганича унинг ҳаракатларини диққат билан кузатиб турди (мийиғида кулгиси заҳарханда эмас, беғараз кулги эди, акс ҳолда унинг нимаси авлиё бўлди!)

— Омадни қара, топганга ўхшайман! — Онето оромкурсидан сапчиб туриб бирданига қичқириб юборди.

— Қани, қаерда?

— Ана, майдонда! — шундай дея адирликдаги оддий бир шаҳарчани бармоғи билан нуқиб кўрсатди. — Ана, одамлар черковдан чиқиб келяпти-ку... ана, қизалоқни кўряпсанми?

— Оёқчалари қийшиқ қизалоқми?

— Ҳа-ҳа... Фақат диққат билан қара, назардан қочирма.

Ростдан ҳам оғир ҳасталикдан кейин тўрт яшар Нореттининг оёқчалари андак қийшиқ, ингичка, нимжон бўлиб қолган эди. Уни онаси қўлидан етаклаб кетаётган эди. Кўринишларидан камбағалгина оила экани аниқ-равшан сезилиб турар эди. Тўғри, қизалоқнинг эғнида гул қадалган оппоққина якшанбалик кўйлак эди, лекин бу ҳам онага, афтидан, анчагина қимматга тушгани аён эди.

Черков эшиги олди гул сотувчилар билан гавжум эди. Айримлари авлиёлар тасвирланган иконалар ва медалларни сотмоқда, афтидан, шаҳарнинг авлиё ҳомийсига бағишланган байрам нишонланмоқда эди. Бошқа бирлари ҳаво шари билан

савдо қилаётганди. Унинг бош устида турли рангдаги ҳаво шарчаларининг ажиб гулдастаси муаллақ парвоз қилиб турар ва салгина эпкинда гўзал тебранар эди.

Мана, қизалоқ ҳаво шарчалари сотувчисининг олдида қотиб қолди-да, она-сига буткул мулзам қилувчи бир табассум билан унсиз илтижога лимо-лим кўзларини қадади. Бу қарашда шунақанги қизғин хоҳиш-истак, шунақанги қалб изти-роби ва иштиёқи зухурланиб турар эдики, қаршисида дўзах ҳукмдори ҳам чида-ёлмай қолган бўларди. Эҳтимол, бундай фавқулодда кучга фақатгина бола нигоҳи эга бўлади (балки калтак еган итнинг нигоҳи ҳам!), чунки улар кичкинтой, заиф-оғир ва маъсум-беғубордирлар.

Шунинг учун ҳам руҳшунослик илмини яхшигина биладиган авлиё Онето қизалоққа эътибор қаратди. У шундай мулоҳаза юритди: шарчага эга бўлиш иста-ги шу қадар кучлики, агар Худо бериб онаси бу истакни қондирса, қизалоқ, шак-шубҳасиз, бахтли бўлади — эҳтимол бу бахт узоқ давом этмас, кўпи билан бир-икки соатга чўзилар, лекин барибир у чинакамига бахтли бўлади. Ана ўшанда у гаровда енгиб чиқади.

Авлиё Онето пастда, шаҳарча майдонидаги манзарани аниқ кузата оларди, бироқ қизалоқ онасига нима дегани-ю, онаси унга нима деб жавоб қилганини эшитолмасди. Бу ҳеч ким ҳеч қачон тушунтириб беролмайдиган ғалати зиддият эди: жаннатдаги авлиёлар баайни қудратли телескопдан қараётгандек ер юзида нималар бўлаётганини аниқ-тиниқ кўриб турардилар. Бироқ ердаги шовқин-су-рон, бақир-чақир, умуман, товуш ва овозлар тепага етиб келмасди (ҳар қалай, кейинроқ амин бўламизки, фавқулодда камдан-кам учрайдиган ҳолатлар бундан мустасно). Бу авлиёларнинг асаб тизимини кўча ҳаракатларининг ёввойи шовқин-суронларидан асраб-авайлаш мақсадида кўрилган чора бўлса керак-да.

Она Нореттининг қўлчасини силтади, шунда Онето дафъатан қаттиқ кўрқиб кетди. Чунки одамлар орасида анчагина кенг тарқалган қабихлик қонуниятига мувофиқ равишда ҳаммаси кутилганига батамом зид яқун топмоғи мумкин эди.

Зотан, Нореттининг маъсум нигоҳларида аён кўриниб турган сидқидил ўтинч олдида жаҳоннинг энг мустақкам зирҳ билан қопланган лашкарлари ҳам оғир қолишлари муқаррар эди, аммо-лекин муҳтожлик бундан истисно. Муҳтожлик унга бемалол бардош бериши мумкин: хувиллаган бўм-бўш чўнтакда юрак ҳам, меҳр-шафқат ҳам йўқ! Қандайдир бир кичкинтой қизалоқнинг дарди-дунёси, хоҳиш-истаги билан ҳисоблашиб ўтирадимиз у!

Яхшиямки, Нореттини ўрнидан кўзғотишга онанинг кучи етмади. Қизалоқ ўша-ўша онасидан кўз узмай тикилиб тураверди ва бу қарашнинг кучи, агар бунақаси мумкин бўлса, янада қатъиятлироқ, янада қайсарроқ моҳият касб этди. Авлиё кўрдики, она сотувчига нимадир деб, қўлида бир неча чақаларни санади-да, узатди. Қизалоқ эса, жажжи бармоқчаси билан оч-сариқ шарчага ишора қилди. Сотувчи боғламдаги энг таранг, энг чиройли бир шарни чиқариб узатди.

Энди Норетти онаси билан ёнма-ён одимлар экан, ўзига ишонмай кўзларини катта-катта очиб, қадамларига мос равишда ипча устида қувнаб сакраётган шар-чага термуларди. Ана шунда авлиё Онето қув табассум қилиб авлиё Котибни тирсаги билан туртиб имлади. Котиб ҳам табассум қилди: авлиёлар гаровда ҳам-и-ша ютқазишга тайёр, агарда бу инсоний ғам-кулфатни зиғирча камайтира олса!

Сен кимсан, эй Норетти, якшанба куни субҳидамда қадрдон шаҳарча майдони-ни қўлидаги шарча билан кесиб ўтаётган қизалоқ? Сен — черковдан чиқиб келиб, бахтиёрликдан порлаб турган келинчаксан, сен — эришилган ғалабани нишонлаётган маликасан, сен — ҳайратдан ўзлигини йўқотган оломон елкасига кўтарган ғоятда гўзал ва хушовоз хонандасан, сен — оламдаги энг бой ва гўзал аёлсан, сен — улкан ва бахтиёр муҳаббат, гул, мусиқа, ой, ўрмон ва қуёшсан, сен — шуларнинг барчасисан... Чунки оддийгина бир шиширилган шарча сени шундай бахтиёр қила олди. Ва сенинг бемажол бетоб оёғинг энди касал эмас, энди у Олимпиадада лавр гулчамбарига бурканган ёшгина спорт устасининг чайир ва чопқир оёғи!

Авлиёлар оромкурсининг тирсаклагичи оша она билан қизалоқни кузатишда давом этдилар: улар бутун шаҳар бўйлаб ўтиб, чеккадаги ғариблар маҳалласига кирдилар. Она уйга кириб кетди — унинг ишлари кўп эди — Норетти эса, шарча ипини қўлида маҳкам тутган кўйи тош устига ўтирди-да, нигоҳларини шардан йўловчиларга кўчирди, афтидан, барча бебаҳо хазинасига ҳавас билан қараётган-дек туюлди. Гарчи қуёш нурлари ҳўмрайишган баланд бинолар орасида қолган бу жинкўчага тушмаса-да, қизалоқнинг табиатан унчалик чиройли бўлмаган, лекин ойдин руҳсори атрофни ёриштириб-нурафшон қилиб турар эди.

Қизнинг ёнидан уч нафар болакай ўтаётганида, гарчи ўтакетган безори бўлсалар-да, ҳаттоки уларни ҳам қандайдир бир куч қизалоққа ўгирилиб қарашга мажбур қилди. Қизалоқ ҳам уларга қараб кўлди. Шунда учовлондан бири ниҳоятда табиий бир ҳаракат билан лабида тутаб турган тамакини олди-да, уни ҳаво шарчасига босди. Шарча пақ этиб ёрилиб, ҳалигина осмони-фалакка мағрур бўй чўзган ип учидаги бужмайиб шаклини йўқотган бир ҳовуч елимча билан бирга қизалоқнинг тиззасига келиб тушди.

Норетти нима бўлганини дафъатан тушунмади ва овозлари бориचा хоҳолаб кулган кўйи қочиб кетаётган уч такасалтангнинг ортидан ҳанг-манг бўлиб қараб қолди. Ниҳоят, шарчасининг энди йўқлигини, ҳаётидаги ягона қувончидан маҳрум этишганини англаб етди. Юзчаси ғалати тарзда тиришиб, уни енгиллатиш имконсиз бўлган оғир дард-алам қамраб олди.

У шундай ҳўнграб йиғладики, худди мутлақо тузалмас даҳшатли фожеа рўй берган-да, энди уни ҳеч нима билан овутиб бўлмайди. Осойишта жаннат маъволарига, ҳалигина айтганимиздек, ердаги шовқин-суронлар етиб бормас эди: на мотор товушлари, на ўқ овози, на одамларнинг оҳ-фарёдлари, на атом бомбасининг портлаши... Бироқ қизалоқнинг жон-жаҳди билан юраги ўртаниб йиғлаши жаннатнинг барча бурчакларида эшитилди ва уни бутун таг-туғи билан ларзага келтирди. Гарчи жаннат абадий осойишталик ва шодлик маскани дея тўғри айтилса-да, ҳар қалай, ҳамма нарсанинг чеки-чегараси бор! Адолат посбонлари инсон изтиробларига лоқайд қарашлари мумкинми, ахир!

Шарчага боғлиқ лавҳа оромижон ҳузур-ҳаловат оғушига чўмган авлиёлар учун кутилмаган зарба бўлди. Мангу ёруғлик салтанати устида соя пайдо бўлиб, юракларни беихтиёр эзиб юборди. Қизалоқ қайғусини қандай қилиб аритиш мумкин?

Авлиё Котиб ўз дўсти Онетога жимгина тикилди.

— Нақадар қабиҳлик! — хитоб қилди авлиё Онето ва эндигина тутатган тамакисини улоқтириб юборди.

Ерга тушар экан, у ўзидан узун, мўъжизавий жилваланган ёруғ из қолдирди. Ва пастда — ерда кўпчилик яна учар ликопчалар ҳақида гапира бошладилар.

Рус тилидан ОТАУЛИ таржималари

Бир ёруғ нуқта

Асқад МУХТОР
(1920-1997)

ЙЎЛ

Остонамдан таралган йўллар
Эслатади қуёш нуруни.
Узоқ-узоқларга кетиб, узайиб,
Узайтади менинг умримни.

Юрганларни дарё дейдилар,
Дарё — чексиз умр эртаги.
Бир кун уйда ўлтириб қолсам
Ҳаёт гўё четлаб ўтади.

Кўрганинг сеники, дер эди бобом,
Элларни, дилларни керак кўришим.
Очилмаган қўриқ, номаълум юлдуз,
Бари-бари менинг улушим.

Ижод дарди йўл азобидир,
Майли, бўлсин туманлар қуюқ.
Руҳим билан йўлда эканман,
Умримнинг ҳеч ниҳояси йўқ.

ТАБИАТ

Табиат гуллайди, сўлади,
Фасллар ўтади — янграган қўшиқ.
Бизлар эса, унинг бир бўлаги,
Миннати йўқ, манфаати йўқ.

Тоғлар дунё қадар қадим кўринар,
Оғир, собир, камтар, бағри тўқ.
Кумуш қорлар ёғар, тонгда гул унар,
Миннати йўқ, манфаати йўқ.

Ёмғирдан сўнг камалак балқиб,
Остида дарёдай мавжланар уфқ.
Ранглар, кенглик, ёғду, хушбўй, салқин...
Миннати йўқ, манфаати йўқ.

Табиатга фақат сафар муқаддас,
Сузишга созланган кемадек —
Яшар ва сир сўраб сизни қийнамас
Ҳаётдан муддао нима деб?!

ҚАЛБ

Яна бир кун қизғин ишлар билан,
Ўтли ҳислар билан ёниб тугади.
Қалб эса... Қалб кулранг оқшомнинг
Доно сукунатин туяди.

Унда бебош ёлқинлар сўнган,
Чирсилламас ҳўл саксовуллар.
Сўнгги азиз чўғлар ўчмоқда, аммо
Олов тафти ҳамон ловуллар.

Мен хаёлан сокин шом қўйнида
Сенинг қўлларингни топаман
Ва яхши қизиган ўша тандирда
Олтин сўзларимни нондек ёпаман.

ЖУМБОҚ

Нур оқади, кун-тун нур оқади,
Нур оқади қуёшдан ерга.
Юлдузлардан тинмай нур оқади,
Кун-тун чўмилади ер юзи нурда.

Нур ҳам материя, дейди олимлар,
Ер шари кун сайин оғирлашарми?
Нимага, бўлмаса, зулмат ваҳимаси
Гирдобига олар гоҳо бу шарни?

Миллиард йиллар, неча миллиард юлдуз,
Ер деб нур хирмонин ҳамон уяди.
Нимага, бўлмаса, унда одамлар,
Қаро кунларин оғир туяди?

ЧАШМА

Чашмада акс этар қаҳрабо узум,
Аста жимирласа, тебранар айвон.
Осилиб тургандек шоҳсувор гужум,
Томоша қиламиз суқланиб ҳайрон.

Чашмада беқарор булутлар сузар,
Юлдузлар қандилдек ёнади шифтда.
Рассом манзарани ҳовлиқиб чизар,
Манзара сеҳрига ҳамма ошуфта.

Жозиба нимада? Аксидан, ахир,
Асил нусха ўзи афзал эмасми?
Ҳар нарса дунёда ягона, нодир,
Такрорланмас бўлса гўзал эмасми?

ТУН

*Юрагимга яқин одамлар...
Зулфия*

Ойни тишлаб, чиқиб келар тун,
Ҳар юлдуз қалққанда кўкси тешилар...
Яхши тушлар кўринг, яқин-йироқдаги
Юрагимга яқин кишилар.

Қандайдир оқ, юмшоқ, меҳмондўст қиш,
Барқу ёстиклар-ла безайди тўрин.
Қайдадир ям-яшил боғлар... ҳаммангиз,
Яхши тушлар кўринг.

Оқ йўл сизга, тунги йўловчилар,
Янги манзилларда кутсин офтоб.
Яхши тушлар кўргин ҳорғин дунё,
Эзгу орзуларда оромингни топ.

Хайрли тун, уйғоқ инсон руҳи,
Муҳаббат сафласин сени оташдай.
Учавер, жонажон яшил планетамиз,
Чексизлик қаърида адашмай.

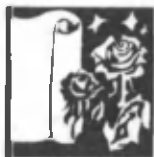
ИНСОН

Сен кашфиёт ёлқини, оташ,
Асрий зулматларда бир ёруғ нуқта.
Барча мавжудотлар қалбингга туташ,
Бир оддий гиёҳнинг олдида тўхта.

Ариқ шилдираши, барглар шивири,
Сенга жон озуғи, руҳингга дардкаш.
Гуллар билан сўраш, ҳидлаб ҳар бирин,
Капалаклар билан суҳбатлаш.

Жавоб бермасалар гапингга, майли,
Совуқ юлдузларга тикилганда гоҳ,
Билгинки, қалб кўри жонлилар туфайли,
Жонлилар жонлига доим хайрихоҳ.

Муаттархон ЖЎРАЕВА,
ЎзМУ тадқиқотчиси

ҲАДОЛИЯТ ВА МАСЪУЛИЯТ

Адабиётнинг бош масаласи — инсон шахсини тарбиялашдир. Инсон деган сўз адабиёт учун умумийроқ янграйди, чунки ҳар қандай инсон ҳам шахс бўлолмайди, адабиётнинг вазифаси — шахс етиштириш. Бу вазифа — адабиёт олдидаги азалий вазифа, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади. Адабиётга кириб келган ҳар бир авлод ўз олдига бу вазифани қўйган ва уни ўзича ҳал этишга ҳаракат қилган. Инсон шахси унинг ижодий ва амалий ҳаёлиятида етилади. Шундай экан, инсон ўзининг меҳнати, одамлар билан турли хил муносабатлари, ҳис-туйғулари, орзу-умидлари ва интилишлари доирасида таҳлил қилиниши керак.

Адабиётнинг ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш, уни ўрганиш билан бирга ушбу йўналишдаги яна бир муҳим вазифаси замонни англаш ва уни англаштиришдир. Бу ҳақда академик Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси” китобида шундай ёзилган: “Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичи ёки палласида пайдо бўлган муҳим ижтимоий, ахлоқий ва бошқа масала ҳамда эҳтиёжларни аниқлашга интилиш, бу эҳтиёж ва масалаларга жавоб ахтариш, жавоб топа билиш адабиётнинг замонавийлигидир”.

Ҳамма даврларда ҳам адабиётнинг етук намуналари ўз замонасининг талаби билан майдонга келган. Барча даврларда ёзувчиларнинг асарлари ўз замонасини, замондошларини қизиқтирган, ҳаёлини банд этган масалаларга ҳам замона талабларидан келиб чиқиб, ўзига хос тарзда жавоб берганлар.

Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳилолият” қасидасини ўз дўсти Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзар экан, уни мамлакатни адолат билан идора этишга чақирган. “Тухфат ул-афкор” қасидасида, “Ҳайрат ул-аброр” достонида ва яна қатор асарларида эса, даврнинг жуда кўп ижтимоий ва ахлоқий масалаларига тўхталиб, улар юзасидан ўз қарашларини ифода этган.

“Сабаъи сайёр”, “Садди Искандарий” достонларида узоқ ўтмиш воқеаларини тасвирлаш билан ушбу асарларнинг тасвир сирасини тарихга қаратган. Бу асарларнинг тасниф жиҳати гарчи тарихга назардай туюлса-да, унга сингдирилган ғоялар Навоий ижодининг ўз замонаси билан ҳамбарчас боғлангани ҳамда замонни англашга хизмат қилганидан дарак беради.

Чунончи, ҳақиқий ижодкор узоқ тарихни тасвирласа ҳам, ўзи яшаган давр ҳақида фикр юритса ҳам замонавийлик унинг ижодининг бош хусусияти бўлиб қолади. Бу ҳолатни етук ижодкорларнинг барчасида кузатиш мумкин. Уларнинг ҳаммаси замонаси учун янги, илғор ғояларни илгари суриш билан замона, адабиёт ва ижтимоий онгнинг тараққиётига муҳим ҳисса қўшганлар. “Замонавийлик замонага мосланиш эмас, балки кишилик жамиятининг тараққиёти учун маълум даврда зарур бўлган янги ғояларни ифода этишдирки, бундай ғоялар замона кишиларининг онгида ҳукмрон бўлган ғояларга ҳамиша ҳам мос бўлавермайди. Ҳақиқий ёзувчи янги, илғор ҳаётий ҳодиса ва ғояларни кашф қилувчи, ўша янгиликка мос ёрқин ифода берувчидир”, дейилади юқорида тилга олинган “Адабиёт назарияси” китобида. Чинакам адабиёт ўқувчилар оммасидан олдинроқда бориши, уни янги, илғор ғоялар билан бойитиши зарурий шартлардандир. Шу маънода, Асқад Мухтор адабиётдаги замонавийлик масаласи ҳақида фикр юритар экан: “Ёзувчи, аввало, шахс сифатида ўзи замонавий бўлиши керак”, деган фикрни қайд этган. Замонавийлик ёзувчининг воқеаликка чуқур баҳо беришида, ғоявий-эстетик қарашларининг етуклигида, бадиий маҳоратида намоён бўлади. Ғоявий пухта, бадиий юксак, маҳорат жиҳатдан ҳар томонлама етук, ҳам мазмуни, ҳам шакли билан даврга, халқ мақсадлари ва манфаатлари йўлида хизмат эта олувчи асарларгина чинакам замонавийлик касб этади.

Асқад Мухтор фикрича, “Замонавий бўлиш ёзувчининг имтиёзи эмас. Бу – ёзувчининг бурчи, масъулиятидир”. Бу фикр орқали Асқад Мухтор замонавийликни бурч даражасига кўтаради. Давр ҳақида, жамият ва одамлар ҳақида, фуқаролик ва масъулият, кураш ва анъаналар ҳақида, шахс мавқеи, тақдири ва бахти ҳақида ўйлай билган, мулоҳаза ва баҳс қила билган ижодкоргина замонавий ёзувчи даражасига кўтарила олиши мумкин. Жўн асар шахс камолотига хизмат қилмайди. Яхши адабиёт даврий жиҳатдан ҳам чекланиш билмайди.

Ёзувчи шунчаки воқеанавис эмас, унинг энг оғир иши – ижтимоий таҳлил, унинг кучи – бадиий таҳлил кучи, деб билган адиб ижодкорда ҳар бир масалага замонавий қараш бўлиши кераклигини таъкидлайди. Ёзувчи замонавий бўлиши учун жараёндан олдинроқ юриши, ўз юртини, ундаги воқеаликни ўз хонадонидек билиши керак. “...Унда журналистлик, фуқаролик, манфаатдорлик жуда фаол кўриниши, ёзувчи серташвиш, беором, серсафар, доим таҳлилга мойил бўлиши талаб қилинади”.

Бундан ташқари ёзувчи ўз диққатини биринчи галда замондошлар ҳаётининг энг муҳим ва энг асосий масалаларига, халқ турмушининг бугунги ўйлари, умид ва интилишларининг асл моҳиятига қаратса, бадиий ижодиётнинг ижтимоий салмоғи ва тарбиявий таъсири янада ортишини таъкидлар экан: “Менинг замондошим катта, мушкул замонавий муаммолар билан қийналаётган бўлсаю, мен уни аллақачон қизиқтирмай қўйган икир-чикирларни кавлаштириш билан овора бўлсам унга сафдош, ҳамроҳ бўла оламанми? Ҳамроҳ бўлмагандан кейин унинг қалбидаги ёғдуни, ишонч ва ғурурни ҳам кўрмайсан киши. Оқибатда, китоб саҳифасида курашчи ўрнига шўрпешона, ожиз адолатпарварлар юзага келади”, деган мулоҳазаларни баён этади.

Замонавийлик ҳақида фикр юритилганда, уни ёзувчи маҳорати билан бир яхлит ҳолда таҳлил этиш кераклиги, акс ҳолда, замонавийлик ҳақида хронологик давр маъносидаги, “қайси даврдан қайси давргача ёзилса замонавий бўлади”, каби жўн қарашлар пайдо бўлишини, “замонавийликни маълум бир вақт билан чегаралаб қўйиш мумкин эмас”лигини эътироф этади. Ўз вақтида замонавий кўринган кўп асарлар бугун эскириб, унутилиб қоляпти, сабаби замон тез ўзгаришти. Демак, маҳорат билан қўшиб, ёнма-ён айтилмаса, замонавийликнинг ўзи билан адабиётдаги долзарб масалаларни ҳал этиб бўлмайди.

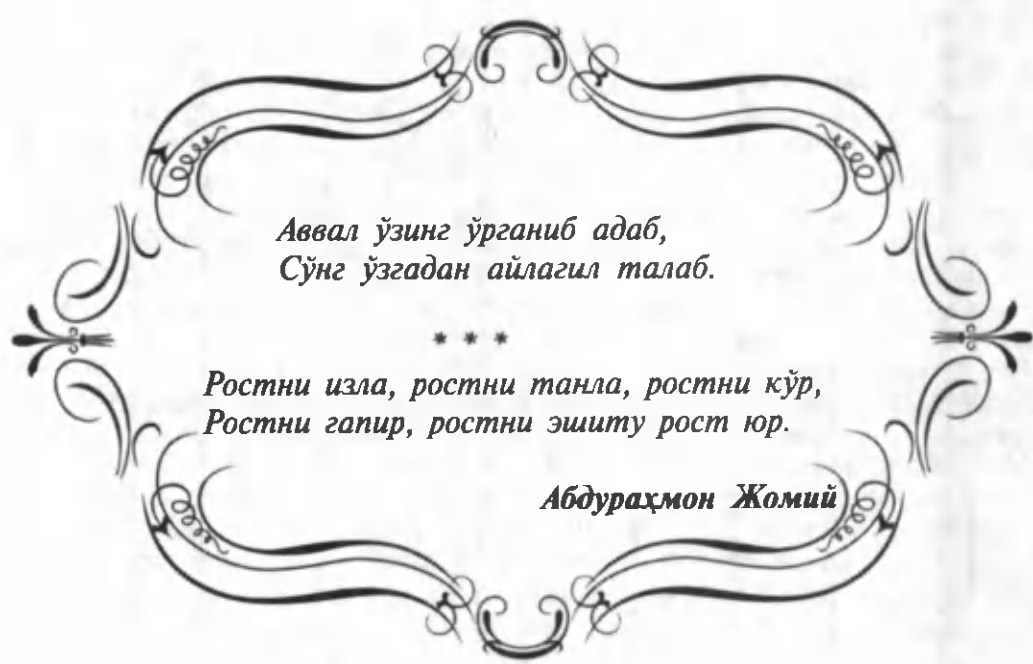
Замонавийлик, биринчи навбатда, фикрлаш тарзидан бошланади. Ёзувчининг фикрида янгилик, серқирралик бўлиши керак. Унинг қарашлари, ўй-

мулоҳазалари ҳаётнинг энг чуқур қатламларини теран ёритиб бериши лозим. Бу унинг бошқалар кўра олмаган нарсани илғаш, ҳис қилиши ва уни юракларни тўлқинлантирадиган даражада таъсирли акс эттириш қобилияти билан белгилади. “Асарнинг замонавийлигини таъминлашда у кўтарган юк — ғоявий ниятнинг катталиги муҳим аҳамиятга эга”, деб ёзган эди Асқад Мухтор.

Бизнинг давримизда замонавий ёзувчи бўлиш осон эмас. Чунки, ҳаётнинг ўзи рус танқидчиси Белинский айтганидек, “энига ва бўйига қараб” шундай кенгайиб, чуқурлашиб бормоқдаки, кечаги янгилик бўлиб кўринган нарса бугун эскириб қоляпти. Хусусан, фан-техника тараққиётининг ўзиёқ, одамлар онгги, руҳияти ва дунёқарашига кўрсатаётган таъсир бугунги кун ижодкорига улкан масъулият юклайди.

Адабиётнинг замонавийлиги фақат адабий асарларнинг мазмунидоғина эмас, балки ёзувчининг жамият ҳаётида тутган ўрнига ҳам боғлиқ. Буюк ёзувчилар доимо ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этганлар. Алишер Навоий ҳазратлари ўлмас асарлар яратиш билан бирга, Ҳусайн Бойқаро саройининг бош вазирларидан бири сифатида юртда юз берган урушларга барҳам бериш, тинчлик ўрнатиш, юртни обод этиш, шифохона ва қироатхоналар очишга бевосита раҳбарлик қилган.

Асқад Мухторнинг узоқ йиллар давомида Ёзувчилар уюшмасининг котиби, “Шарқ юлдузи”, “Гулистон” журналлари, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг бош муҳаррири вазифасидаги фаолиятидан ҳам кўринадики, у фақат ўзининг ижоди билан эмас, балки ташкилотчилиги билан ҳам адабиётимизнинг тараққиётига сезиларли ҳисса қўшди. Замонавийлик талабларига фақат асарларидагина эмас, шунингдек, ўзининг амалий фаолиятида ҳам жавоб берди. У том маънодаги замонавий адиб, бу унинг замон манфаатларини тушуниши, ўзининг интилишларини замоннинг интилишлари билан ҳамоҳанг деб билиши, эътиқодни фаолиятдан, асарни ҳаётдан ажратмайдиган соғлом амалий ҳақиқат ҳиссининг барқарорлигида намоён бўлади.

*Аввал ўзинг ўрганиб адаб,
Сўнг ўзгадан айлагил талаб.*

*Ростни изла, ростни танла, ростни кўр,
Ростни гапир, ростни эшити рост юр.*

Абдураҳмон Жомий

Сафар ОЛЛОЁВ

Орзулар жанот Бўлар ўйимга

АВЗО

Кўзларингга боқаман беун,
Сен ҳам сўзсиз қараб турасан.
Кўзинг шаҳло,
Юзларинг гулгун,
Қароғингда севги мужассам.

Менинг ишқим билибми, жоним,
Муҳаббатли нигоҳинг ила
Забт этасан қалбим майдонин,
Қалбда энди тинмас силсила.

Ҳаяжоним ортар муттасил,
Қараб турсанг менинг қаршимда.
Зўр чулғаниш бўлади ҳосил
Етмиш икки томирларимда.

Гоҳ атрофга қарайман: ким бор,
Ҳеч ким бизни кузатмадим?
Ногоҳ ўтиб бирорта беор
Ёқмадим ҳасад ўтини.

Раббим сени шундай асрасин —
Гард юқтирмай зулфу зарингга.
Мен ўрганиб қолдим, азизам,
Кўз узмасдан қарашларингга .

Сен боҳасан хушҳол,
Мулойим,
Ортганда ҳам минг бор ҳайратинг.
Менга шундай завқ берар доим
Тухфа этган гўзал сувратинг.

НИЯТУ ҚУВВАТ

Рўпарамда кўнглим ёйилди бугун —
Бир қулоч кенгайди мовий гумбазим.
Пойгакка михланган
Дамларим учун
Озод туйғуларим айлашди базм.

Интиқ қарашларим ўз жойида жам,
Кузатиш тақрибим ўзгарди, холос.
Илгари тепага термулган бўлсам,
Энди эркинроқман
Ҳаракатга хос.

Ўйлардим, бир учкун “йилт” этган жойда
Каттакон юлдузнинг туғилиши бор.
Англадим, юлдузлар кўп экан ерда,
Уларга бу фалак хийлагина тор.

Ҳолбуки, баайни бошланди роман,
Хотима ножоиз турган жойимда.
Мен бетин фазога ўрлаб бораман,
Оқ орзулар қанот бўлар ўйимга.

Камолотга эшидир бамаслак ҳавас,
Ким йўлин топибди чалкаш излардан?!
Орзулар,
Юксакроқ учинг басма-бас,
Ният бизлардану қувват сизлардан.

МУРОСАЮ МАДОРА

У осмонда учиб юрар,
Ҳасад ўқинг отма, ағёр.
Гоҳ муаллақ туриб қолар,
Фойдаланиб қолма зинҳор.

Ахир, у ҳам умид билан
Ўзига йўл
Излаб чиққан.
Балки ерга сиғмас чиндан,
Балки унга бахт йўлиққан.

Балки йўлинг учрашмаган,
Балки унинг йўлин топмай

Юрагингга кек сачраган...
Ҳайҳот, бахил бўлма атай.

Шубҳа қилма минбаъд менга,
Унга ҳамроз эмасман, мен.
Билганим шу,
У осмонда —
Тайёр ўлжа, мергансан, сен.

Гар ўқ еса, судраб танни
Ердагилар йўл топар, чин.
Осмон ташлаб юборганни —
Ер кўтармас,
Раҳминг келсин.

ЛОЙИҲА

Чархи дун бир жойда тура олмас тек,
Бир боқсанг ботартиб,
Бир боқсанг бебош.
Сувга минг тўйсанг ҳам сувсаганингдек
Ҳикмат эҳтиёжи ҳамиша йўлдош.

Бу кўҳна қавмнинг гарчи сони йўқ,
Зарурат ипида боғланар бари.
Эҳтиёж — ёй эрур,
Истак эса — ўқ,
Мақсад — мўлжалдаги нишон сингари.

Кўнгилни ўйнатар нафснинг чиройи,
Мақсад нишонлари бамисли дайди.
Иймон омон бўлса,
Эҳтиёж ёйи
Зарурат иписиз таранглашмайди.

Гоҳ ақл шошганда,
Очиқ ҳавода
Бенишон учади истакнинг ўқи.
Ғафлатда қолса гар иймон мабодо,
Ҳатто оқиб тушар кўзларнинг оқи.

Дунё кўпин кўрган бундай пандларнинг,
Нишон шакли кўзга ўхшайди чиндан.
Сўзи ўлмас қадим донишмандларнинг:
“Кўзингга қараб юр!” дегани шундан.

ЭСИНГДАМИ?

Эсингдами,
Эсингда тут деб,
Дил асрорим айлардим баён?
Сафар қилсам,
Албатта, “Кут!” деб,
Соғинчимни этардим аён.

Эсингдами,
Орзулар учқур,
Ширин эди ҳар он
Ҳар лаҳза?
Ҳали ҳам шу:
Дамлар баҳузур,
Ўтганлигин магар айтмаса.

Эсингдами,
Чўнг йўл бошида
Ҳамдам эди аҳд-паймон — бари?
Кўпи қолмиш вақт талошида,
Бисёр эркан чорраҳалари.

Эсингдами,
Эрка туйғулар
Бирин-кетин тўкилди тутдай?
Қайдам,
Қайта гулларми улар?
Энди эса, эсингда тутма...

Фурқат МЕЛИ

Уйғоқ кутид олгин тонғни

* * *

Кўзингда бир денгиз чайқалиб ётар,
Тубига зўр тўлқин айқириб ботар.

Қатралар қуюлиб келар ирмоққа,
Бир томчи отилиб чиқар қирғоққа.

Ёлғиз эди, кучсиз қумга сингиди,
Денгиздан ажралган нега тенг эди?

Изсиз кетди, балки энди йўқ бўлар,
Илдизга етса гар яшил ўқ бўлар.

Кўзингда бир денгиз қуёшни қучар,
Сенга етсам эди оловим ўчар.

Саҳроман. Бир ўзим, ёлғиз ёндим ман,
Кўзим. Раҳмат сенга, сувга қондим ман.

* * *

Асаб томирлари ҳужайраларда
Асов отлар каби депсинар, кишнар.
Осмон жисми каби ёрқин, ловуллаб,
Пойимда тириклик тарихи яшнар.

Йўловчи кўп узоқ кетма, қайтасан,
Овлаган овингни ташлаб беҳуда.
Сени кутиб қолди онанг, қайдасан,
Бебош бир ўғилни соғинган жуда?!

Ўтмиш шамоллари увиллаб чопар,
Тўзонда қолдириб тарихни, ёрни.
Кўзингга ўтмишнинг чангги ёпишар,
Қадим тупроқ сенга шунчалар зорми?

Бир гул очилмакни истайдир, эркин,
Истайдир дунёга хушбўй сочмакни.
Ишқнинг шаробидан қуйгил дўст, лекин,
Имкони бормикан ёр-ла ичмакни?

Ҳар бир инсон ўзи гўзал шеър эрур,
Илоҳий ҳикматлар яширин унда.
Қайноқ саҳролардан музликларгача,
Коинот сири ҳам “алиф”, “лом”, “мим” да.

Фитналар дунёси сенга бол тутар,
Фароғат дунёси аччиқ заҳарни.
Насибангни қирқма, бу кунлар ўтар,
Уйғоқ кутиб олгин тонгни, саҳарни.

Йўловчи, қалбингга қулоқ тут, дўстим.
Онанг интиқ сенга мунис, ёлғизинг.
Тўхтагин, дарахтдек бир ерда ўсгин,
Ерга чуқур ботсин жисминг — илдизинг.

Ҳар нарсанинг ўз қофияси бор,
Мараз ғараз билан ёндош.
Гўзалликнинг ҳам ўз таъвияси бор,
Ғазаб азоб билан кундош.

Дунё рўё билан. Одам ғам билан.
Ҳаво наво билан. Шовқин қин билан.
Нега ишонмайсан бундай нисбатта,
Қаерга боряпсан, кимга ким билан?

Ҳар нарсанинг ўз қофияси бор,
Сўзни ардоқлаган ўзни топади.
Ҳар жўянинг охир ножўяси бор,
Билки, отинг беҳудага чопади.

* * *

Аниқ фанлар каби аниқдир сўзим,
Бир бошга бир ўлим, лашкарим кўзим.

Бу ёруғ дунёга келиб кўрганим,
Билганим ёт эмас, душманам ўзим.

Шундай деб атрофга кулиб боқаман,
Тўполон дарёда тўлиб оқаман.

Ҳақгўйлар, оқгўйлар ва қорагўйлар
Ҳар бири ўзича билганин сўйлар.

Ерга уруғ тушди — тупроққа қаранг,
Отмади, сотмади, унга берди ранг.

Англамадингизми, гижинмангиз ҳам,
Дейдилар: — Дунёнинг доим бири кам.

* * *

Тепамизда эртакдаги ой,
Сукунатда кетяпмиз, жоним.
Йўл яқинми, олисми, билмам,
Ортимиздан эргашганлар ким?

Тепамизда эртакдаги ой,
Қўлларимиз боғланган қўлга.
Қаршимизда чўзилиб ётган
Нимадир бу, ўхшамас йўлга?

Тепамизда эртакдаги ой,
Нима бўлса бўлар, биргамиз.
Майли, девлар, жинлар бўлсинлар,
Ахир, жоним, биз эртакдамиз.

Жиззах

УЧИНЧИ БАШОРАТ

Рисолат ХАЙДАРОВА

Тарихий ҳикоя

Мовароуннаҳрда саратон иссиқлари авжга чиққан пайт. Саҳарги салқинлик кўп ўтмай кундузги жазирама билан алмашади. Куёш гўё одамзод, наботот ва ҳайвонот оламини ўз қудратига яна бир бор ишонтиришга қасд қилгандай... Бутун борлиқ, ҳатто шамол ҳам нафас олмай қотган каби.

Уч ошёналик муаззам расадхона ичи салқин. Яқинда қурилиши якунлангани боис бино ичида ганч ва бўёқ ҳиди анқийди. Хоналарнинг аксарияти ҳали бўш, оёқ босган сари қадамлар акс-садо беради.

Расадхона зиналаридан оппоқ ипак ятак устидан кенг, енгил шоҳи чакмон кийган ўттиз ёшлардаги йигит юқорилайди. Йигит эғнидаги кийимларнинг ёқа ўйиқлари ҳамда елкаларида нозик чокли безаклар кўринади. Бошига ўралган ихчам оқ дасторида ёнғоқ катталигидаги шаффоф тош ярқирайди. Бу йигит Эрон ва Турон хоқони, темурийзода Шохруҳ Мирзонинг тўнғич ўғли ҳамда ишончли ноиби, Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукмдори Мирзо Улуғбек эди. Улуғбек ортидан шогирди Али Қушчи эргашади.

— Алоуддин Али, — деди Мирзо Улуғбек, — эртан оқшомга мавлоно Муҳаммад Ардистонийни расадхонага таклиф этдим. Биласен, бир мунча вақт аввал у киши билан бир важдан баҳс этиб қолган эдик.

Али Қушчи устозининг кейинги сўзларини кутиб сукут сақлади. Чунки Мирзо Улуғбек бирон баҳсталаб мавзу ҳақида сўз кетганда ўз-ўзи билан мушоҳада юритаётган каби ярим овозда сўзлар, Али Қушчи шу одатини яхши кўрарди.

— Мавлоно Ардистоний рамл илмида соҳиби камол эрурлар, — дея сўзини давом эттирди Улуғбек, — аммо мен у киши тақдири азал борасида бир оз муболаға қилурлар, деб ўйламоқдамен. Аллоҳ ўз бандалари руҳига жисм бағишлар экан, дорилфанодаги умри учун ўлчов ҳамда вазифа ҳам ато этгай. Бу барҳақ рост. Аммо ҳамма ҳодисот фақат тақдири азалда битилган бўлса, инсонга нечун заковат ва идрок, шуур ва иқтидор берилмиш? Аллоҳ инсонни шу қадар суйиб, унга иқтидор ва истеъдод берар экан, уни тақдир олдида ожиз этиб қўймоғи мумкин эмас! Мен инсон дунёга бежиз келмас ва беиз кетмас деб билурмен.

Улуғбек учинчи ошёнага олиб чикувчи пиллапоя адоғида тўхтаб, ортидан келаётган шогирдига қаради:

— Нечун индамайсен, мавлоно?

Али Кушчи кулимсиради:

— Устод, ўзингиз айтар эдингизким, фаразнинг муболага эмаслигини исботламоқ учун синов лозимдур. Аммо мавлононинг сўзлари борасида илми синов иложсиз. Шундоқ экан...

Улуғбек қўлини кўтариб, шогирдининг кифтига қоқди.

— Балли, Алоуддин!

Кейин кулиб юборди:

— Илми синов иложсиз дегин? Аммо иложсиз нимарсанинг ўзи йўқдур!

Али Кушчи устози нима сабабдан кулганини тушуна олмади. Улуғбек эса миясига келган фикрдан лаззатланган мисол яна бир бор кулди. Сўнг ёш мударисни ортидан келишга ишора қилиб, ичкари кирди.

— Ўн кунлардан кейин асад кирур, — деди Улуғбек, — бу йил Дубби Акбар айни асад пайтида эгилма авж бўйлаб кўринур. Янги устурлобнинг таглиги кечикиб қолмайдиму?

— Устод, фақир уста Муҳаммадқули ила сўзлашдум. Тагликни уч кунлар ичида битирамен, деб айтди. Нуқсон чиқмаслиги учун унинг кўзи олдида паркор билан қайта бошдан ҳисоблатиб кўрсатдум.

— Балли!

Улуғбек йўлак бўйлаб юраркан, расадхона деворларига юзинчи мартадир, суқланиб қаради. Учинчи ошёнанинг қоқ ўртасида, супача устида бўз матога авайлаб ўралган нимадир кўринди. Супача пастида икки ёш йигит — дурадгорлар қўлларида қирраси ярқираган теша, сувоқчиларнинг кичкина ҳавозасини пастга ётқизганча бўлаклашар эди. Улуғбек ортига қайтди. Али Кушчи яна унга эргашди.

Ҳовли саҳнида кун қизигига қарамай одам кўп эди. Саҳн ўртасига улкан супа ясалган, атрофларда яна ўнларча кичик супачалар кўзга ташланар эди. Мешкобчилар супалар устига қўлоблатиб сув сепадилар, бозордан олиб келинган мардикор хизматчилар расадхона дарвозасидан бўйралар, гиламлар кўтариб кирадилар. Саҳн юзасида уч қават белбоғини айлантириб боғлаган девқомат ишбоши хизматлар тўғри адо этилишини назорат қилиб боради. Ора-сира қисқа буйруқлари эшитилади. Ҳовлига олиб чикувчи эшик ёнида турган посбонлар ҳукмдорни кўришлари билан ғимирлаб қолишди. Ясовуллардан бири ҳукмдорнинг отини етаклаб келди. Иккинчиси уни отта миндиришга чоғланди. Ҳовлидаги хизматчилар таъзимга эгилишди. Улуғбек эса одамларнинг шошиб қолганига безъетибор, ясовул ёрдамида отта минди. Ва посбонлар қуршовида дарвозадан чиқди.

Бино ҳовлисидан ташқаридаги кенг майдонга ўчоқлар қазилиб, дошқозонлар ўрнатилган, бўз матодан тортилган улкан соябон тагига, текис ерга ташланган бўйралар устида кигизлар тўшалган, уларда элликка яқин киши ўтириб сабзи тўғрар эди. Катта давра ўртасидаги дастурхонда сап-сариқ сабзи уюми. Дошқозонлардан нарида енгларини шимариб олган чайир қассоб ўрик дарахтига осилган таначанинг терисини шилиб тушириш билан овора. Мирзо Улуғбек расадхона қурилиб битгани шарафига элга ош беришга қарор қилган, расадхона ҳовлиси, кенг майдондаги ҳаракат — ҳаммаси эртаси наҳорга ёзиладиган дастурхон учун эди.

Али Кушчи отличлар узоқлаб кетгунча қараб турди. Кейин Муҳаммад Ардистоний билан бўлажак суҳбат ва мунозарани ўйлаганча ичкари кирди.

* * *

Мирзо Улуғбек халойиқни одатдаги қилар ишидан чалғитмаслик мақсадида доимо Самарқанд кўчаларидан иложи борица тезроқ ва дабдабасиз ўтиб кетишга ҳаракат қиларди. Чунки баъзи аъёнлар ҳар бир кўчага чиқишини асъасага айлан-

тириш, шу баҳона ёнида кетаётганларини оломонга кўрсатиб олишга интилишар, бу эса гашини келтирар эди. Шу сабаб бугун ҳам у шитоб юриб Кўксаройга келди. Саломхонага кирмай, ўнг томондаги салқин хоналардан бирига ўтди. Бу хона деворларидаги чизма нақшларнинг ҳаво ранг жимжималари орасида майда оқ гунчалар тасвири кўринади, шифтда осмон ва беғубор булутлар ранги уйғун, даричаларда оппоқ дарпардалар товланади. Мирзо Улуғбек кўпинча шу ерда ором олишни, янги рисоалари ҳақида мушоҳада юритишни, чигал масалалар устида бош қотиришни хушларди. Шу сабаб сарой аъёнлари бу хонани ўзаро “гўшан мушоҳада” деб аташар эди.

Улуғбек эғнидаги чакмонини ечиб эшик ёнидаги деворга ўрнатилган нақшдор қозиққа илди. Кейин дарича рўбарўсига ташланган ипак кўрпачага чўзилди. Ва беихтиёр Али Қушчининг сўзларини ўйлаб кетди. “Мавлоно Ардистонийнинг фаразлари борасида илми синов иложсиздур...”

Дарҳақиқат, заминдаги ҳаёт силсиласи юлдузларга боғлиқ. Яратгanning амри бешак-шубҳадур. Аммо инсон ҳаётида не мазмун мавжуд? Тақдири азал борми? Бор бўлса, у ҳолда саъйи-ҳаракатлари боиси не? Наҳот одам бир умр яшаб, неларгадур интилиб, курашиб, меҳнат қилиб, жанг қилиб топгани фақат тақдири азал бўлса?

Агар мавлоно Ардистоний билан бўлган ўша суҳбат-у, ўзининг ҳазил илтимоси бўлмаса, Улуғбек балки бу ҳақда ўйламас эди. Мана, орадан беш йил ўтибди, у эса ҳамон ўша воқеаларни унутолмайди.

* * *

Ўшанда илк баҳор, қиш изғиринлари илиқ шабадаларга ўрин бера бошлаган пайт эди. Мадрасанинг иссиққина кутубхонасидаги сабоқ ниҳоясига етган, одатда ҳукмдор дарс ўтгандан кейин муллавачча ва мударрислар учун бериладиган зиёфат тугаган, Али Қушчи устози ва мавлоно Муҳаммад Ардистоний ўртасида бошланган суҳбатга беихтиёр қулоқ солиб, пастроқдаги кўрпача устида сукут сақлаб ўтирар, вақти-вақти билан содда нақшлар ила зийнатланган пиёларларга кўзачадан илиққина олма шарбати қуйиб узатар эди.

— Ҳазратим, башорат рост келувига бир неча сабаблар бўлур, — деярди мавлоно, — бирламчи, инсон атрофидаги ҳаёт силсиласи ва муҳит башорат ўнгдан келмоғига шароит яратур. Иккиламчи, ҳодисотлар узвийлиги борким, бу ҳам башоратни ўнг келтирур.

— Давом этинг, мавлоно, — жилмайди Мирзо Улуғбек, — бунда башорат эгасининг иштироки бўлмасми?

Мавлоно дангал жавоб берди:

— Иштироки бевосита ва... билвосита бўлур.

— Яъни?

— Яъни... инсоннинг ўзи юз беражак ҳодисотларга бевосита сабаб бўлур. Баъзан эса одам содир бўлажак воқеъатни ўзи яратадур!

— Вожаб! — Улуғбек қўлидаги пиёлани қисимлаб ўйга толди. Кейин эса кулимсираб сўради: — Мавлоно, меним учун фол очиб кўрмайсизми?

Ардистоний соқолини тутамлаб ўйга толди. Кейин ботинмайгина деди:

— Ҳукмдорлар ҳаётидан фол кўрмоқ салтанат тақдиридан башорат қилмоқ ила тенгдур, кўрагон.

— Йўқ, сиз меним салтанат ила боғланмаган ишларимдин фол кўрингиз!

Ардистоний кулиб қўйди. Кейин Али Қушчига қаради.

— Кўролмасман, бунда учинчи киши бор!

Улуғбек қўл силтади:

— Мавлоно, Алоуддин Али меним учун чет киши эмас! Айтаверингиз!

Ардистоний тасбеҳини қўлига олди. Шивирлаб дуо ўқиди ва киссасидан юпқа дафтар чиқарди.

Улуғбек юраги гурсиллаб, мавлононинг мош-гуруч соқолига, қовоқлари усти ва кўз тагини қоплаган майда ажинларга, пешонасининг ярмигача тушиб келган қаймоқранг дасторига, шивирлаётган қонсиз лабларига тикилди.

— Яқин кунларда кўрагон ҳаётида иккита нохушлик юз бергай, — деди ниҳоят мавлоно, — кўз очиб кўрганидин айрилгай, севганидин ажралгай. Биринчи воқеа иккинчисига сабаб бўлиб, оқибатда кўрагон ёлғиз қоладур.

Улуғбек кутилмаган башоратдан гангиб қолди. Чунки у икки йил олдин ўлган ўғли Ибодулла Мирзо ўрнига ўғил туғилиши каби башоратни кутган, ҳатто мана шу каби сўзларни эшитса, мавлонога қандай тақдирлов бериш тўғрисида ўйлаб ўтирган эди.

Ардистоний Улуғбек сукутидан хавотирга тушиб қолди.

— Магар кўрагон билвосита сабабкор бўлмасалар, балким, иккинчи башорат амалга ошмас! — деди секин.

— Аммо биринчиси бешак амалга ошадур.

— Шундоқ!

Ўртага сукут чўкди. Ниҳоят Улуғбек:

— Майли, ўлмаган қул барини кўрадур, — деб шивирлади.

Шу кунни Али Қушчи:

— Устод, мавлононинг сўзларидан бу қадар мутаассир бўлдингиз. Балким ушбу башоратлар тўғри чиқмас? — деди.

— Алоуддин Али, мен бунга ишонганим йўқ. Киши ўз кўнгли ила ажраша оладурми? Бу ишни осон деб биласенми? Йўқ! Иккинчи башорат рост келмоғи учун меним дилимни ларзага келтирувчи ва кўнглимни ажрашувга даъват этувчи бир куч лозим. Бундоқ куч мавжуд бўлишини ақлимга сиғдирилмасмен! Ахир бу даъватга ким журъат эта олур?

Аммо, ажаб, шундоқ куч бор экан!

* * *

Малика Ўғи беги Хоним хасталаниб қолди. Сарой табиби айтган ташҳис бир қарашда хавотирли эмасди. Малика баҳорнинг алдамчи куёшига ишониб шамоллаган эди. Аммо хасталикнинг учинчи кунни кутилмаганда иситма тутди. Тўртинчи кунни эса кекса табиб ҳукмдор ҳузурида қалтираганча бош эгди:

— Маҳди улёнинг сиҳатлари хавотирлик, олампаноҳ. Пойтахтдаги маъруф табибларни чорлаб, машварат этиб кўрдук. Гумонимизча, дарди зотилжамдур.

— Тақсир, даво мушкулми? — сўради Мирзо Улуғбек.

— Олампаноҳ, зотилжамни даволаб бўлур. Аммо фақирларингиз қўрқамиз-ким, Маҳди улёнинг эски дарди — бод ўз ҳукмини ўтказмоқда...

Мирзо Улуғбек шу кунни Ўғи беги Хонимни кўргани ҳарамга кирди. Малика йигирма бир ёшга тўлган бўлса-да, ўз ёшидан каттароқ кўринарди. Ёш аёлнинг ранги хасталик боис синиққан, кўзлари остида қўкиш халтача осилган, лаблари иситма зўридан порсиллаб ёрилган, иккала қоши ўртасида кўндаланг тушган иккита чуқур чизик кўринади, қорачиқларида ҳасрат ёнади, кўрпа устига беҳол ташланган қўлларида титроқ сезилади. Улуғбек беморни кўриб қўқиб юраги эзилиб кетди. Тўшак ёнига ўтириб, маликанинг кўм-кўк томирлар бўртган озғин билагига қўлини қўйди.

— Аллоҳ шифо берар, хоним, — деди, — табиблар дардингизга даво бор демоқдалар.

Ўғи беги Хоним ҳолсизгина жилмайди:

— Табиблар албатта таскин берарлар...

— Нечун ундоқ дейсиз? Киши ҳамиша умид ила яшамоғи лозимдур. Бу хасталик бедаво эмасдур, хоним. Қизалоғимиз Ҳабиба Султонни ҳам ўйлангиз.

Аёл ич-ичидан тошиб келаётган ҳўрсиниқни босмоқчи бўлгандек қўлларини кўкраклари ўртасига босди. Кўзларида ёш ялтиллади. Кейин ҳукмдор қўлларини ботинмайгина силади.

Мирзо Улуғбек шу куни маликанинг кўнглини ёзишга аҳд қилди: янги қури-лаётган хонақоҳи ҳақида сўзлади, ўзи кўрган ва бошқалардан эшитган қизиқ воқеаларни айтиб берди. Ўғи беги Хоним жон қулоғи билан тинглади. Кечга яқин Улуғбек ўрнидан кўзгалди. Малика кўзларида табассум билан:

— Рухимда ажиб енгиллик, — деди, — сўзингиз рост, ҳазратим, меним дардимга даво бордур. Ҳабиба Султонни ҳам ўйламоғим даркор.

Аммо эртаси маликанинг аҳволи кескин ёмонлашди. Икки кундан кейин эса узилди.

Қабрга тупроқ ташланаётган чоғ Улуғбек бирданига мавлоно Муҳаммад Ардистоний айтган башоратни эслади. “Ажаб, — ўйлади у, — биринчи башорат рост келди. Аммо унинг ўнг келувига нелар сабаб бўлмиш? Муҳитми, ҳодисотлар узвийлигими ва ёхуд кишиларнинг бевосита ё билвосита иштирокими? Наҳот мавлоно ҳақ? Энди иккинчи башорат не бўлур?”

Беихтиёр юраги музлаб кетди, ранги бўзариб кетганини кўрган амирлардан бири қўлтиғидан олди.

* * *

Ўғи беги Хоним Улуғбекнинг кўз очиб кўрган хотини эди. Бобоси соҳибқирон Амир Темур Шому Рум юришидан кейин Кониғилда катта тўй бериб, набиралари Ийжал, Сайди Аҳмад, Пирмуҳаммад ва Бойқаро Мирзоларни уйлантириб, ўн бир ёшли Улуғбек ва Иброҳим Султонларни унаштирган эди. Шаҳзода етти ёшлардаги олд тиши тушган, соч ўримлари диккайган, озғингина қизчани кўрганда кулиб юборай дегани эсида. Укаси Иброҳим Султон енгидан тортқилагани ҳам кечагидек ёдида турибди.

— Келинчакларимиз хунук экан! — деганди у, — қаранг, меникининг иккита тиши йўқ.

— Етти ёшда ўзимизнинг ҳам тишларимиз тушган эди-ку, ёдингда йўқми? — деди Улуғбек.

— Қизларнинг ҳам тиши тушадими? — дея астойдил ҳайрон бўлди Иброҳим. Улуғбек ўзини тутолмай хахолаб юборди.

Орадан олти йилга яқин фурсат ўтгандан кейин Улуғбек тўй-томоша билан Ўғи Беги Хонимни никоҳига олди. Тўй оқшоми келинчакка аталган кўшкнинг мрамар зиналаридан кўтарилар экан, бир вақтлар Кониғилда Иброҳим Султон айтган сўзларни эслади: “Келинчакларимиз хунук экан. Тишлари ҳам йўқ...” Ва ўзича кулиб қўйди.

Чоғроқ хонада, оппоқ ипак парда панасида турган келинга яқинлашар экан, негадир юраги гурсиллай бошлади. Ўтган йиллар ичида қаллиғи ўзгарганини ақлан тушунса-да, лекин қандай қиз бўлиб етишганини тасаввур қила олмас, ёдида ҳамон ўша тиши кемшик, сочи диккайган, озғингина қизалоқ яшар эди.

Ёдида: келинчак юзидаги оппоқ ҳарир бурқакъни кўтарди. Улуғбек рўпарасида нозик қад, юмалоқ юзларида нафис қизиллик ўйнаган, бодомқовоқ, ёқимтой бир қизни кўрди. Келинчак кўёвнинг довдираб қолганини кўриб билинар-билимас жилмайди ва шу заҳотиёқ юзини четга бурди.

— Чеҳрангизни ўгирманг, — деди шошиб Улуғбек, — фақирдан табассумингизни дариг тутманг!

Келинчак ийманиб бошини қуйи солди ва эшитилар-эшитилмас:

— Нечун ўзингизни фақир дейсиз, ҳазратим? — дея шивирлади.

— Ахир сиздан биргина табассумни ҳам ўтиниб сўрасам, фақир бўлмай ким бўлурмен?

Ўги Беги ҳайрон бўлганидан кўзларини катта очиб қаради:

— Нечун сизга табассум бу қадар даркор бўлиб қолмиш?

Улуғбек даставвал не деярини билмай қолди. Кейин бир хўрсинди-да:

— Мен... тишларингизни кўрмоқчиман, — деди.

Ўги Беги бу ғалати истакни эшитиб хандон уриб кулди. Шунда қизнинг икки қатор садафдек оқ тишлари кўринди-ю, Улуғбек енгил тортди...

* * *

Ўги Беги олти ёшида отадан етим қолганди. У Амир Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзонинг невараси бўлганиданми, соҳибқирон бу қизчани кичкина Муҳаммад Тарағай — Улуғбекка муносиб кўрган, севимли эвараси ва неварасини никоҳ иплари билан боғлаб, балки ёш кетган фарзанди Жаҳонгир Мирзо, ажал комига бевақт тортилган невараси Муҳаммад Султонлар сабабли дилига тушган жароҳатга малҳам босмоқни тилагандир, шу жажжигина етим қизалоқ балоғатга етганда ёт оилага келин бўлса ўқиб қолмасин дегандир? Ким билсин? Соҳибқирон дилидаги ёлғиз ўзи-ю, яратганга аён...

Ҳар ҳолда Улуғбек бошидан ўтган илк илиқ туйғулар мана шу аёл билан боғлиқ эди. Оталик туйғусини биринчи марта ҳадя қилган ҳам Ўги Беги эди. Мана энди қизчаси етим қолди...

Улуғбек тахтда ўтирганча ғамли ўйларга берилди.

* * *

— Нечун ғамбодасиз, ҳазратим? — Оқ Султон Хон Оғо ҳукмдорнинг иккала кифтини нозик оппоқ қўллари билан силай бошлади.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб қаради. Малика эғнидаги оппоқ ипак кўйлак устидан кийган кумуш ранг зарбоф мунсаги, кумуш иплар билан зийнатланган дурраси, қулоқларидаги катта олмос кўзли балдоқлари билан гўё тун авжида нурларини ёйган тўлин ой каби эди.

— Нечун ғамнок бўлмай, гўзалим? — ҳукмдор хўрсинди, — инсон умри гўёки япроққа қўнган шабнам эмиш. Ялт этармиш-у, ўчармиш.

— Шундоқ экан, ғам чекмоқдан не фойда? — малика ширин жилмайди, — ёким Ўги беги сиз учун суюкли эдими?

— Хоним, ахир Ҳабиба Султон етим қолди!

— Ҳеч бокиси йўқ. Ўги Бегимнинг қизи Гавҳаршодбегим ҳузурида. Онаси бор-йўғини сезмагай ҳам.

Мирзо Улуғбек уятсизларча айтилган сўзлардан лол бўлиб қолди.

— Гўзалим, севгилим дейсиз-у, кундошим учун ғам чекасиз! — деди малика, чиройли қайрилма қошларини чимириб.

— Мен бир она бевақт кўз югани учун қайғурмоқдамен, бир гўдак етим қолгани учун ғам чекмоқдамен. Бунда кундошлик ҳақда не сўз бўлиши мумкин, хоним? — деди Мирзо Улуғбек бўғилиб.

— Мен эса маликангиз суймайдиган бир хотин учун ғам чекишингиздан норизо бўлмоқдамен, — Оқ Султон Хон Оғо “ажаб бўлди” дегандек терс бурилиб олди. Ва эркалаб кучишларини, ширин сўзлар айтишларини кутиб жим қолди. Чунки аввалги пайтлари икки ўртада бирон аразчилик бўлса, Оқ Султон қовоқ солар, Мирзо Улуғбек кула-кула бир-иккита ширин сўз айтар, малика бир оз гина сақлаган бўлиб турарди-да, кейин қўнгли эриган каби жилмаяр, ва ниҳоят, ярашиб олишарди. Лекин бу сафар ҳукмдор қўнглига гўзал маликанинг арази ҳам, карашмаси ҳам сиғмади. Малика эса бундан ростмана аччиқланди.

Мирзо Улуғбек шу куни икки ўртада бўлган сўзларни эсласа ҳали-ҳамон юраги зириллайди. Оқ Султон Хон Оғо — Улуғбек севган Хон қизи кундоши ўлимидан шодлигини беҳаёларча изҳор этиб, ҳатто ҳукмдорга шу қадар кинояли

сўзлар айтдики, Улуғбек чидай олмай қолди. Ўрнидан даст турди-да, эшикни тегиб чиқиб кетди.

Шу куни у ғазабини босиш учун Кўксарой ортидаги боғ йўлкаларида узоқ тентиради.

Мирзо Улуғбек Оқ Султон Хон Оғога бир кўришдаёқ мафтун бўлганди. Бу қиз сутга чайилгандек юзлари, кескин қайрилма қошлари, қоп-қора қийғоч кўзлари, елкаларига шалола янглиғ тўкилган қуюқ қора сочлари билан эртакларда таърифланган париларни эслатарди. Оқ Султоннинг парилардан фақат биттагина фарқи бор эди. У ҳам бўлса, юрганида қадамидан гул унмас, сўзлаганда оғзидан гавҳар тўкилмас эди. Ва у Кўҳиқофдан келмаган, балки бир вақтлар соҳибқирон номигагина хон қилиб кўтарган мўғил Султон Маҳмудхоннинг қизи эди. Улуғбек шу қизга уйлангандан кейин “кўрагон” унвонига сазовор бўлган, сарой аҳли янги маликани ўзаро Хон қизи деб атай бошлаган эди. Оқ Султоннинг Ўғи Бегини ёмон кўришга ҳам ҳеч бир асоси йўқ эди. Ахир Улуғбек унга уйлангандан кейин Ўғи Бегини ойлар бўйи эсламаганди! Энди ўйлаб қараса, у сўнгги пайтлар ўз ишқидан кўзи қамашиб, бир мунглиғ аёлга ҳатто марҳамат ҳам кўрсатмаган экан! Ўғи Беги — кўз очиб кўргани ойлар бўйи ундан меҳр кутиб яшабдур, меҳрсизлиги учун иддао ҳам қилмабдур, Улуғбек эса оёғи остидаги хокисор севгини сезмай ўтибдур...

Мирзо Улуғбек севимли хотини билан ортиқ бирга қола олмаслигини ақдан идрок этса-да, хаёлидан мавлоно Ардистоний айтган сўзлар кетмас эди: “...Магар кўрагон билвосита сабабкор бўлмасалар, балким, иккинчи башорат амалга ошмас...”

Мана, биринчи башорат рост келди. Иккинчиси амалга ошиши ёки ошмаслиги эса ўз қўлида, демак, малика таъналарига чидаш, беҳаёларча айтган сўзларини унутиш керак! Мирзо Улуғбек бунга қодирми?

Ниҳоят, кун ботиб, баҳорнинг илиқ куни изғиринга ўрин бўшатди. Ҳукмдор бир қарорга келди. Йўқ, биргина башорат рост чиқишидан чўчиб иккиланиш шайғига тўғри келмайдур!

Саройга қайтиб, ҳузурига шайхулислом Исомиддин ва қозикалон Хожа Мискин жанобларини чорлади. Улар етиб келганда ҳукмдор қарори янада қатъийлашган эди. Лекин сўз бошлаганда товуши ўзига бўйсунмай, томоғи бўғилиб қолди. Шайхулислом ва қозикалон жаноблари тўсатдан дийдорлашув сабабини англашга тиришиб, ҳукмдор оғзига тикилдилар.

— Меним сиз шариатпаноҳ жанобларни чорламоғимдин мурод, — деди Улуғбек ич-ичидан тошиб келаётган титроқни босишга тиришиб, — шаръий манкуҳам, мўғил хони Султон Маҳмудхоннинг қизи бўлмиш Оқ Султон Хон Оғони ҳарамдин эҳрож этмоқ ниятимни билдирмоқ ва ушбу иш юзасидан сизлардан фатво сўрамоқдур.

Шариат пешволари ҳукмдор ўз қарорини изоҳлашини кутиб сукут сақладилар. Лекин Мирзо Улуғбек фақат:

— Мен қарорим қатъий эканига аминмен, — деб қўя қолди.

Ниҳоят, қозикалон Хожа Мискин жаноблари тилга кирди:

— Давлатпаноҳ ўз қарорларига нелар сабаб бўлганини билдира оладиларми? Сабабларни билсак, балки ихтилофни бартараф этмоқ иложи топилар ва талоққа ҳожат қолмас?

— Бартараф этмоқ иложсиз, жаноблар, — деди Улуғбек қатъий, — мен Оқ Султон Хон Оғони талоқ қилмоқ қарориди собитмен.

— Ас-салотин зиллаллоҳу фил-арз! Султонлар аллоҳнинг заминдаги қўланкасидур. Демак, аларнинг амри вожибдур! — деди шайхулислом.

Шу онда Улуғбек юрагидан тошиб келаётган хўрсиниқ аралаш: “Мана, мавлоно яна ҳақ бўлиб чиқмиш, — деб ўйлади, — бу сафар ўзим билвосита сабабкор бўлдум...”

Мирзо Улуғбек бу қизни биринчи марта Оқ Султон Хон Оғонинг хизматида кўрган ва беихтиёр кулиб юборай деганди. Ўрта бўй, дўмбоққина малак юзларида гўдакларча табассум зоҳир, кўк кўзларида болаларча софлик, ўримга бўй бермаган жингалак сочлари диккайган, хуллас, бутун вужудидан самимият нафаси уфуриб турар эди.

Ёдида: Мирзо Улуғбекни кўриб шошиб қолди ва ҳукмдор ҳузурида сўзсиз таъзим этиш одатини унутиб қўйиб, салом берди.

— Ва алайкум ассалом, — деди Улуғбек.

Қиз олмадек қизарди.

— Исминг нима? — деб сўради Мирзо Улуғбек недир нашъа оғушида жилма-яркан.

— Исмин Руқия, — деди қиз титроқ овозда.

— Руқия? Бундоқ чиройли исмни сенга ким берган, қизалоқ?

Қиз соддадиллик билан елкасини қисди. Улуғбек кулиб юборди.

— Мен малика Оқ Султон Хон Оғонинг янги хос канизимен, — дея шоша изох берди Руқия.

— Ҳа, дуруст, — деди ҳукмдор кула-кула ва хобгоҳга кириб кетди...

Мирзо Улуғбек Руқияни кейин ҳам кўп марта учратди. Қиз уни кўриши билан қизариб, кўзларини ерга тикар, бу эса Улуғбекка гўё шошқалоқ боланинг ширин қилиғидай нашъа қилиб, кулгиси келарди. Баъзан самимий сўзларини эшитгиси келиб, уни гапга тутмоқчи бўлар, лекин каниз саволларга ақсар қисқа жавоб бериб, тезроқ қочиш пайида бўларди. Мирзо Улуғбек эса ўзича: “Бу қиз бунча уятчан, алҳол бола”, — дея бепарвогина кулиб кўярди.

Шайхулислом ва қозикалонни ўз қароридан хабардор қилган куннинг эртасига Улуғбек ҳарамда Руқияни кўрди. Қиз ўжар кокиллари қизил шол рўмол билан танғиб боғлаган, қўлида кичикроқ кути, боши эгик эди.

Қовоғи солиқ Улуғбек бу соддадил қизни кўргач беихтиёр кўнгли ёришиб, салом эшитмаган бўлса-да:

— Ва алайкум ассалом, — деди.

Руқия чўчиб кетди ва бошини кўтармаёқ таъзимга шошилди.

Мирзо Улуғбек кулиб юборди:

— Ҳа, Руқия қиз, ассаломни еб қўйибсиз-да!.

Шу асно канизнинг кўзлари қизариб шишганини кўрди.

— Не бўлди, қизалоқ? Сени ким йиғлатди?

— Ҳазратим, мен ҳам Оқ Султон Хон Оғо ила ҳарамдин кетаменми? — сўради қиз титраб. — Ахир мен унинг канизиман-ку!

— Сен кетишни истамайсанми? — деди Улуғбек ҳайрон бўлиб.

— Истамаймен!

— Нечун?

Қиз гўё ўлимни бўйнига олган кишидек кўзларини чирт юмди ва тезгина:

— Магар кетсам... сизни кўролмасмен! — деди-ю, қочиб кетди.

“Руқия қиз бунча уятчан десам, сабаби бор эркан-да! — ўйлади Мирзо Улуғбек, — Э, қизгина-я! Улуғбекка шайдо бўлган соддадил қизалоқ... Бу дунёда севилмоқ осон, аммо севмоқ осон эмас...”

Тонг отгунча ўтган фурсат йиллар каби узайди. Ё ажаб, ўзганинг муҳаббатига ҳам кўзга уйқу бермас экан! Изҳор сабаб титроққа тушмоқ учун севмоқ ҳам шарт эмас экан... Соддадил қиз оддийгина сўзлари билан ҳукмдор дили қандай ўзгаришлар ясаганини хаёлига ҳам келтирмаганди. Мирзо Улуғбек кўнглида уйғонган қайсар бир ҳис билан мавлоно Ардистоний башоратини чиппакка

чиқаришга аҳд қилган эди. Йўқ, дунёда уни севган қиз бор эканми, ҳукмдор ёлғиз қолмагай!

Эрталаб сарой аҳлига ҳукмдорнинг қарори маълум қилинди. “Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукмдори, Муҳаммад Тарағай ибни Шоҳруҳ Улуғбек Мирзо хос канизлари Руқияни ўз муборак никоҳларига киритмоқни ихтиёр этдилар! Ушбу муносабат ила энди у қарима Руқия Султон Хотун номини олгай!”

Бир ҳафталардан кейин эса Ҳиротдан чопар келди. Онаси Гавҳаршодбегим ёзар эди:

“Оқ Султон Хон Оғо сабаб дилингизни хуфтон этмангиз. Хоҳишингиз йўлида танлаганингиз Руқия Султон Хотун биз учун сизнинг жуфти ҳалолингиздур ва сизга рафиқангиз муборак бўлгай. Аммо Мовароуннаҳрга темурий малика лозим бўлиб, келинликка Халил Султон Мирзонинг қизи Ҳусн Нигор Хон Оғони муносиб кўрдук. Падари бузрукворингиз ҳоқони сайд Шоҳруҳ Мирзо ҳазратлари тўйни Ҳиротда ўтказмоқни лозим топдилар ва зулқайда ойининг йигирма учига қадар Хуросонга етиб келмоғингизни амр қилдилар”.

Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб кулиб юборди: “Йўқ, мавлоно, башоратингиз рост келмади. Ҳукмдори ёлғиз қўймадилар”.

* * *

Қуёш ҳали бош кўтармай туриб Самарқандни қарнай ва сурнай садолари тутди. Халқ Қўҳак тепалиги томон оқар эди. Ўтгиздан ортиқ дошқозонлардан таралган ислар мисли қўрилмаган бир тантанаворлик дарагидек таассурот берарди. Тепалик атрофида қатор ёзилган узундан-уzun оппоқ дастурхонлар, қўлларида лаганлар билан қаторлар оралаб югуриб хизмат қилаётган мулозимлар, тепаликда савлат билан қад ростлаган муаззам айлана бино дарвозаси атрофида уймалашган одамлар, шодон ғала-ғовур — буларнинг барига Мирзо Улуғбек доруссалтанатда бунёд этган бемисл расадхона сабабчи эди. Халқ ўз ҳукмдорининг бунёдкорлигига аллақачон қўниқиб улгурган, доруссалтанатдаги ҳар бир қурилиш одатий воқеа бўлиб, одамлар бинокор усталар шаҳарнинг ҳали у, ҳали бу ерида гивирлаб қолишидан кўп ҳам ажабланишмас эди. Аммо расадхона катта шов-шувга айланди. Оломон ҳали қурилиш поёнига етмасданоқ бинони томоша қилиб кетадиган бўлди. Бугунги эҳсонга халқ оқиб келишининг яна бир боиси қизиқувчанлик, янги бинони бор маҳобати билан яна бир бор томоша қилиш истаги эди.

Мирзо Улуғбек расадхонанинг учинчи ошёнасига кўтарилиб, атрофга разм солди. Тепалик томон оқиб келаётган одамларни кўриб кўнгли ифтихор билан тўлди. Мана, ижтиҳодлари нишона бера бошлади. Бу расадхона ҳали мисли қўрилмаган изланиш ва кашфиёт маскани бўлур!

— Алоуддин Али, — деди Мирзо Улуғбек, — расадхона ортида катта боғ барпо эттирамен. Мана шунда киши учинчи ошёнадан туриб боққанда кўнгли гўё яшил уммон ичра сузиб кетаётгандек лаззат оладур! Сен не дейсан?

— Устод, яратилажак боғ расадхонага мувофиқ равишли бўлур, деб умид қилурмен.

— Менга яна недир демоқчимисан?

— Шундоқ.

— Сўзла!

— Устод, фақир мавлоно Ардистоний хусусида бир сўз эшитдум. У киши рамл илмидан этак силккан эмиш!

— Нечун?

— Билолмадум.

— Демак, мавлоно букун оқшом расадхонага келмас экан-да! — деди Мирзо Улуғбек ўйчан, — мен у киши бирлан яна бир суҳбат қурмоқчи эдим. Аттанг!

* * *

Мирзо Улуғбек мавлоно Муҳаммад Ардистоний очган фол сабаб инсон умри ва ижтимоиёт тўғрисида кўп мулоҳаза юритадиган бўлиб қолган, ҳатто бу мавзуда рисола ёзишни ҳам кўнглига туккан эди. У ижтимоиётнинг инсон тақдиридаги ўрни ҳамда ҳодисотлар силсиласи инсон ҳаётида қандай ўзгаришлар ясаши, ёхуд инсон ижтиҳоди унинг ўз қисматига, қолаверса, ижтимоиёт тақдирига қай тарзда таъсир этмоғи борасида ҳамон зиддиятли ўйлар сурар, жавоб излар эди.

Мирзо Улуғбек Али Қушчининг “рамл илмида синов ожиздур”, — деган сўзи сабаб миясига келган фикр таъсиридан ҳамон қутула олмас эди. Ахир нима учун синовнинг иложи йўқ? Ахир мавлоно Ардистоний бундан беш йил аввал айтган башорат ва ундан кейинги ҳодисалар синов ўрнига ўтмасми?

Мавлононинг биринчи башорати рост чиқди. Иккинчисини Улуғбекнинг ўзи била туриб амалга оширди. Яна бир сўзи чин келувига эса йўл бермади. Мана, яратганга шукур, Руқия Султон Хотун икки қиз туғиб берди. Ҳусн Нигор Хон Ого Улуғбек ҳурмати билан баланд тутиб келади. Ўғиллари Абдулло Мирзо ва Абдурахмон Мирзолар дилини умидларга тўлдириб улғаймоқдалар. Мана, яқинда у яна бир ўғиллик бўлди. Ва унга Абдуллатиф деган исм берди. Буларнинг бари инсон тақдир олдида ожиз эмаслигини кўрсатмайдими? Йўқ, аллоҳ инсонга заковат ва иқтидорни бежиз бермаган!

* * *

Мавлоно Муҳаммад Ардистоний фол кўрмоқдан этак силканини кексайгани билан изоҳларди. Аммо асл сабаби дилида пинҳон эди.

Мавлоно иккала башорати рост келгач, яширинча яна бир бор, бу сафар Улуғбекнинг тақдиридан рамл очди. Ва... О, бу нақадар қўрқинч!

Мавлоно кўз олдида очилган башорат шундоқ эди:

— Ҳукмдорни суюкли ўғли маломатга қолдирар, шоир ўғли қатл эттирар! Падаркуш ўлиmidан ўн беш йил ўтиб, Мирзо Улуғбек авлодидан нишон қолмас!

Мавлоно қўлидан тасбеҳ тушиб кетди. У саждага бош қўяр экан, кўзёшларини тўхтата олмас эди:

— Ўзинг раҳм қил, парвардигор!

Ҳабибулло ҲАЙДАР

ҚОР ЭЛАГАН КУН

Ҳикоя

Тонг-ла аёлимнинг ҳиқиллашидан уйғониб кетдим.

— Нима бўлди?

— ...Онам... онам бечора қор тагида қолдилар.

Йиғлайвериб кўзлари шишиб кетибди.

Дераза оша ташқарига нигоҳ ташладим. Ишкомлар ва девор усти оқариб кўринди. Икки қарға ёнғоқ шохида қўнишиб ўтирибди. Қайнонам омонатини топширганига уч ой бўлди. Дафнидан кейин биринчи марта қор ёғиши. Ажабо, яқин одамнинг қора ерга топшириш бир алам бўлса, оппоқ қор остида қолиши минг алам экан-да!

Тўрткўз ваҳимали ириллаб, дарвоза томон чопди. Елкаси қора, қорни оқ, қовоғи устида кўзсимон оқ қашқаси бор, унча келбатли бўлмаса-да, баджаҳл итимиз биров билан ҳадеганда чиқишиб кетавермайди. Аммо одам танишига қараб, ҳар сафар ёқа ушлаймиз. Яхши одамни билади... ёмонни ҳам. Афтидан дарвозани қоқётган кимса — итим суймайдиган эски танишларимдан ё бирор бегона.

Қўл-бетимни совуқ сувда чайиб, чақирилмаган меҳмонни қаршилашга ошиқдим. Ерни бир қарич чамаси қор қоплабди. Уч-тўрт қадам юрмасимдан ковушим қорга тўлди. Аёлим қор илк учқунлаганда йиғи бошлаган бўлса керак, йўқса бунчалар бўғриқиб кетмасди.

Дарвозага етгунимча ковушим ичидаги қор эриди, оёғим жиққа ҳўл бўлди. Тошни суриб, омонат дарвозани очдим. Рўпарадан ўтган кўча садаф мисол ялтиллади. Кўчада, наинки одам, издан-да нишон йўқ эди.

Совуқ ва мусаффо қор ҳидини эргаштириб уйга кирдим.

— Ким экан?

— Ҳеч ким.

О-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-в-м...

Масжид тарафдан азон товуши келди. Таҳорат олиб, бомдодга турдим. Аёлим уй ишларига алаҳсиб кетди. Бирин-кетин болалар уйғонди. Нонуштадан кейин ишга отландим.

— Кетдим, пешин келаман.

— Яхши бориб келинг.

Ҳамхонам Мурод ака билан у ёқ, бу ёқдан суҳбатлашиб, иш вақтини ўтказдим.

— Бўпти ака, мен уйга кетдим.

— Яхши кунларда кўришайлик.

Кўча бўйлаб ёлғиз қайтдим. Йўлда зог ҳам учрамади. Орқа-олдимда яккаш ўзимнинг изларим.

— Яхши келдингизми?

— Келдим. Ниманг бор?

— Ҳозир.

Болалар билан овқатландик.

Шу пайт дарвоза гурсиллади. Ит ҳурди.

— Ўзим қарайман.

Чиқдим. Итим ялтоқланиб дум ўйнатди. Унга эътибор қилмасдан дарвозани очдим. Кўча бўм-бўш. Фақат ўзим босиб келган излар. Уларни ҳам қор кўмай дебди.

— Ким тақиллатибди?

— Ҳеч ким.

О-о-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-о-в-м...

Пешин азони айтилди. Ибодатдан сўнг дераза бўйлаб қор учқунларини санай бошладим.

Бир...икки...уч...тўрт...беш...олти...етти...

Ухлаб қолибман...

Туш кўрдим...

Дарахтлари осмонни тўсган чароғон бир боғ. Бир шохда мен аввал кўрмаган гўзал қуш гаройиб товушда сайрапти. Шу лаҳзада ҳаёлимдан жаннат деган ўй ўтди. Қувониб кетдим. Бир вақт ҳалиги қуш оппоқ либосга ўранган қизга айланди. Қиз менга таъзим қилди, сўнг боғ оралаб йўл бошлади. Унга эргашдим. Ям-яшил бир ўтлоққа чиқдик ва гул япроқлари билан ўралган бир чайлага дуч келдик. Ичкари кирдик. Оёқ остига тўшалган, кўм-кўк майсада ўзимга ўхшайдиган, аммо ёши улуғроқ, соқол-мўйловли, бошига оқ дўппи, эгнига узун оқ кўйлак кийган нуроний киши ўтирибди. Салом бердим. У алик олди ва менга: “Қорахўжа эшонбобо келдилар. Энди сен Нурхўжа эшонбобони олиб келишинг керак.”— деди. Маъкул маъносида бош ирғаб йўлга тушдим. Ўтлоқ оралаб анча юриб, зилол сувли дарёга йўлиқдим. Қирғоғида бир қайиқ боғланган. Қайиққа чиқиб, эшкак эша бошловдимки, ортимдан овоз эшитилди. Ўгирилиб қарадим-у, бояги қизни кўрдим. Тез чопганидан бошидаги рўмоли сидирилиб тушибди. Қиёфаси танишга ўхшади. Ҳа, ҳа, ўша — қиз... Ҳайрон бўлдим. Юрагимда титроқ турди. Қиз эса ҳамон ошиқади. Югура-югура: “Мен бу ерда қолмайман, бу ерда қолмайман, Иброҳим пайғамбаримизга ўхшаган йигит билан кетаман”, деб йиғлайди... Ортга қайтмадим. Оқим бўйлаб эшкак эшдим...

— Туринг, ит ҳуряпти. Биров келганга ўхшайди.

Аёлим овозидан уйғониб кетдим. Дарвоза гурсиллар, унга жўр бўлиб ит ирилларди. Йўлақдаги изларимдан нишон ҳам қолмабди. Қор эса ҳамон элашда давом этяпти. Бора-бора мусаффо қордан ҳовучлаб олдим-да, қўл-бетимни ювдим. Дарвозада биров йўқлигига амин бўлгач, уйга қайтдим.

— Ким келибди?

— Ҳеч ким.

О-о-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-о-в-м...

Аср азони айтилди...

Кичик ўғлим савол беришни яхши кўради.

— Ота, қор қаердан келади?

— Ердан-да, ўғлим.

- Бўлмаса, осмонга қандай чиқди?
- Буғ бўлиб.
- Қандай буғ бўлади?
- Айтган сўзларимиздан.
- Сўз буғми, ота ?
- Ёлғон қўшсанг буғ-да.
- Ёлғон сўзимни буғлатадимми?
- ...
- Ота, нимага юзингиздан тикан ўсиб чиққан?
- Қилган гуноҳларим учун.
- Гуноҳ қандай қилинади?
- ...
- Гуноҳ нима, ота?
- ...
- Ота!!!
- ...

Қизчам укасига жўр бўлади. Индамайман. Кўрган тушим таъбирини ўйлайман. Юрагим тўрида бир нима ғимирлайди.

“Ўткан кунлар”ни ўқишга тушдим... Дарвоза гурсиллади. Ит ҳурди. Тагин кимсасиз кўча билан юзлашиб қайтдим.

- Чақирган ким экан?
- Ҳеч ким.

О-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-в-м...

“Атрофдан шом азони эшитилади...” Аср таҳорати билан шомга юзландим.

Телевизорда Европа шаҳарларини кўрсатишди. Бир шаҳарда йигирма тоннали машинани шамол кўтариб кетибди. Қисқа ва лўнда ахборот. Қадимда туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр дейишарди. Бир шаҳарни уч метр қор қоплабди. Одамлари қинғир-қийшиқ йўлакчалар очиб ишга қатнашаётган экан. Яна ўғлимнинг савол ҳалтаси очилди.

- Ота, улар ёлғончимми?

– ...

Яна дарвоза гурсиллади. Ит ҳурди. Бу сафар аёлим шитоб ўрнидан турди.

- Мен чиқа қолай.
- Қўрқмайсанми? Болалардан бировини олиб чиқ.

Бир оздан сўнг ким биландир сўрашиб кириб келаётган аёлимнинг оёқ товуши эшитилди. Овоз қўйиб сўрадим:

- Ким экан?
- Қишлоқдан келишибди.
- Ким келибди, нима гап?
- Опангиз...Опангиз ўтиб қолибдилар...

О-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-в-м... О-о-о-о-о-о-о-в-м...

Сўфи хуфтон азонини айтди...

Күёшли қадамлар тафти

Николай ИЛЬИН

САМАРҚАНД ОҚШОМИ

Баланд минорага суяниб олис,
Айвонлар кўк сари ёйгандай қанот.
Мовий гумбазларда соялар нафис,
Сокин мадрасалар аро хаёлот.

Кўзларим эргашар шаҳар, боғ томон,
Йўл олган шаффоф нур, чароғон тунга.
Кўриниб туради етти қат осмон,
Ҳали гумбазларни қўшмадим бунга.

Оқшом чигирткалар тинмас овози —
Лаҳзаларни санар мисли ашула.
Шаҳар узра — мингйилликлар парвози,
Таратмоқда янги асрлар шуъла.

Уйғониб кетади ой нурида тун,
Булутли яланглик, илиқ ёруғлик.
Борлиққа ёйилган оҳанглар беун,
Сингдира бошлайди ажиб улуғлик.

Ойдин қанотларда учган каби туш,
Майсалар товланар боғни оралаб.
Билакузук таққан юлдузлардан хуш,
Каломлар сачрайди булут оралаб.

Тоғ кўлини босади мудроқ,
Тушларида салобатли тоғ.

Кўлда тўлқин жим қотган, беҳуш,
Чўққиларда ҳаволар намҳуш.

Оқ елканли кўм-кўк ойналар,
Қорликлардан сим-сим учар зар.

Сув юзида соялар енгил,
Эй тунд булут, ер томон эгил.

Мовий-мовий ҳислар гуллади,
Кўзгуларнинг юзи ҳўлланди.

Ҳаяжонга солиб тўлқинни,
Шамол ютиб — ютолмас уни.

Кўл шамолин этманг хижолат,
Орзусида мангулик фақат.

БОҒДА

“Қайда унсанг, гулла!” — Гул, уруғларнинг
Яшаш шиорлари оддий, содда, жўн.
Субҳидам нурида жимирлар бетин
Офтоб кўзларидан сизган сир, афсун.

Гул юзида заррин зарралар бугун
Оташланар ҳар бир гулбарглар бўйлаб.
Куёшли қадамлар тафтида беун
Тонгни хуш каломлар келади сийлаб.

Куз жилвасин кўрдим биринчи бўлиб,
Эшигини очдим — кунни яратдим.
Сўрагим келади юрагим тўлиб:
“Танграм, мени бунча суйиб яратдинг?”

Керак бўлса сизга айлана
У чор — атроф каби, эҳтимол.
Тик оёқли циркулни яна
Айлантиринг такрор, бемалол.

Истасангиз ўша айлана
Қиёси йўқ тотга киришин,
Қўлга олинг олмани, ана —
Ранг бермоққа буткул киришинг.

АНҲОР

Кузги мудроқликда кўркам саройлар,
Таниш кўчалару майдон оралаб.
Кун ярмида дарё жилмаяр сокин
Ҳар бир уй, бинолар, ҳар он оралаб.

Тўлқинлар жимирлар, масрур, залворли,
Рангги тиниқ осмон остида бесас.
Оқаётир сувлар, соддадил, очиқ
Одамларнинг қўли ишдан бўшамас.

Шох-шабба ҳашамдор, қирғоққа қия
Энгашиб келади хиёбонлар жим.
Бу йўллар дилга ўт қалайди сим-сим —
Болаликнинг олис хотиралари
Соғинч оҳангида оққани сари.

Айланиб югурар сувлар борлиқда,
Айланади давр, йиллар бетиним.
Дарё мавжларига сингиб кетади
Тушимнинг, ўнгимнинг излари тилим.

Эски кўчаларга меҳрини сочиб
Кўприклар бош узра енгил учади.
Кириб келаётган куз чоғларида
Вазмин дарахтлардан уйқу кўчади.

Бунда совуқ еган заҳил япроқлар,
Мен вақтни орқага суриб, жўровоз
Куйлайман анҳор-ла, эслаймиз олис
Хаёлдан кўчмайди қалби олов ёз.

Рус тилидан
Ойгул СУЮНДИҚОВА таржимаси

Охунжон САФАРОВ,
профессор

«ЭЪТИҚОД – ҲАЁТИНИНГ МАЪМУНИ ЭДИ»

Жаҳон халқлари тарихида қисқагина умр кўрганига қарамай, жасорат тимсолига айланган Мате Залка, Муса Жалил, Аркадий Гайдар сингари қўлида қалам ва қурол билан Ватан учун курашган инсонлар ўтишган. Таниқли шоир Султон Жўра ҳам шулар қаторидагилардандир.

У ўттиз уч йиллик ҳаёти ва ўн беш йиллик ижодий фаолияти давомида учтагина шеърӣй тўплам чоп эттирган бўлса-да, кейинчалик унинг ижодий мероси ўнлаб тўпламлар ҳолида китобхонларга қайта-қайта етказилди. Султон Жўранинг инсон, шоир ва жангчи қиёфасидаги бадиӣй сиймосини яратиш йўлида Хайриддин Салоҳ “Янгроқ ҳаёт” достонини, Омон Мухтор эса “Учқур поездлар” ҳужжатли қиссасини ёзди. Шоир ижодий меросини тўплаш ва бадиӣй маҳоратини умумлаштириш йўналишида ҳам бир қатор ишлар қилинди. Натижада филология фанлари докторлари Наби Раҳимовнинг “Султон Жўра” (1954) танқидий биографик очерки ва Ғаффор Мўминовнинг “Оташ қалб адиб” (1970) адабий портрети дунёга келди. Мунаққид Набижон Қобилов эса унинг ижодий меросини ўрганиб, махсус номзодлик диссертациясини ёқлади ва шу асосда “Ватанпарвар шоир” (1961), “Кичкинтойларнинг катта шоири” (1973) номли рисолаларини эълон қилди. Филология фанлари доктори, профессор Саиджон Алиев унинг асарларини тўплаб “Ёмғирдан сўнг” деган ном билан нашр эттирди ва унга “Жангчи шоир” деган сўзбоши ёзди.

Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов ҳам Султон Жўранинг ҳаёт ва ижод йўлига янгича назар билан ёндашиб, “Ҳаёт мангу яшасин...” деб номланувчи умумлашма мақоласини ёзди. Албатта, буларнинг аксарияти шўро мафкурасига тўйинтирилганидан маълум чекланганликларга эга, шунга қарамай, улар қайси даражададир, белорус шоири Дмитрий Ковалев эътироф этгани каби: “Оқопларда учса-да ўқ, шеър ёзиб, жанг қилган” ва эл-юрти учун жонини аямаган шоир номининг абадиётга дахлдорлигини исботлайди.

Султон Жўра 1910 йилнинг 15 январида Бухоронинг Қоғолтом қишлоғида камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Ўз таржимаи ҳолида ёзганидек, уч-тўрт яшарлигида ота-онаси ўлиб, қариндошлари қарамоғида қолади. “Ҳамқишлоғи боғбон Абдурауф Душанбоев хонадонида асранди ўғил бўлиб”, унинг хизматини қила

туриб, қишлоқ масжиди ҳузуридаги эски мактабда савод олишни ҳам унутмайди. Бу даврда укаси Саидни олис Қазалидаги қариндошлари олиб кетса, опалари Ҳадича, Фотима ва Османурлар бирин-кетин турмушга чиқиб, турли манзилларда яшай бошлашади. Шу зайилда бўлажак шоир оиласи пароканда ҳолда турмуш гирдобига шўнғийди. Султон 14 ёшга тўлгач, Бухоро шаҳрида яшаётган опаси Фотима Жабборовани қора тутиб Бухорога келади. Опасини топгач, бир муддат уникида яшаб, шаҳардаги етти йиллик мактабда ўқий бошлайди. Уни 1927 йилда тугатиб, Бухоро педагогика билим юрти (собиқ халқ маорифи институти — иннарпрос)га ўқишга киради. Бу ердаги жўшқин ҳаёт унинг ғайратига ғайрат қўшади, ижодкорлик салоҳиятини ҳаракатга келтиради. Юлдуз тахаллуси билан билим юрти деворий газетасида дастлабки шеърый машқларини эълон қилиб туради. Билим юртида бирга ўқиган синфдоши Қурбон Бадалиёвнинг хотирлашича, Султон Жўра “айниқса, шеърятга, пьессалардаги ролларни ижро этишга қизиқар, шунингдек, мандалинани яхши чертар, ва, ниҳоят, чаққон футболчи ҳам эди”.

Султон Жўра 1930 йилда билим юртини муваффақиятли тугатиб, шаҳардаги учинчи етти йиллик мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс беради. Унинг ўша дарсларидан сабоқ олган ва кейинчалик катта тилшунос бўлиб етишган шоғирди, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Мустақим Мирзаев устозининг сабоқ айтиш маҳоратини хотирлаб шундай деган эди: “Педагог-шоир дарсларни юксак маҳорат билан ташкил этар, ўқувчилар адабиёт ва тилни ундан зўр ҳавас билан ўрганар эдилар. Шахсан менда ҳам тилшунослик иштиёқи ўша дарслардан юққан ва ўша дарслар таъсирида уйғонган эди”. Султон Жўра мактабда ишлаш билан бирга, Бухорода ташкил этилган ишчилар факультети (рабфак)да ҳам муаллимлик қилар, айни чоқда, қизғин ижодий фаолият билан шуғулланарди. Худди шу кезларда унинг шахсий ва ижодкорлик қисматида муҳим аҳамият касб этган икки воқеа юз берди: бири — унинг билим юртидаги сабоқдоши Моҳира Убайдуллина (Жўраева)га уйланиши бўлди. Улар ўн йиллик турмушлари давомида Ботир, Нурия, Румия ва Илҳомия исмли фарзандлар кўришди. Илҳомия отаси урушга кетгач, узоқ хасталикдан сўнг оламдан ўтди...

Иккинчиси — 1932 йили атоқли ўзбек шоири Фафур Фулом ва украин адиби Иван Ленинг Бухорога келиши ҳамда Султон Жўранинг улар билан учрашуви бўлди. Бу ҳусусда Қурбон Бадалиёв шундай ҳикоя қилади: “Улар бизнинг уйда меҳмон бўлдилар. Султон Жўра ва мен ёзган шеърлар билан танишиб, яхшиларини саралаб олиб кетдилар. 1933 йилда улар “Шеърлар” номи билан тўплам қилиб чиқарилди”. Шундан сўнг Султон Жўра республика матбуотида тез-тез кўринадиган бўлиб қолди. Бинобарин, унинг шоирлик тақдирида Фафур Фулом раҳнамо сифатида айрича ўрин тутади. Бу ҳусусда ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида шоир шундай иқрорини келтиради: “Менинг ўсишимга ўртоқ Ф.Фулом жуда катта ёрдам қилди. Ўртоқ Ф.Фуломнинг ташаббуси билан 1939 йилнинг декабрида Тошкентда бадиий кечам ўтказилди”.

XX асрнинг ўттизинчи йиллари сталинча қатағонлар авж олганидан халқ оғир кўргиликлар исканжасида қолганди. Турмушнинг бундай синовлари Султон Жўрани оила қургандан кейин янада оғирроқ ташвишларга дучор этади. Бир ёқдан — рўзгор тебратиш, уй-жой муаммоси, иккинчи ёқдан — кундан-кунга авжлана бошлаган қатағон туфайли Бухоро зиёлиларининг таъқибга олина борилиши, қолаверса, уларнинг турли томонларга кетиб, жон сақлашга интилишлари Султон Жўрани ҳам сергаклантиради. Дастлаб, у назардан холироқ, деган ўйда Ромитан туманидаги Қалъайи Чорбоққа бориб, қишлоқ мактабида ўқитувчилик қилади. Бироқ, шунда ҳам тинчини тополмайди, шекилли, 1933 йили Андижон вилоятининг Избосган туманида истиқомат қилаётган опаси Фотима ва поччасининг чорлови билан улар ёнига кўчиб борди. Дастлаб 17 мактабда ўқитувчилик қилади. Султон Жўра ўзининг Андижондаги фаолияти ҳақида таржимаи ҳолида қуйидагиларни ёзади: “1938 йил 18 сентябрда Андижонга келиб (бунгача у Избосганда яшаган ва ўқитувчилик қилган, кейин шаҳарга кўчиб ўтган — О.С. изоҳи), хотин-қизлар билим юртига тил ва адабиётдан ўқитувчи бўлиб кирдим. 1934 йилда Андижон кечки пединститутининг география факультетига кириб, 1940 йил январидан уни тугатиб чиқдим (чунки у вақтда литфак йўқ эди). Тил ва адабиёт соҳасида мустақил

ўз устимда ишлаб, кечки институтда лекторлик қилдим". Кейинчалик шоир ижодини махсус ўрганиб, номзодлик диссертациясини ёзган Набижон Қобилов, аслида, унинг ана шу маърузаларини тинглаган шогирди эди.

Султон Жўра Андижон хотин-қизлар билим юртида ўқитган яна бир шогирди, кейинчалик таниқли фольклоршунос бўлиб етишган филология фанлари доктори, профессор Ғ.Мусина устози фазилатларини шундай хотирлайди: "Мен Андижон педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтимда, ҳурматли Султон Жўра бизга ўзбек тили ва адабиёти фанларидан дарс берар эди. Студентлар ўртасида: "Кимда-ким Султон Жўрадан таълим олса, у, албатта тилчи, адабиётшунос ёки шоир бўлиб етишади", деган гап юрар эди". Бу шунчаки гап бўлмай, аини ҳақиқатнинг эътирофи эканлигини, у ўқитган талабалар орасидан М.Мирзаев, Ғ.Мусина, Ҳ.Раззоқов сингари таниқли филолог олимлар етишиб чиққани яққол тасдиқлайди.

Султон Жўра, аини пайтда, адабий-ижодий фаолият билан ҳам шуғулланиб шеърлар, балладалар, эртаклар, дostonлар, драматик асарлар ёздики, уларда Ватан ва табиат, меҳнат ва унинг завқи, хотин-қизлар озодлиги ва қувноқ болалик ифодаланган. Айтиш жоизки, бу даврда у гоят фаол ижодкор сифатида наинки Андижонда, балки республикада ҳам танилди.

Гап шундаки, асарларининг аксарият қисми катта ёшдагиларга мўлжалланган бўлса-да, сўзининг моҳияти болалар ва ўсмирлар оламига қадрдон эди. У турли ёшдаги болалар ва ўсмирлар дунёсини нафис ҳис қила олганлиги сабабли улар характеридаги табиий соддаликни, тиниб-тинчимасликни, айрим ҳолларда ёлгончилиги дангасаликни ёрқин ифода этган "Лола", "Ой нечта?", "Чўнтак", "Маматнинг кечирмиши", "Ёлғончи", "Қарздор", "Кимнинг хати чиройли", "Яхши" ва "Аъло"нинг мақтови", "Ҳарфлар паради", "Тиниш белгиларининг мажлиси" каби болалар шеъриятининг ажойиб намуналарини яратди.

"Лола" ва "Ой нечта?" шеърларининг лирик қаҳрамони ҳали оқ-қорани таниб улгурмаган кичкинтойлар. Улар аксар ҳолларда, билмаган нарсалари ҳақида ўзларича билагонлик қиладилар. Аслида, билинмаган нарсалар ҳақидаги билагонликдан иборат муносабатдаги номутаносиблик улар феъл-атворида ўзига хос соддаликни юзага келтирадики, бу енгилгина кулгининг келиб чиқишига йўл очади. Чунончи, Лола ҳали етти ёшда бўлса-да, катталарнинг уни "кичкина" деб, кичкинтойларга яраша муомала қилишларини ёқтирмайди, ўзини катталарча тутишни, катталардек фикрлашни, бинобарин, унга ҳам шу йўсинда муомала қилишларини истайди. Шоирнинг "Ой нечта?" шеърида опа-сингил Юлдуз ва Қундузлар ўртасида ойнинг биттами ёки иккиталиги хусусида тортишув кетади:

Юлдуз деди: — Ой битта фақат.

Қундуз деди: — Йўқ, иккита-ку!

Гап шундаки, улар икки жойда туриб, осмондаги ойни кўришган ва шу асосда баҳсга замин яратилган. Қолаверса, ҳар бири ўз сўзида қатъият билан туришибди. Масалани ечиш учун кеч бўлиб, осмонда ой балқишини интиқлик билан кутишади. Ниҳоят:

Ана келди кутган кеча ҳам,

Ёниб чиқди қизил ширмон ой.

Чопиб кетди Юлдуз кўчага,

Қундуз деди: — Ҳовлидан боқай.

Иккови ҳам кўраркан ойни,

Бир-биридан олишди дарак:

— Унда борми?

— Ҳа, биттаси бор.

Ўз сўзларини ўтказиш кайфияти туфайли масала яна ечилмагач, энди, улар катталарга мурожаат қилиб, асл ҳақиқатни билиб оладилар. Шоир опа-сингил баҳсини шу нуқтада якунламайди, балки катталарнинг жавобида келажакка дахлдор янги бир жумбоқни ўртага ташлайди. Ойиси болаларининг "Ой нечта, ойи?" саволига:

Фақат битта осмоннинг ойи!

Катта бўлгач, айланайларим,

Ойнинг ўзин миниб кўрарсиз, — дея жавоб бериши ҳамона
болалар яна унга мурожаат қилишиб:

— Ўшанда-чи, ойижон, бизга

Катта шоти олиб берарсиз, — дея яна жумбоқли орзуларини билдириб қўядилар. Султон Жўра шу тариқа, болалар хаёлини космос сари йўллай туриб, ўзбек болалар шеърятига илк бор космосни ўзлаштириш ғоясини олиб киради. Шоирнинг бу башорати орадан чорак аср ўтибоқ реаллашди, инсон қадами ойга етди.

Султон Жўранинг маҳорати шундаки, у “ой” сўзига “и” эгалик қўшимчасини қўшган ҳолда, қадимий туркий сўз саналувчи “ойи” сўзига ўзакдошлигини асослаб, ўзига хос тажнис яратган. Буларгина эмас, ҳар иккала шеърда ҳам болалар хатти-ҳаракати мажмуи ўзига хос воқеабандликни юзага келтирадигани, худди шу фазилати билан улар ўқувчи ёдида қолади. Шоир умр бўйи таълим-тарбия ишлари билан шуғулланди, шу боис, болалар феъл-атворини обдон ўрганди.

Ўқув-тарбия ишида фан асосларини ўқувчилар онгига сингдириш, шубҳасиз, бош масала эканини чуқур тушуниб етган шоир бу ғояни изчиллик билан тарғиб қилишга интилди ва шу мақсадда ўз шеърлари учун янгича композицион асослар қидира бошлади. Бунда Корней Чуковский, Фафур Фулом анъаналаридан ижодий таъсирланиб, жонсиз нарсаларни жонлантириш асосида воқеабандликни юзага келтириб, “Тиниш белгиларининг мажлиси” номли шеърини ёзди. Шеър учун мажлис ҳолатини қурилма қилиб белгилади. Устози Фафур Фулом ҳам “Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...” шеърда лирик қаҳрамон тана аъзоларини шундай исёнкор мажлис фонида ўз норозиликларини изҳор қилдирган эди. Султон Жўра эса, тилшуносликнинг таркибий қисми бўлган пунктуациянинг моҳиятини нуқта, вергул, сўроқ, ундов, тире, қўштирноқ ва бошқа тиниш белгилари поэтик образларининг мажлисдаги нутқи орқали тушунтиришни кўзлади.

Шоир аллегорик образлардан моҳирона фойдаланиб, ҳар бир тиниш белгисининг ўзига сўз беради. Улар ўз вазифаларини ғоят аниқ таърифлашади. Муҳими шундаки, шоир тиниш белгилари нутқини уларнинг ишлатилиш қоидаларига мос келувчи мисол-сатрлар шаклида қуради. Айни чоғда, тиниш белгилари ўзларини ўринли ишлата олмайдиганлардан ўпкалаб, уларга таъна-гина қилишади. Бу эса, шоирнинг чаламуллаларга қилган кесатиғи, қочирими бўлиб, шеърнинг енгил юморга уйғунлигини таъминлаган. Шеърда у ёки бу тиниш белгиси ўз вазифасини баён қила туриб, бир йўла ўзлари қўлланадиган қоидага мос келувчи сатр-поэтик нутқ воситасида сўзлайдилар:

*— Ўртоқ Раис, энди менга навбат бергин, —
Деб сўз олди кичик тўқмоқ — бизнинг вергул.*

*— Гар ундалма гапда келса қоқ ўртада,
Унинг икки ёнбошида мен жўрттага.
“Қани энди, ундалмахон, қочиб боқчи”, —
Деб бўлурман, юбормайин, унга соқчи.
Гар ундалма гап сўнгида келса, у чоқ,
Ундан олдин қўйшлурман, тушун ўртоқ!*

Кўринаётирки, вергулнинг поэтик нутқи ундалма гап бошида келса, ундан кейин, гап ўртасида келса, икки тарафида, гап охирида келса, ундан олдин қўйилиш қондасига мос қилиб қурилган. Шоирнинг муваффақияти шундаки, нуқта, сўроқ, ундов, қўштирноқ, тире каби тиниш белгилари поэтик нутқларни ҳам қўлланиши қоидаларига мос қилиб қурилган, шу асосда, мажлисга хос тортишув руҳини келтириб чиқарган. Натижада, ҳар бир тиниш белгиси ўзига хос кўримли образ даражасига кўтарилган: ундов — мирзатеракка, нуқта — коптокка, сўроқ — ўроққа, вергул — тўқмоқчага, қўштирноқ — қизикчига, тире — гутурт чўпига ўхшатишган, ҳатто нуқтанинг грамматик моҳияти “фикрлар станцияси”, вергулники эса “фикрлар развездига” қиёсланиб, у ёки бу тиниш белгисининг умумлашма бадий образи яратилган. Бундай образлилик

шеър завқини баланд пардага кўтаргани туфайли, ўқувчи ундан ҳам илмий, ҳам эстетик баҳра олиб, тиниш белгиларига оид сабоқларини мукаммаллаштиради, тиниқлаштиради, теранлаштиради. Бу шеър ўз вақтида ёш ўқувчилар қалбини забт этган, шунинг учун ҳам улар ўша шеърни чоп этган собиқ “Ленин учқуни” (“Тонг юлдузи”) газетаси таҳририятига қатор хатлар билан мурожаат қилиб, шоирнинг яна шу ҳилдаги шеърларини кўпроқ чоп этишларини сўрашган. Натижада, газета таҳририяти 1940 йилнинг 22 апрелдаги сонидида шоирга қуйидаги махсус мактубни йўллаб, ёш ўқувчиларнинг ушбу истаklarини етказишга мажбур бўлган эди:

“Ҳурматли Султон Жўра!

Сизнинг “Тиниш белгиларининг мажлиси” шеърингизни газетамизда босиб чиқарган эдик. Шундан сўнг, Ўзбекистондаги болалардан бир мунча хат олдик. Бу хатларда шеърларингизнинг яхшилиги ва фойдалилиги айтилган. Болалар сизнинг шеърларингизни газетамизда босиб чиқаришни сўрайдилар. Шунинг учун ўз ваъдангиз бўйича болаларга ёзган шеърларингизни тезда редакциямизга юборишингизни илтимос қиламиз”. Бу мактуб шоир шеърининг таъсир кучи катта бўлганини, улар болаларда катта ихлос уйғотганини кўрсатувчи ҳужжат сифатида қимматлидир.

Султон Жўранинг шеърини йўсинда ёзилган “Ёлғончи” достони, “Қалдирғоч”, “Зангори гилам” эртаклари, “Бруно” поэмаси ҳам ўзбек болалар эпик поэзиясида муҳим аҳамиятга молик. Шоир “Ёлғончи” достонидида мактабда ёмон ўқийдиган Нўмонжоннинг ота-онасини алдаши, ўқитувчи эса, уларни мактабга чорлаб, берган хатларини ҳар гал йиртиб ташлаши, ниҳоят, ўқитувчисининг ўзи улар уйига келиб, Нўмонжон катти-ҳаракатларини фойда этиши ва ўз ёлғонлари оқибатида изза бўлган Нўмонжоннинг тузалиш сари юз тутиши ифодаланган бўлса, “Қалдирғоч” эртагида юрт соғинчи, “Зангори гилам” эртагида эса эрк учун кураш мотивлари инъикос топган. “Зангори гилам” эртаги шу номдаги халқ эртаги сюжетини замонасозлик руҳида қайта таъдил қилиш асосида яратилган. Асар қаҳрамони — Раҳим замон воқелигидан ғафлатда қолган чол сиймосида ҳаракат қилади. Профессор С. Алиев фикрича: “Эртак бошида деҳқон Раҳим отага берилган тавсифга асосланиб, шоир бу типни яратишда ўз отаси Жўра Боқиевни асл нусха (прототип) сифатида кўзда тутган бўлиши мумкин, деб тахмин қилиш мумкин. Қуйидаги мисралар шундай фикрга асос бўла олади:

*Бир қари чол яшаркан,
Турмуши кўп ночоркан.
Раҳим номли бу фақир
Кўрган экан кўп таҳқир...
На суви бор, на ери,
На тўяр кўндан бери.
Фақатгина унда бор
Пастаккина чор девор”.*

Умуман эртак замон воқелигини маъқуллаш руҳида бўлиб, шоирнинг юксак савиядаги фольклоризм яратиши эвазига ўзбек болалар эпик поэзиясига янги шакллар ва образлар кирита олганлигидан далолат беради.

“Бруно” поэмаси наинки шоир ижодида, балки, XX асрнинг 30-40-йилларидаги ўзбек поэзиясида айрича мавқега эга бўлган асардир. Шоир ижодий мероси тадқиқотчиси Набижон Қобиловнинг айтишича, унда бу асарни ёзиш иштиёқини шоир ҳали Андижон кечки педогогика институтида география факультетида ўқиб юрган кезларида профессор Леоновнинг буюк италян олими Бруно ҳақида ўқиган маърузалари уйғотган. Шундан сўнг Султон Жўра Бруно илмий фаолияти ҳақида хилма-хил материаллар тўплаб ўргана бошлайди, ниҳоят, 1937 йилда “Бруно” поэмасини ёзишга киришиб, тутаган ҳар бир бобини сафдошларига ўқиб бериб, уларнинг фикр-мулоҳазалари асосида яна қайта кўриб, асарни мукаммаллаштиради. 1940 йилда эса уни “Ўзбек адабиёти” (ҳозирги “Шарқ юлдузи”) журналида эълон қилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, поэманинг ғоявий-бадий мундарижасини белгилашда шўро замони адабиётшунослиги асарга атеистик нуқтаи назардан ёндашиб келди. Чунончи, Наби Раҳимов ёзади: “Асар асосида реал, ҳаётининг конфликт ётади.

Бу илғор фан вакиллари билан реакция дин, монархия орасидаги жиддий тўқнашувдир”. Набижон Қобилов ёзади: “Шоир бу асарини фан билан диннинг конфликтидан бошлаб, уни шу фонда ривожлантиради ва фаннинг дин устидан маънавий ғалабаси билан якунлайди”. Яна Ғаффор Мўминов ёзади: “Оламнинг тузилиши ҳақидаги материалистик қарашни илғари суриш, коинот сирларини ўрганиш билан боғлиқ бўлган катта орзулар, дин ва фан ўртасидаги курашни кўрсатиш, дин ақидаларини фош қилиш, илғор фан билан қуролланган инсон ақлининг тантанасини куйлаш поэманинг асосий ғоявий мундарижасини ташкил қилади”. Бундай кўчирмаларни истаганча келтириш мумкин, уларнинг барчасидаги муштарак руҳ, умуман, динни қоралаш бўлиб, шўро мафкурасининг динни ёмонотлиғ қилиш ғоясини қўллаб-қувватлашдан иборат эди.

Достонни синчиклаб ўқиш эса, шуни кўрсатадики, унда шоир ҳамма замонлар учун долзарблик қимматини йўқотмаган фан ва диний фанатизм, фан ва диний ақидапарастлик ўртасидаги кураш мавзусини асос қилиб олгани кўзга ташланади. Достонда, умуман, динни қоралаш кўзланмаган, балки ҳар қанақа зулму таадди, зўравонлик билан реакция моҳиятини намоён этган диний экстремизм ва унинг қабиҳ тарафдорларини фош этиш руҳи устуворлигини пайқаш қийинмас. Яна унутмайликки, шоир бу муаммони ақл-заковат билан нодонлик, эзгулик билан ёвузлик, ҳақиқат билан ёлғон, ҳур фикрлилик билан ақидапарастлик, эркинлик билан тутқунлик ўртасидаги шафқатсиз кураш асносида ҳал қилишга уринган. Бунда фан ва диний фанатизм ўзига хос ниқоб вазифасини ўтаган.

Султон Жўра ўрта асрларда Европа тарихида кечган воқеликка мурожаат асносида, ўзбек адабиётига янгилик олиб кирди. Шу тариқа италиялик буюк астроном, математик, файласуф олим Брунонинг фожияли қисмати асар сюжетида асос қилиб олинди. У мелодий II асрда яшаб ўтган Птоломей католик черкови асосий ғоявий дастак қилиб олган “Қуёш Ер атрофида айланади”, деган ақидасига қарши чиқиб, уни рад этган Коперникнинг “Ер қуёш атрофидан айланади”, деган илмий исботлаб берилган қарашга тарафдорлик қилганлиги сабаб, реакция кучлар таъқибига учрайди. Реакция кучлар уни ҳар қанча таъқиб этиб қийнамасинлар, у ўз сўзидан қайтмайди. Қасрда бўлмасин ўз фикрида собитлик билан оламнинг яратилиши ҳақидаги илмий ҳақиқатларни ташвиқ қилади. Жумладан, Оксфорд университети талабаларига сабоқ бераркан, шуларни сўзлайди:

*Ё Бателмус,
Ёки Аристотелча
Эмиш Ер — оламнинг
Танҳо маркази?
Ақл сиғдирарми,
Эмиш Қуёш — қуш
Қаби Ер гирдини
Кезар қиш, ёзи?
Йўқ! Ер айланур
Қуёш гирдида.
А кумуш ой унинг
Сайёр йўлдоши.
Ҳам фазода сузар
Ҳали бир тўда
Ерки, юлдузчалар
Унинг қуёши!..*

Реакция руҳидаги черков руҳонийлари Брунодан бу таълимотидан воз кечишини талаб этадилар, лекин Бруно бу фикридан қайтмайди. Ниҳоят, уни зиндонга ташлаб, саккиз йил давомида шу ақидасидан қайтариш мақсадида қийнасалар-да, фанатизм тарафдорлари ўз мақсадларига эришолмайдилар. Охири улар Римнинг Помпей майдонида 1600 йилнинг 7 февралда катта гулханда буюк олимни жисман ёқиб юбориш билан ўз муддаоларига эришмоқчи бўлишади. Лекин Бруно гулханда ёна туриб:

— Майли, ёндирдингиз,
 Ёндирдингиз, ёнай,
 Ваҳший хуморингиз
 Қонсин бир умр!..
 Майли, қовжирайин,
 Қолсин кул, кўмир.
 Бироқ ҳайқираман:
 Ўлмас Жордано!
 Ҳақиқат ва ўлим
 Курашур ҳали!
 Бу кун ботган қуёш
 Эрта чиққандек.
 Аср тонглаарида
 Ёнур машъалам.
 Эмиш “Тавба қилсин”,
 Йўқол, тиз чўкиш!
 Минг қасамдан аъло
 Куйиш гулханда!
 Ёқинг, зор бўлсангиз
 Чинқиришимга!
 Қаҳ-қаҳ уринг, учсин
 Ёввойи ханда...
 Қалбим кўмир бўлиб,
 Сўнар сўзларим.
 Бироқ гардишидан
 Тўхталарми Ер?
 Келар асрдаги
 Фикрлардек ҳур —
 Сайр этажак ҳамон

Ой, юлдузларим! — дея ҳақиқатни ёқлайди. Поэма худди шу хусусияти билан ҳамон ўз ғоявий-бадий қимматини сақлаб келаётир.

Султон Жўра сўзи билан иши бир инсон эди. Шу сабабли иккинчи жаҳон уруши бошланиб, фашистлар халқимизнинг бошига оламышумул кулфат солганда, шоирлигини пеш қилмай, кўнгиллилар сафида жанггоҳга отланди. Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов тўғри таъкидлаганидек: “Султон Жўранинг фронтга бормасликка расмий асослари бор эди, бироқ, у бу асосларни рўкач қилгани йўқ. Бир амаллаб фронт орқасида қолиб кетса, унинг шоир сифатида ўн уч йил давомида тарғиб қилган ғояларидан путур кетарди, ўқитувчи сифатида берган сабоқлари салмоқсиз бўлиб қоларди. Шоир ва педогог сифатида ғояларни тарғиб қилиш учун маънавий ҳуқуқдан маҳрум бўларди. Бунга эса, унинг виждони йўл қўймасди. Чунки шеър ҳам, мактабдаги сабоқлари ҳам Султон Жўра учун шунчаки сабаби тирикчилик эмас, балки бутун вужудини бахш этган, бутун эътиқодини ўзида ифодалаган иш эди. Улар Султон Жўра ҳаётининг мазмунини эди. Шунинг учун шоир ҳеч иккиланмай фронтга жўнайди”. Қаламу қурол билан жанг қилади. Отишмалар остида, окопларда “Чавандоз”, “Пулумётчи овози”, “Тўпчи Муҳаммад”, “Найзамиз”, “Соғиниб” сингари иккинчи жаҳон уруши давридаги ўзбек ҳарбий шеърятининг намуналарини яратди. Уларда ўзбек жангчиларининг жасоратини куйлаб, ғалабага ишончларини мустаҳкамлади.

Султон Жўра 1943 йилнинг 14 ноябрида Беларусиянинг Гомель вилоятига қарашли Ловеск туманидаги Боршчевка қишлоғида бўлган шиддатли жангда ҳалок бўлди. Шу муносабат билан у хизматни ўтаган ҳарбий қисм раҳбарияти томонидан оиласига юборилган шошилиночномада, жумладан, шундай сўзлар ёзилган эди:

“Ҳурматли ўртоқ Жўраева!

Сиз жонажон Ватан олдидаги ўз муқаддас бурчини адо қилган эрингиз билан фахрланишга ҳақлисиз. Эрингиз адолатли уруш тарихига шонли саҳифа бўлиб киради ва келгуси авлодларга фахр бўлиб қолади. Биз ҳаммамиз Султоннинг қабри устида туриб, лаънати душмандан унинг Ватанимиз, халқимизга етказган барча

ёвузликлари учун, содиқ, сеvimли, жанговар ўртоғимиз Жўраевнинг ўлими учун қасос олишга қасамёд қилдик”.

Дарҳақиқат, Султон Жўра фашистларга қарши жангга “ал-қасос ул минал ҳақ” деб кирган эди. У бу ниятини қизларининг ўтлиғ соғинч билан “Қачон қайтасиз?” деб ёзган хатларига жавобан битилган “Соғинчли салом” шеърисида шундай ифодалаган:

*Сезаман ўтган ҳар тун,
Ҳар кун ва ҳафта сайин,
“Дадамиз қачон келар”,
Деб кутмоқдасиз доим.
Соғиниб сиз зор-зор,
Тўғри, ичикмоқ қийин.
Лекин кўришув ҳам бор,
Ҳар соғинувдан кейин...*

Лекин дийдор насиб этмади. Шоир болалари билан кўришажагидан умидвор эди. Шоирнинг бу шеъри ҳам ўз вақтида қанчадан-қанча жангчиларга ва фронт орқасида меҳнат қилаётганларга қай даражада маънавий мадад бўлганлигини Хайрихон Топиболдиевнинг шоир умр йўлдошига қуйидаги мактуби яққол тасдиқлайди:

“Ҳурматли Моҳира Жўраева!

Биз “Пахта fronti” газетасида сизнинг эрингиз, ҳурматли шоир Султон Жўранинг ўз азиз болаларига атаб ёзган ҳароратли “Соғинчли салом” шеърини кўзларимизда жиққа ёш билан ўқиб чиқдик. Ёвуз гитлерчи каллакесарларга нисбатан ғазаб ва нафратимиз яна ошиб кетди... Бизнинг ҳам хонадонимизнинг бошлиғи немис фашистлари билан бўлаётган жангда қатнашмоқда. Биз уни ғалаба билан кутиб турибмиз. Болаларининг меҳрибон отаси бўлган шоиримизга минг раҳмат! Бизнинг ушбу миннатдорчилик хатимизни Султон Жўрага ҳам билдириб қўйишингизни илтимос қиламиз”.

Рост, бу шеър шоирнинг ўз фарзандлари — ўғли Ботир, қизлари Нурия, Румия ва Илҳомияларга ёзилган, у шеърини мактуб шаклида бўлиб, шоирнинг энг сўнгги асаридир. Гарчи, шеър сарлавҳасидаги изоҳ ҳам унинг шахсий мактублигини кўрсатиб турса-да, аслида, у шахсийлик чегарасини тан олмайди, унда умуман жангчи оталарнинг ўз жигаргўшаларига самимий меҳри, Ватанни қандай севиш сабоғи булоқдай қайнаб турибди. Шу сабабли, болаларнинг неча авлодига рўпара бўлиб кетаётган шоир — ота:

*Эй гули гунчаларим,
Олтин юлдузчаларим,
Тиллари чучук-чучук,
Бири-биридан кичик
Гиргиттон қизчаларим,
Жон-жон ниначиларим,
Силаб-сийпаб жингалак,
Ипакдай сочингиздан
Айланай деб эркалаб,
Ўпиб кўз-қошингиздан, —*

дея эркалаб, суйиб, қучиб, ўпиб “сон-саноғи йўқ салом” билан пешвоз чиқмоқда, шу янги авлод қалбида меҳр ва эзгулик уруғини экиб, ўз мангулигини таъминламоқда. Шундай саодатга бурқаниб яшаш Султон Жўранинг руҳига насиб этаверсин.

Хаёлингга яшайман сенинг

Хурсандбек ТЎЛИБОВ

* * *

Неча йил ёлғизликда умр ўтказдим,
Ўшанда жисмимдаги оғриқ кетганди.
Юлдузлар чарақлаб чиққан маҳали
Ҳаммаси бошқатдан бошланди.

Сен эса кеттандинг менинг қалбимдан,
Билмам, кимлар сенинг парвонанг бўлди?
Шамнинг ёғдусида хаёлим билан
Қилган суҳбатларим бир китоб бўлди.

Унда айрилиқнинг юз хил хаёли,
Юз хил йиғламоқнинг сўнмас дарди бор.
Исмингни ёзганимда юрагим ёши
Унсиз тутаётган шамни ўчирар.

Энди зулмат аро юз йил яшайман,
Юз йил кўришмоқнинг иложи бўлмас.
Менинг дардларимни ўқиган пайтинг
Ёмғирлар тўкилар, нурлар тўкилмас.

Келмаган хатардан чўчиб йиғларман,
Тегмаган ханжардан чўчиб йиғларман.
Эй уйғон малагим, нега жимликда
Сарғайган япроқдек тикилдинг менга?

Сени елкам узра елкалаб юрдим,
Юз йил кўтармоққа етди-ку фурсат.
Йиллар ўтавериб тош бўлиб кетдим,
Сен ўзинг нажотсан, тўғри йўл кўрсат.

Хайрон бўлма тагин, тош йиғларми деб,
Хатто тошдан улуғ харсанг тош йиғлар.
Унинг вужудига гул эккан шоир,
Шу гулга термулиб бағрини тиглар.

Келмаган хатарлар сени деб келса,
Тегмаган ханжарлар жаранглаб кетса.
Қўрқма, юрагимга беркитгум сени,
Муродим ғафлатда қолдирма мени.

Ҳақдин ўзга билмас бу аҳволимни,
Сен-ку парвонамсан ҳар доим менга.
Бир умр яшасам, майли, яшайин,
Лекин ташлаб кетма мени бир лаҳза.

Мана, сенсиз бу тонг ҳам отди,
Қуёш секин уфққа қўл тутар.
Тушунмаган шундай ҳаётни
Инсон доим соғиниб ўтар.

Кузги оқшом, совуқ қировда
Қолган хазон уюмлари жим
Ялтирайди офтоб нурида,
Сен сезмайсан буни севгим.

Узун кўча. Бульвар атрофи,
Осмонга бўй чўзган тераклар.
Гоҳо яқин олиб ҳаётни,
Гоҳо инсон ундан йироқлар.

Сенсиз ғариб тонг хаёллари,
Сенсиз хонам ёлғиз сукунат.
Сенсиз қалбим азоб-дардлари
Ҳижронларга суянар фақат.

Кузда япроқ бўлиб,
Баҳорда майса,
Саратон авжида қовжираб сўлдим...
Билмадим, қиш мени қандай яратаркан,
Оппоқ қорга буркаса керак,
Умидим шу совуққа қолди...

Сен эрта уйғониб кўча супурасан,
Ҳорғин хаёларинг қўйвормас мени.
Кейин ўз юмушинг билан кетасан кун бўйи...
Тунда уйқу олдидан эслайсан яна —
Тушларингда кўрмоқ учун мени.
Лекин тушингда ҳам кўролмайсан,
Ўнгингда ҳам...
Фақат хаёлингда яшайман сенинг...

*Хурсандбек Тўлибоев Қорақалпоғистон
республикасининг Амударё туманига қарашли
Зарбдор қишлоғида таваллуд топган. Ҳозирда
Самарқанд Давлат университети биринчи
босқич аспиранти. Шеърлари журналда илк
марта чоп этиляпти.*

ПАЙҒАМБАРНИНГ ХИРҚАСИ

Фулом КАРИМИЙ

Эссе

2009 йил август ойи бошида, Шаҳрисабз туманига сафарим чоғида, ҳамроҳим — Лайлакони қишлоғи фуқароси, собиқ курсдошим Манзар Абдулғайров Қамаш туманидаги Катта Лангар қишлоғида ҳазрат пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи васалламнинг табаррук хирқаси сақланишини айтиб қолди. Эшонзода дўстимнинг бу гапидан таажжубимни яширолмадим, шунинг билан бирга, Муҳаммад пайғамбар с.а.в. хирқасини сўфий Увайс Қаранийга васият қилгани ҳақидаги ривоят ёдимга тушди.

Бу ҳақда Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида ёзади: “Нақлдурки, ҳазрат Рисолат с.а.в. оламдан ўтарда, асҳоб сўрабдурларким, сизнинг мураққаъ кимга ҳаволадур? Дебдурларки, Увайс Қаранийга берсунлар ва десунларки, манинг умматимни дуо қилсун! Ҳазратдин сўнгра Форуқ ва Муртазо разияллоҳу таоло анҳумо Кўфага бориб, Яман элидин сўруб, Қаранда Увайсни топдиларким, тева кутуб юрур эрди. Мураққаъни топшируб, уммат учун дуо истидьо қилдилар ва бу маънида сўз кўпдур”.

Пайғамбарга замондош шоир Каъб ибн Зухайр онҳазратнинг хирқасига бағишлаб, “Қасидат ул-бурда” (“Хирқа ҳақида қасида”) ёзган. XIII асрда яшаган араб шоири Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирийнинг пайғамбаримизга бағишланган қасидаларидан бири ҳам “Қасидаи бурда” номи билан машҳур. Ривоятларга кўра, қасида муаллифи оғир дардга чалинган. Бир куни у тушида Расулulloҳни кўрган. Ушбу қасидани ўқиб бергач, Расулulloҳ ўз хирқасини шоирнинг эгнига ёпади ва унинг фалаж бўлган жойларини силайди. Шу боис шоир шифо топади ва қасида жаҳон адабиётига “Қасидаи бурда” номи билан киради. Бу қасида қатор тилларга таржима қилиниб, унга сон-саноксиз шарҳлар ёзилган. Қасиданинг туркий тилдаги шарҳларидан бири теурий ҳукмдорлардан Шохруҳ Мирзо замонида Мавлоно Ҳусайн Хоразмий тарафидан яратилган. Бу ҳақда Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарида маълумот беради: “Мавлоно “Қасидаи бурда”га ҳам хоразмийча туркий тил била шарҳ битибдур”.

“Қасидан бурда” заҳматкаш олим Сайфиддин Сайфуллоҳ тарафидан ўзбек тилига насрий таржима қилиниб, изоҳлар ва аслият матни билан 2005 йилда Тошкентда “Мовароуннаҳр” нашриётида чоп этилди.

Пайғамбаримиз хирқаси билан боғлиқ мен ҳали ўқимаган ё эшитмаган яна кўплаб асарлар ва ривоятлар, албатта, бор. XIII аср шоири Муҳаммад Бусирий ҳам тушида кўрган хирқани бугун ўнгимизда кўрсак! Ҳар ҳолда Катта Лангар қишлоғи хосиятли ва сир-синоатга бой. Ахир, Қуръони каримнинг жаҳондаги энг қадимги нусхаларидан бири шу қишлоқдан топилган. У фанда “Катта Лангар Қуръони” деб аталади.

Катта Лангар қишлоғидаги бир хонадонда мезбон аёл одам бўйи баландликда турган саватсимон ёғоч идиш устига ёйилган матони олганда қанчалар ҳаяжонланганимизни таъриф қилолмаймиз. Ним қоронғида хирқанинг рангини ажратиш мушкул эди. Навбатма-навбат таовф қилдик. Менга хирқа майда сариқ, қизил гуллари бор малла матодан тикилгандек туюлди.

Тошкентга қайтгач, исломшунос илмий ходимлардан Лангардаги хирқа ҳақида суриштирдим. Ишқия тариқатига мансуб шайхлар фаолияти ҳақида мунтазам изланишлар олиб бораётган учта тадқиқотчи – Бахтиёр Бобожонов, Бобур Аминов ва Абдусаттор Жуманазаров бизнинг институтда ишлаши менга анча қўл келди. Лангарда бир неча бор бўлган, кўҳна қабртошлардаги битикларни тадқиқ қиладиган дўстим Бобур Аминов хирқа ҳақида илмий адабиётда илк бор М.Е.Массон 1966 йилда эълон қилинган “Катта Лангар в области средневекового Кеша” мақоласида маълумот берганини айтди.

М.Е.Массоннинг мазкур мақоласида ёзилишича, маҳаллий аҳоли орасида тарқалган ривоятларга кўра, хирқанинг Мовароуннаҳрга келиб қолиши қарийб Муҳаммад пайғамбар с.а.в замонида бориб тақалади. Бир нақлга кўра, пайғамбар хирқасини Увайс Қаранийга васият қилган ва Мовароуннаҳрда яшаётган Увайсни топиб, хирқани унга етказишган. Иккинчи нақлга кўра эса, пайғамбар хирқасини олишга мушарраф бўлган Увайс Қараний умри охирларида Ямандан Мовароуннаҳрга кўчиб келган. Хирқа Увайснинг шогирдларидан бири тарафидан Мовароуннаҳрга келтирилган деган нақл ҳам мавжуд. Хирқанинг шундан кейинги тарихи Ишқия тариқати шайхлари фаолияти билан боғланади. Амир Темур ва темурийлар даврида мазкур тариқатнинг йирик шайхлари ҳозирги Самарқанд вилояти, Нуробод туманидаги Ингичка қишлоғида яшаган. Қишлоқдаги Остона ота мазориди Худойқули шайх, Муҳаммад шайх, Илёс шайх қабилар дафн этилган мақбара мавжуд.

XV аср охирларида Нақшбандия тариқати таъсири аҳоли орасида бениҳоя кучайгач, Ишқия шайхлари Самарқанддан узоқроқ ва янада хилватроқ маскан излашади. Мавжуд вазиятда улар ҳали Нақшбандия шайхларига мурид бўлиб улгурмаган тоғлик аҳоли ўртасидагина эътибор ва муваффақият қозонишлари мумкин эди. Бу жиҳатдан тоғлар орасидаги бўлажак Катта Лангар қишлоғи ҳудуди уларга янги қароргоҳ учун мақбул мавзе бўлиб кўринади. Бу кўчишни ровийлар шайх Муҳаммад Содиқ (вафоти 1545 йил) номи билан боғлашади. Афсонавий нақлга кўра, Муҳаммад Содиқнинг ёшлигидаги вазифаларидан бири ўз пири учун таҳоратга сув иситиб бериш эди. Бир кун у ўтин тутаб қолганини кўриб, сувни иситай дея қумғонни қўлтиғига қисиб олади. Мўъжиза юз бериб, сув қайнаб кетади. Пир ўз муриди ҳақиқат босқичига етганини англаб, шундай дейди: “Энди бу ерда иккаламиз туришимизга ҳожат йўқ. Сен иршод мақомига етибсан ва ўзингга бошқа макон топмоғинг лозим. Туяга миниб йўлга туш. То у чарчаб батамом ҳолдан тойиб йиқилиб, уч кундан сўнггина ўрнидан турадиган манзилгача йўл бос. Бориб етганинг жой сенга маскан бўлғуси!”

Муҳаммад Содиқ туяга миниб, кажаванинг бир тарафига Қуръон, иккинчи тарафига муборақ хирқани солиб, йўлга тушади. Туя ҳозирги Катта Лангар қишлоғи жойлашган мавзеге етганда ҳолдан тойиб йиқилади ва уч кундан сўнггина ўрнидан туради.

Хирқа ҳақидаги мазкур ривоятларни баён қилган М.Е.Массон унинг пайдо бўлишини бошқача изоҳлайди. Олимнинг фикрига кўра, XVI асрда шайбоний ҳукмдорлар ҳомийлигидаги юксалишдан сўнг, XVII асрдан бошлаб Катта Лангарнинг диний-тасаввуфий марказ ва зиёратгоҳ сифатидаги мавқеи пасая бошлаган. Бу ердаги шайхлар бунинг олдини олиш, мавзенинг ўлка аҳолиси орасидаги зиёратгоҳлик мақомини ошириш учун гўёким пайғамбарга тааллуқли хирқа, тасбеҳ ва “мўйи муборак” каби сохта буюмларни ўйлаб топишган.

М.Е.Массон эшитганлари асосида хирқанинг тавсифини ҳам келтиради: “Хирқа оч-малла туя юнгидан тўқилган, унинг сариқ, кўк ва қизил нақшлари бўлган. Хирқа Иброҳим алайҳиссалом тарафидан қурбонликка сўйилган қўй юнгидан тўқилган, деган нақл ҳам мавжуд. Унинг чоклари бўлмай, мўъжизавий тарзда Муҳаммад пайғамбар учун яратилган эмиш. Шунингдек, у шундай хусусиятга эга эканки, назар солган одамларга турлича рангда кўринаркан”.

Санкт-Петербурглик олим Ефим Резваннинг халифа Усмон қуръонига бағишланган рус ва инглиз тилларида chop қилинган тадқиқотларида Катта Лангардан топилган кўҳна Қуръон нусхаси ва бу ерда сақланган муборак хирқа ҳақида ҳам баъзи маълумотлар бор. Е.Резван С.Е.Григорьевнинг 2002 йилда инглиз тилида эълон қилинган “Афғон тарихий манбалари Муҳаммад пайғамбар хирқаси ҳақида” номли мақоласига таянган ҳолда баён қиладики, Афғонистондаги баъзи манбалар маълумотига кўра, Афғонистон давлатига асос солган Аҳмадшоҳ Дурроний (1747-1773) даврида Катта Лангардаги хирқа Афғонистонга олиб кетилган ва ўшандан бери Қандаҳор шаҳридаги мазорлардан бирида сақланар экан. Ҳатто толиблар раҳнамоси мулла Умар ўзини халифа деб эълон қилишга ҳақи борлигининг далил-исботларидан бири сифатида мазкур хирқани рўкач қилган.

Шуниси борки, Катта Лангарда сақланган хирқа ҳақида ёзган тадқиқотчилар, асосан, оғзаки ривоятларга асосланган, маҳаллий қўлёзма манбаларда бу ҳақда бирон маълумот учраши қайд этилмаган. Камина ҳарчанд қидирсам-да, Ўзбекистонда ва хорижда нашр қилинган қўлёзмалар каталогларидан ҳазрат пайғамбаримиз хирқаси Мовароуннаҳрга келиб қолиши ҳақидаги хабарни ўз ичига олган бирон асарни тополмадим. Қолаверса, жаҳондаги кўпгина қўлёзмалар жамғармаларида каталоглаштириш ишлари ҳали охирига етказилмаган, бинобарин, юзлаб, ҳатто минглаб қўлёзмалар қандай асарлардан иборат экани ҳануз илмий жамоатчиликка маълум эмас.

Қўлёзмаларни каталоглаштириш, яъни қўлёзма китоблардаги асарларнинг қисқача тавсифини тузиб чиқиб, китоблар ҳолида нашр этиш Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ташкил қилинган 1943 йилдан бери бу даргоҳдаги энг муҳим илмий вазифалардандир. Шўро даврида 11 жилд каталог нашр этилди. Ундан жами 7574 та асар нусхалари тавсифлари ўрин олган. Бироқ 25 минг жилд қўлёзманинг ҳар бирида ўрта ҳисобда 5 та асар нусхаси бор десак, бу 125 минг нусха дегани. Бунинг ичида айрим асарларнинг ўнлаб, ҳатто юзлаб нусхалари бор бўлса, баъзилари эса ягона ёки бармоқ билан санарли нусхадир. Қачонки, беистисно барча қўлёзма жилдлардаги асарлар ва уларнинг такрорий нусхалари тавсифлари тўла тузиб чиқилиб каталоглаштирилгандагина биз қай миқдордаги ёзма меросга эга эканлигимиз, яъни институтимизда қайси асарлар мавжудлиги ва улар неча нусхада эканлигини бир қадар аниқ билиб оламиз.

Илгари анча суст кетаётган ёзма меросни тавсифлаш ва каталоглаштириш ишларини истиқлол даврида жонлантириш ва тезлаштириш имкониятлари пайдо бўлди. Албатта, бу иш ҳам иқтисодга боғлиқ. Германиядаги Герда Хенкель жамғармаси низомида хорижий тадқиқотларга, айниқса, ёзма мерос билан боғлиқ изланишларга ҳомийлик қилиш ҳам кўзда тутилган. Бироқ бу жамғарманинг грантини қўлга киритиш осон эмас. Бунинг учун пул жуда зарур тадқиқотга, умуминсоният маънавияти ривожига қўмаклашувчи изланишларга сарф қилинишини асослаш керак. Хайриятки, институтнинг катта илмий ходими Санжар Фуломов

бу ишни уддалади. Академик Яҳё Фуломовнинг невараси С.Фуломовнинг Англия, Германия ва Япониядаги илмий марказларда олим сифатидаги обрўси баланд. У ҳар учала мамлакатда ойлаб илмий сафарларда бўлган. Санжарнинг саъй-ҳаракати натижасида Герда Хенкель жамғармаси ва Беруний институти ўртасида беш йилга мўлжалланган илмий лойиҳа имзоланди. Бу хайрли ишда германиялик устозимиз, Марказий Осиё ёзма меросининг йирик тадқиқотчиси профессор Юрген Паулни-нинг ҳам хизмати катта.

Мазкур лойиҳани бажаришга қарийб 15 та илмий ходим жалб этилди. Улар беш йил мобайнида институтнинг асосий фондида сақланаётган 14 минг қўлёзма жилддаги асарлар тавсифини тузиб, электрон каталог яратишади. Мазкур каталогдан эса зарур асарларни топиш анча осон. Масалан, бирон тадқиқотчи Замахшарий мероси билан қизиқса, электрон каталогдан олимнинг Беруний институтида сақланаётган барча асарлари, уларнинг нусхалари, қачон кўчирилгани, бу асарларга ёзилган шарҳлар ва уларнинг бошқа тилларга таржималари айнан қайси рақамлардаги қўлёзма жилдларда мавжудлигини тез билиб олади. Бу имконият, албатта, каталог якунлангандан сўнг пайдо бўлади. Ҳозир эса иш қизғин. Асарлар турли-туман соҳалар: тарих, адабиёт, филология, география, математика, астрономия, зоология, фикҳ, калом, ҳадис, Қуръон ва қуръоншунослик, фолнома, толеънома, тақвим, дуолар, иншо ва ҳоказоларга оид. Баъзи қўлёзмаларнинг бошидаги ёки охиридаги варақлари йўқолган. Намдан зарарланган ёки қурт еганлари ҳам учрайди. Бундай нотўлиқ нусхаларнинг номи, мавзуси ва кимнинг қаламига мансублигини аниқлаш ҳамиша ҳам осон кечавермайди. Шу сабабли лойиҳа иштирокчилари бирон қўлёзма устида бош қотириб, хуноб бўлиб ўтиришганини кузатиш ажабланарли эмас. Баъзан эса, “фалон қўлёзмадан фалон номдаги ҳеч бир каталогда учрамайдиган нодир асар чиқиб қолди”, — қабилидаги қувончли хитоблар ҳам янграйди.

Лойиҳа иштирокчиси сифатида камина ҳам бир куни навбатдаги қўлёзма жилддаги асарларга тавсиф тузаётган эдим. Турли ҳажмдаги форс тилидаги асарлардан охиргиси — атиги уч вараққа битилган мўъжаз рисоланинг бошланишини кўзларимга ишонмай қайта ўқидим: “Дар баёни маноқибии ҳазрат Худойқули шайх Кўҳитимий аз тавобеъи Тотканд ва қайфияти расидани хирқайи онҳазрат саллаллоҳи алайҳи васаллам ба шайх мазкур ин аст”. Мазкур узунчоқ сарлавҳанинг ўзбекча мазмуни шундай: “Тоткандга тобеъ Кўҳитимлик ҳазрат Худойқули шайх маноқибии ва онҳазрат саллаллоҳи алайҳи васаллам хирқасининг мазкур шайхга етиб келиши баёни ушбудири”. Тотканд Самарқанд вилоятидаги қадимий кент бўлиб, ҳозир ҳам мавжуд. Кўҳитим, яъни “Тим тоғи” эса Нуробод туманидаги Тим қишлоғи яқинидаги тоғ. Худойқули шайх Ишқия тариқатининг Амир Темур даврида яшаган йирик муршиди бўлиб, қабри Ингичка қишлоғидаги Остона ота мазорида. Рисоланинг бошқа саҳифаларига шошилишча кўз югуртириб, ниҳоят унинг охирида хирқа Шаҳрисабзнинг Лангар қишлоғига етказилгани, Лангар масжидидаги махсус хонада сақланиши ҳақидаги хабарни топдим. Демак, хирқа ҳақидаги гаплар фақат оғзаки ривоятлардан иборат бўлмай, у ҳақда қўлёзмаларда ҳам маълумотлар мавжуд.

Рисоланинг асосий қисми Худойқули шайх маноқибига бағишланган. Мазкур шайх ва унинг авлодлари ҳақида бошқа манбалар ва илмий адабиётларда ҳам маълумотлар бор. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарининг турк машойихларига бағишланган қисмида Худойқули шайхнинг устозлари ҳамда муридлари, шунингдек ўғли Муҳаммад Шайх, невараси Илёс шайх ва чевараси Абулҳасанлар зикрини келтиради.

Манбаларда Ишқия тариқати шайхларининг Ингичкадан Лангарга кўчиши Худойқули шайхнинг чевараси Абулҳасан Калон ал-Ишқий (1419-1491), оғзаки ривоятларда эса унинг ўғли Муҳаммад Содик (1460-1545) номи билан боғланади. Эҳтимол, Абулҳасан кўчишни амалга оширган бўлса-да, янги жойда бунёдкорлик фаолиятини бошлашга улгурмагандир. Ҳар ҳолда Лангардаги асосий меъморий

обидалар Муҳаммад Содиқ даврида қурилган ва халқ ривоятларида у “Лангар ота” номи билан тилга олинади.

Камина рисоланинг ўзбек тилига таржимасини муҳтарам ўқувчилар эътиборига ҳавола қилар эканман, бу асар хирқанинг асллигини тасдиқлайди, деган фикрдан йироқман. “Насойим ул-муҳаббат”да, ҳатто ундан кейинроқ шайбонийлар сулоласи даврида ёзилган ва Ишқия тариқати шайхлари номлари зикр этилган манбаларда пайғамбаримизга мансуб хирқа мазкур шайхларда сақлангани ҳақида бирон маълумот йўқ. Тўғри, Алишер Навоийнинг шайх Худойқулининг чевараси шайхзода Абулҳасан ҳақидаги нақлида эътиборни ғоятда тортадиган жиҳатлар борки, бу ўринда мазкур нақлни тўлиқ келтириш жоиздир:

“Шайхзода Абулҳасан қуддиси сирраҳу. Илès шайхнинг ўғлидир. Кичик ёшдин риёзат ва мужоҳида била ўткарибдур. Мундоқ манқулдурким, тенгри таоло қўрқунчидин онча йиғлағондурки, кўзларига тийралик юзлангандур. Илès шайхдин сўнгра бу силсила аҳли барча анга байъат қилиб, иродат тоза қилибдурлар. Ва Макка сафариға борурда мизожига заъф торий бўлуб, Бистомда султон ул-орифин қуддиси сирраҳу авлоди анга хирқа ва тож ҳавола қилиб, қайтиб Ҳирий шаҳриға етканда ҳазрат Махдумий наввара марқадуху нуран (яъни Абдурахмон Жомий — F.K). шарафи мажлисиға мушарраф бўлуб, алардин илтифотлар топиб, алар ўз мусаннафотларидин бир китоб ва бир жойнамоз ва бир рўпок анга бергандурлар. Хориқи одот андин кўп нақл қилибдурлар”.

Бистомда султон ул-орифин, яъни Боязид Бистомий авлодлари шайхзодага “хирқа ва тож” ҳавола қилишди, дейилганда айнан нима назарда тутилган экан? Сўз пайғамбаримизга мансуб хирқа ҳақида бўлганида Алишер Навоий бунини, албатта, таъкидлаган бўларди. Ўша даврда муршиднинг иршод мақомига етган муридига иршоднома ёзиб бериб, хирқа кийдириши, яъни мустақил фаолиятга оқ фотиҳа бериши одат бўлган. Ишқия тариқатининг асосчиси Боязид Бистомий авлодлари ушбу тариқатнинг мовароуннаҳрлик намоянчасига эҳтиром кўргузиб, унга ота-боболаридан қолган кўҳнароқ бир хирқани табаррук сифатида инъом этган бўлишлари мумкин. Абулҳасан бу хирқани Хуросондан Мовароуннаҳрдаги Ингичкага, сўнгра Лангарга олиб келгач, аста-секин унинг гўёким ҳазрат пайғамбарга мансублиги ҳақида ривоятлар тўқила бошлагандир, балким?

Худойқули шайх маноқибини ва онҳазрат хирқасини ҳақидаги рисоланинг муаллифи номаълум бўлиб, охирида кўчирилиш санаси ҳам қўйилмаган. Шу жилдаги бошқа бир асар 1320-1902 йилда айтилган шу ёзувда кўчирилганини назарда тутиб, рисола ҳам шу йили ё бир оз кейинроқ кўчирилган, деб тахмин қилиш мумкин. Асар илк бор яратилган йил эса номаълум. Мазмунига кўра, у шайх Муҳаммад Содиқ Лангарий авлодларидан бири тарафидан ёзилган.

Хуллас, бу рисола пайғамбаримизнинг табаррук хирқасини диёримизга келиб қолгани ҳақидаги ажиб бир ривоятдир ва унинг ҳозирча маълум ягона қўлёзма нусхасининг таржимасини қуйида тўлиқ келтирилади:

“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Тоткандга тобей Кўҳитимдан бўлган ҳазрат Худойқули шайх маноқибини ва онҳазрат саллаллоҳи алайҳи васаллам хирқасининг мазкур шайхга етиб келиши баёни будир: Самарқанд туманларидан бири Кўчайи Маликондан бўлган аллоҳ ундан рози бўлгур шайх Абулҳасан Ишқий¹ ҳазрат шайх Муҳаммад Содиқнинг пиридир.

Бизнинг катта бобомиз шайх Худойқули тўрт кишидан тарбият олганлар. Улардан бири шайх Абулҳасан Ишқий бўлиб, байъат (қасамёд) қилган пиридир. Бу пири (ҳажга) кетар пайтида хирқа ва кулоҳни ҳазрат шайх Худойқулига топшириб, шундай деганлар: “Мен мисли ток бўлдим, сен эса печак. Печак токка чирмашиб, уни қуритганидек, сен бизни қуритдинг”. У ўғли шайх Маҳмудни шайх Худойқулига топшириб, Маккага равона бўлди.

¹ Абулҳасан Ишқий номи шайхлар Ишқия тариқатида бир неча бўлган.

Бошқа пири шайх Муҳиддин Банголий бўлиб, ажиб тарзда (шайх Худойкулини) тасарруф қилган эди. Чунончи, у бир неча бор шайх Муҳиддин Банголийнинг мулозиматига бориш учун шайх Абулҳасандан рухсат сўради, бироқ пири ижозат бермади ва деди: “Унинг суҳбати сукутдир, бориб нима қиласан?”

Бир куни шайх Худойкули масжидда қиблага юзланиб ўтирганида Муҳиддин Банголий ҳозир бўлиб деди: “Ўғлим, бу оламдан сафар қиламан ва сен меросхўримсан. Нима бўлса, сенга бердим”. Шайх Худойкули унинг вафотидан қаттиқ қайғуриб, пири шайх Абулҳасаннинг хонақоҳига бормоқчи бўлди. Ногоҳ йўлда пири рўпара келиб, унга деди: “Ўғлим, шайх Муҳиддин Банголийдан сенга тегадиган нарса ўзи сенга етишини билардим. Боришга ҳожат йўқ эди, бинобарин, бир неча марта сўраганингга қарамай, мен рухсат бермадим”.

Яна бир пири ҳазрат Хожа Баҳоуддиндир. Айтишларича, бир куни Хожа ўз ёронлари билан ўтирганида шундай деган: “Тотканд тарафда бир турк бор ва унинг муҳаббати мени ўзига шунчалик тортмоқдаки, бормасам бузрукнинг Тоткандга келишини хабар қилган. Бир қанча муддатдан сўнг ҳазрат Хожа Тотканд тарафга равона бўлган. Ҳазрат Худойкули бунни эшитиб, пири шайх Абулҳасан олдига келиб, деди: “Мен бир турк бўлсам, ҳазрат Хожа хизматини қандай адо этай?” Шайх деди: “Сендан хизмат сўрашса бажар, бироқ ниёзмандлик қилмагин. Тезроқ бор, хожа яқин келди”. Худойкули шайх бир неча қадам босиши биланоқ, шайх Абулҳасан уни чақириб деди: “Ортингга қайт, Хожа ҳам қайтиб кетдилар”. Ҳазрат Хожа Карманага келиб, шу ердан қайтиб кетган эди. “Ниёзмандлик қилмагин” деган сўзидан билдимки, пири мен бориб (муридани) ундан жудо қилишимдан хавотирда, — деди Хожа. — Ҳолбуки, менинг ниятим бундоқ эмас эди. Балки, қобил бир йигитга фойда етказмоқчи эдим. Энди ўша фойдани Бухорода туриб ҳам етказа оламан”. Шу тариқа Хожа Карманадан қайтиб кетди.

Яна бир пири шайх Муслиҳиддин Хўжандийдир. Шайх Худойкулини ишғол қилганида Шайх Муҳиддин Банголийдан қўёшникига ўхшаш нур зоҳир бўлган. Хожа Баҳоуддиндан юлдузсифат нур зоҳир бўлган. Шайх Абулҳасан Ишқийдан шамга ўхшаш нур зоҳир бўлган. Бир куни онҳазрат саллаллоҳи алайҳи васаллам зоҳир бўлиб сўраганлар: “Улардан кимни ихтиёр қиласан?” Шайх Худойкули жавоб берган: “Мен туркман ва шайх Абулҳасан турк машойихидандир” Ҳазрат расул саллаллоҳи алайҳи васаллам унга топширганлар. Худойкули шайхнинг бу тўрт пири Амир Темур асрида яшаб ўтишган. Мавлоно Низомиддин Хомуш Самарқандий ўз рисоласида шундай ёзган: “Мурид шайхни ўз тарафига тортишга қобилдир. Чунончи, Худойкули аллоҳ ундан рози бўлгур Хожа Баҳоуддинни ўз тарафига тортган”.

Шайхнинг отасининг исми Мулла Одам бўлиб, шу қадар риёзатга машғул бўлганки, бир нафасда “Ло илоҳа илаллоҳ”ни зикр қилишни минг маротабага етказган. Унинг укаси ҳам отасининг мулозиматида риёзатга машғул бўлган. Бир куни у Худойкули шайхга шундай деди: “Мен яширинаман, сен топ!”. У яширингач, шайх топиш мақсадида муроқаба²га кетди. Бир соатдан сўнг бошини кўтариб деди: “Роса изладим, ниҳоят тубий³ дарахти остидан топдим”.

Аллоҳ ундан рози бўлгур катта бобомиз шайх Содиқ шундай нақл қилган: “Мен Самарқандда таҳсил олганимда шайх Абулҳасан Ишқийнинг ўғли шайх Муҳаммад Амин Жиззахдан Самарқандга келди. Фақир у кишининг зиёратига бориб, қўлларини ўпдим. Эшоннинг мулозиматида бир мулла бўлиб, маорифдан сўз айтар эди. Сухан асносида у Муллои Румдан⁴ ажиб нақл келтирди: “Ҳазрат Румий “Қуръоннинг баргини олиб, мағизи ва пўстини эътиборсиз қолдирдилар”, — демишлар. Демак, у кишининг назарида Қуръон мағиз, барг ва пўстдан иборат

2 Муроқаба — фикр-ўйларни бир нуқтага жамламоқ; диний маънода дилни Аллоҳга боғлаб, дунёдан узилмоқ.

3 Тубий — жаннатда ўсадиган дарахт.

4 Муллои Рум (Рум муллоси) — Жалолиддин Румий назарда тутилмоқда.

экан, бу қанақа гап бўлди?” Шундай дея, у Мавлононинг сўзларини танқид қилди. Шайх бошини солинтириб ўтирар, ҳеч нима демас эди. Ногоҳ, менинг кўз олдимда Мавлонойи Румийнинг руҳи намоён бўлиб деди: “Ўғлим, мени бу итга талаттириб, жим ўтирибсанми?!” Шундан сўнг мен дедим: “Мавлонойи Рум сўзларининг маъноси бор, таҳқиқ қилмасдан, нега зиён етказасиз? Қуръондан наф оладиган жамоат уч тоифадир. Биринчи тоифа Қуръоннинг мағизидан хабардор, яъни “унинг моҳиятини аллоҳ билур” дейилганидек, унинг ёлғиз Аллоҳга маълум маъниларини билишади. Буларни аллоҳ ўзи хоҳлаган кишиларга билдиради. Иккинчи тоифа Қуръоннинг пўстини, яъни сўзма-сўз маъносини билишади. Учинчи тоифа эса Қуръоннинг баргини билишади. Аллоҳ ундан рози бўлтур Имоми Аъзам⁵ шулар жумласидандир”.

Мен бу гапларни айтгач, мулла мулзам бўлиб, шайхга деди: “Кечаю кундуз сизнинг хизматингизда риёзат чекмоқдаман. Бу йигит мени шарманда қилса-да, сиз индамайсиз”. Шайх деди: “Сиз беадаблик қилдингиз. Бу сўзларни йигитнинг тили билан Муллоийи Румнинг ўзи айтди”.

Онҳазрат саллаллоҳи алайҳи васалламнинг муборақ хирқалари баёни

Номдор ошиқлар ва орифлар сардафтари султон Боязид Бистомий аллоҳ ундан рози бўлтур имом Жаъфар Содиқдан сўнг шарафли Ишқия силсиласига раҳнамо бўлди. У кишининг номи Тайфур бин Исо бин Одам бин Сирушондир. Унинг бобоси габр (оташпараст) бўлиб, сўнгра мусулмон бўлган. Шайх 261-875 йилда вафот этган.

Ишқия ақобирларидан баъзилари айтишича, шайх Мухториддин Ишқий сайид Баҳоуддин Мағрибийдан тарбият кўрган. Расул саллаллоҳи алайҳи васалламнинг хирқаси аллоҳ ундан рози бўлтур амиралмўминин Алига қолган эди-ю, аллоҳ бандаларининг комили уни эғнига киймади. Хирқа бир неча нисбат орқали Муртазо Алидан сайид Баҳоуддин Мағрибийга етган эди. Баҳоуддин Мағрибий вафотидан олдин уни ўз муриди шайх Мухториддинга иноят қилган. Шайхнинг ўғли Маккадан келиб, хирқани унга топширган⁶.

Шайх Ҳасан Ишқий Самарқандий хирқани Худойқули шайхга топширган. Худойқули шайхдан сўнг силсилага унинг ўғли шайх Муҳаммад бош бўлиб, хирқани кийган. Шайх Муҳаммаддан сўнг унинг ўғли шайх Илёс иршод маснадида ўтириб, хирқайи набавийни эғнига кийган. Ҳазрат шайх Илёснинг олти ўғли бўлган. Бири шайх Абулҳасан бўлиб, у Лангар номи билан машҳур. Иккинчиси Қосим шайх, учинчиси Хожамуҳаммад шайх, тўртинчиси Юсуфшайх, бешинчиси Бобаязид шайх ва олтинчиси Бобобек шайхдир.

Ҳазрат шайх Муҳаммад Содиқ Лангарий айтганлар: “Бизнинг ота-боболаримиздан икки киши, айниқса, риёзат чеккан. Бири бобокалонимиз Худойқули шайх бўлиб, у киши баъзан ўз ўғли Муҳаммад шайхга “Сизлар тайёр ошга баковулларсиз” — дер экан. Иккинчиси бобомиз (яъни Илёс шайх — F.K). бўлиб, йигирма беш йил мобайнида оёғини узатиб ўтирмаган⁷. У киши ўн икки ёшидан риёзатга машғул бўлган.

Шайх Абулҳасан отаси шайх Илёс вафотидан сўнг Шаҳрисабз тоғларида манзил қурган ва ўтмиш машойихларидан унинг аждодларига етган расул саллаллоҳи алайҳи васаллам хирқасини Шаҳрисабздаги Лангар (қишлоғи)га келтирган. Масжиднинг кунчиқар тарафида хона қуриб, хирқани шунда сақлашган. Ва яна аллоҳ билгувчидир”.

5 Имоми Аъзам — Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит (699-769).

6 Шу жумладан сўнг қўлёзмада сукут, яъни тушиб қолган сўз ва жумлалар бўлиши мумкин. Чунки, бу ўринда хирқани Мовароуннаҳрга айнан қим келтиргани ҳақидаги маълумот йўқ.

7 Алишер Навоий ҳам “Насойим ул-муҳаббат”да Худойқули шайх ва Илёс шайх Ишқия тариқатининг Мовароуннаҳрдаги энг йирик намояндалари бўлишганини таъкидлаб ўтган.

СЎЗ ХИЗМАТИДА КЕЧАЁТГАН УМР

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист
Маҳмуд САЪДИЙ билан суҳбат

— Инсоннинг шаклланишида, ҳатто, пайти келиб касб танлашида оиланинг, болаликнинг ўрни муҳим. Боланинг оила муҳити, унинг муаммолари — иссиқ-совуғини эрта англаши, ундаги қийинчиликларга аралашиб яшаши баъзан унинг келажagini ҳам белгилаб қўяди. Тенгдошлари кўча чангитиб юрганда, уйдаги муаммолар оғирчилигига шерик бўлган бола эрта улғаяди. Сизнинг бугунга келиб моҳир муҳаррир, адабиёт кишиси бўлиб етишишингизда оиланинг, сиз яшаган муҳитнинг таъсири, ўрни борми?

— Болалигим қарийб бўлмаган. Ота-онасиз қолганимда, жуда ёш эдим. Онам тўрт-беш ёшимда, отам биринчи синфда ўқиётганимда, баҳор пайтлари вафот этган... Лекин, барибир, оиламнинг таъсири бор. Эсимда, уйимизда муқовалари чиройли китоблар бўларди. Бир сандиқча эди. Улар орасида бир китоб бор эди, унинг қандай китоб эканлигини билмайман. “Бу китобни қўлингни ювиб, кейин олгин”, дердилар отам. Отам бизникига келган одамларга ўша китобларни ўқиб, таржима қилиб берарди. Ўйлашимча, бу китоблар араб, форс тилларида эди. Отам Бухорода мадрасани битирган. Ёзма сўзга, китобга қизиқишим ўша пайтдан бошланган бўлса керак...

Кейин отамнинг амакиваччаси рўзғорида ўсдим. Мамарасул акам яхши саводи бўлмаса ҳам, жуда меҳнаткаш, ҳалол, масалага холис ёндашадиган, теран фикрли, ҳаётга очиқ кўз билан қарайдиган одам эди. Шундай бўлса-да, мени ҳамиша: нима қилишим керак, умр бўйи бировнинг уйида яшаб юрмайман-ку, деган ўй қийнарди. Мен китоб ўқишим керак, деган қарорга жуда эрта келганман. Китобни жуда яхши кўрардим. Қишлоқ советининг кутубхонаси, бешинчи-еттинчи синфлар ҳамда саккизинчи-ўнинчи синфлар ўқийдиган мактабларимиздаги кутубхоналарнинг ҳаммасидаги китобларни ёпишиб ўқирдим. Саккизинчи синфга ўтгач, қишлоғимизда почтачилик қила бошладим — хат, газета-журнал таширдим. Менга қишлоқ совети ҳақ тўламасди, газета ва журналлардан биттадан — ўзим хоҳлаганимни беришарди. Кейин китоб олиб келадиган бўлдим. Келтирган китобларимдан ҳам бир-иккитадан беришарди. Китобларимни шунақа қилиб йиға бош-

лаганман. Амакимга колхознинг жувозини ҳайдашда ҳам ёрдамлашардим. Меҳнатимиз учун берилган ёғни бозорга олиб бориб сотардик. Мен акам овқатланиш учун берган пулга китоб олардим. Ўнинчи синфда ўқиб юрганимда, мингтача китобим бор эди...

Учинчи синфда эканимда, Каттакўрғондаги техникумда ўқийдиган акам (амакимнинг ўғли) Миркарим Осимнинг “Ўтрор” деган китобини олиб келди. Чама-си йигирма беш саҳифали китобни эрталабгача ўқиб чиқдим. Илк бор тўла ўқиган китобим ўша... Тўртинчи синфда “Навоий” романини ўқидим.

— *“Ўнинчи синфда ўқиб юрганимда, мингтача китобим бор эди”, дедингиз. Шу мингта китобнинг ҳаммасини ўқиб чиққанмисиз?*

— Ҳа, ўқиганман, яна учта кутубхонадаги китобларни ўқиганман. Нима бўлса, ўқирдим. Қишлоқ кутубхонасида кўп китоб бўлмайдди. Масалан, Пушкиннинг тўрт томлиги, Лермонтовнинг икки томлиги, Тарас Шевченконинг икки томлиги, Мухтор Аvezовнинг “Абай” романи, Салтиков-Шчедрин асарлари, Мопассан ҳикоялари. “Уруш ва тинчлик”нинг икки томини ўнинчи синфда ўқиганман. Кўп китобларни илк бор ўша пайтлари ўқиган бўлсам керак.

— *Шунча кўп китоб ўқиб, университетга келганингизда, бу ерда ўқиш жуда жўн туюлмаганими сизга? Кўпчилик мактаб дастурини ўзлаштириб, ўқишга кирган пайтлар эмасмиди ўша йиллар?*

— Мен ўқишга катта мақсад билан келганман. Мактабда адабиёт, тарих ва географияни жуда яхши кўриб ўқирдим. Мактаб пайтларидаёқ ёзиб юрардим. Шеър ҳам ёзганман, лекин уларни бугун ўз иборам билан айтсам, ёзганларим “жўқий” шеърлар эди. Университетда ўқигандаям шеър ёзганман. Курсимиздагилар билан йиғилишиб ҳафта охирида шеърларимизни муҳокама қилардик. Бир-икки муҳокамада шеърларимни ўқиганман. Кейин тингловчига айландим.

Ҳикоя ҳам ёздим. Ҳикоям ҳам “жўқий”.

Нима учун таҳрирга ўтиб кетганимнинг сабабини айтсам. Университетга кириш имтиҳонларига тайёрланаётганимда, тарих фанини ўзлаштираётиб, бир ҳақиқатни англадим. Ўқийман, Ўрта Осиё тарихи — 3-4 бет. Кавказ тарихи, Урартудек давлат қурилган жойлар тарихи ҳам уч-тўрт бет. Ҳаммаси — Россия тарихи. И-е, бу “СССР тарихи” эмас, “Россия тарихи”-ку, деган фикр келди миямга. Нега бизнинг халқимиз камситилиши керак? Ўша пайтда ўз йўлимни қарийб белгилаб олганман: мен ўз элимга хизмат қилишим керак. Шу жиҳатдан идеалистлигимча қолган бўлсам керак. Идеалист эдим. Масалан, ўйлардим: шамни ким кашф қилган? Буни ҳеч ким билмайди, лекин шам одамларга хизмат қилади. Ёки қора чироқ. Қора чироқ ҳам кашф қилинган. Ким ихтиро этган уни? Билмаймиз. Лекин Европада лампочкани ким ўйлаб топгани маълум. Мен мана шу номи йўқ бўлиб кетган, лекин иши қолган одамларнинг йўлидан бормоқчи бўлдим. Бу — яхши, лекин одамнинг ўзига фойдасиз.

— *Сиз ўқиган китоблар университетдаги ўқишни анча осонлаштирган бўлса керак-а?*

— Чиндан ҳам. Адабиётдан дарс ўтилаётганда, кўп китобларни тўла ўқиб чиқишим шарт бўлмади. Бир кўздан кечирдим у эсимга тушди. Назаримда, болаликда ўқилган китоблар жуда диққат қилиб ўқилади, шекилли, одамнинг хотирасида яхши қолади. Кейин қайта ўқиганимда, уларнинг маъзини чақишга ҳаракат қилдим, ўқимаганларимни ўқидим. Мира Марковна Саксонова деган ўқитувчимиз бўларди. XIX аср рус адабиётидан дарс берган. Бизни жуда яхши ўқитган. У ҳеч қачон умумий гап айтмасди, конкрет гапирарди. Айниқса, ҳар бир асарни таҳлил этганида. Масалан, Тургеневнинг “Дворянлар уяси” ҳам, Салтиков-Шчедриннинг “Жаноб Головлевлар” асари ҳам бир хил мавзуда. Аммо биринчи асарда маънавий таназул ҳақида сўз борса, иккинчи асарда мана шу маънавий таназулнинг жисмоний таназулга олиб келиши кўрсатилганини асарлар моҳиятига кириб бора оладиган даражада, аниқ-тиниқ қилиб тушунтириб берарди. Мира Марковна Саксонова бизни моҳиятни тушуниб асар ўқишга ўргатган энг яхши устозларимиздан эди.

Яна бир жиҳат бор. Масалан, Саида опа Назруллаевани олайлик. Жуда меҳрибон, яхши инсон эди. Лекин дарс беришга келганда... Мен у кишидан бир нарса учун

миннатдорман. Биринчи дарсида бир қулоч адабиётлар рўйхатини берарди. Менинг фойдаланганим — шу. Адабиётлар рўйхатини олдим. Дарслар тугаши билан Навоий кутубхонасига югуриб қолганман. Шундан бошлаб, Навоий кутубхонасида уч йил қимирламай ўтирганман. Соат 7дан 11гача. Ҳар куни тўрт соат. Иккинчи сменада ўқирдик. Якшанба куни тўлиқ ўша ерда бўлардим. Уч йил қимирлаган эмасман. Кўрсатилган адабиётларни кўриб чиқаман, ўқийман, конспект оламан. Мен манбанинг ўзини ўқишни яхши кўрардим. Манбанинг ўзини ўқиш жуда аҳамиятли.

— *Яхши журналист бўлиш учун мутолаанинг аҳамияти борми? Бу масалада сиз бўлгуси журналистларга қандай маслаҳатлар берган бўлардингиз?*

— Китоб ўқиш усуллари, шартлари, шакллари жуда кўп. Бу ўринда шулардан икки жиҳати ҳақида гапиришни истардим. Биттаси, дейлик, журналистнинг билим бойлиги, унинг кенг мутахассис сифатида шаклланиши билан боғлиқ. Масалан, халқаро журналист япон тили йўналишидаги гуруҳда ўқиса, энг камида, япон адабиётини, япон тарихини, япон менталитетини — Японияга нимаики алоқадор бўлса, билиши керак. Инглиз тилини ўрганадими бутун инглиз адабиётини, Америка адабиётини, унинг тарихини билиши шарт.

Яна шуни билиш муҳимки, китоб одамни шахс сифатида шакллантиришда жуда катта восита, муҳим манба. Одам, ўзини ўзи тарбияламаса, уни ҳеч ким тарбиялай олмайди. Демакки, одам ўзини ўзи шакллантириши зарур.

— *Мутолаа кучли бўлиши керак, демоқчисиз-да. Бироқ ҳамма жойда ҳам сизга ўхшаган фидойилар йўқ. Ёки бўлмаса, ҳаммаям журналистика факультети ёхуд филология факультетига кириб ўқимайди. Лекин биз жамиятга тафаккури теран, маънавияти бой одамлар кераклиги ҳақида кўп гапираемиз. Бундай одамларни тарбиялаш учун эса мутолаа керак. Мутолаага қандай ўргатиш мумкин?*

— Устод Мақсуд Шайхзоданинг бир гапи ёдимга тушди. Бир куни уйда мақола устида ишлаб ўтирибмиз. Шайх ака эски бир қўлёзмага назар ташлади-да, шундан мисол олди. Кейин мен: шуни мана бу тўрт томлик “Хазойин ул-маоний”дан ёки ўн беш томлик “Асарлар”идан олсангиз бўлмайдими, деб сўрадим. У киши индамади-да, туриб, Ҳамид Сулаймон тайёрлаган “Хазойин ул-маоний”нинг битта томини олиб, очди. Қарадик. Бир байтда бир нечта хато. Мени Маҳмудали дердилар. “Маҳмудали, мана шундай хатолар бор. Шунинг учун аслини ўқиган яхши. Қўлёзмани кўрган яхшироқ. Умуман, тадқиқотчи қўлёзма билан ишлаши керак”, — деди. Кейин мен: “Домла бу ўн беш томликлар бекор экан-да”, — десам, “Йўқ, — деди, — мана шу ўн беш томлик чиққани жуда зўр иш бўлган. Навоий бобомиз шунча китоб ёзган экан, деб фахрланиб, қанча одам китобга интилади”. Демак, китобнинг уйда туриши ҳам болада китобга интилишни пайдо қилар экан. Менимча, китобга муҳаббат, эътибор оилада шаклланиши керак. Болаларга китоб ўқиб бериш керак, иложи бўлса ифодали қилиб. Билсангиз керак, жадидларда ҳам овоз чиқариб ифодали ўқиш методи бўлган. Бекорга шундай эмас. Қадимда “Қуръони карим”дан оятларнинг ёдлатилиши ҳам бежиз бўлмаган-да. Дастлаб унинг оҳанги таъсир қилади, сеҳри ва мўъжизаси билан ўзига тортади. Одам унинг маъносини кейинроқ тушуниб олади, онга сингади-да. Болаларга шеър ёдлатиш керак. Ёдлагани сайин болада сўзга, китобга муҳаббат пайдо бўлади.

— *Ёшлигингизда ўқиган кўп асарларни бугун ҳам қайта ўқишингизга тўғри келади. Баъзан керак бўлганидан, баъзида ўзингиз хоҳлаб. Шунда асарнинг таъсир кучи ўзгарганини сезасизми?*

— Ўқиётганда мақсад билан ўқиш керак, деб ўйлайман. Мен мақсад билан ўқийман. Шундай асарлар борки, уларни, албатта, қайта-қайта ўқиш керак. Масалан, “Алпомиш”. “Алпомиш”ни ҳар сафар ўқиганда, нимадир топасиз, аввал англамаган жиҳатларни кашф этасиз. Кейин, Навоий ғазалларини. Улар кўпқатламли. Буюк асарлар, классик асарлар кўпқатламли бўлади. Уларни охиригача тушуниб етиш жуда мушкул. Балки, бир одамнинг умри етмас. Сирлари очилавериши мумкин. Ҳар сафар бошқа бир томонини кўрасиз. “Қаро кўзум” ҳақида шунча шарҳнинг битилиши бекорга эмас-да.

Қайта ўқишнинг бошқа йўллари ҳам бўлиши мумкин. Бир сафар Набоковнинг “Лолита” романини ўқидим. Биласиз, дунёдаги юзта зўр асардан биттаси ҳисобланади, Европада. Ўзига хос. Инсон ҳаётининг нақадар мураккаб, фожиали

эканлиги, давр ҳаққоний ифодасини топган. Одамни ўйга толдирадиган, қийнай-диган, фожиали бир асар. XX асрда инсоннинг ёлғизланиб қолишидек улкан фо-жиани кўрсатиб беролган асар. ...Китобни кечаси ўқиб тугатдим. Соат икки ярим-учлар эди. Кўнглим жуда қоронғи бўлди. Ётдим. Уйқу келмайди. Бошқа нарсага қўл уролмайман. Нима қилишни билмай, китоб жавони олдига бордим. Қўлимга жилди эскирган бир китоб тушди. Олтмишинчи йили чиққан “Ўзбек классик адабиёти” туркумидаги Алишер Навоийнинг “Танланган асарлар”и экан. Навоий-дан бир-иккита ғазал ўқиганимдан сўнг руҳим енгил тортди. Покландим. Кўнглим-дан ғуборлар кетди. Бошқача ҳаёт бор, бошқача дунё бор, бошқача олам бор, бошқача бир руҳ бор. Навоийнинг асарлари шифобахш қудратга эга. Одамни, унинг қалбини даволайди. Мана шунақа, китобни қайта ўқиш гарчи тасодифан бўлса ҳам, ўша тасодифда ҳам қонуният бор, деб ўйлайман.

— *Ёш ўтгани сайин инсоннинг дунёни идрок этиши ўзгаради, ўсади. Шунга боғлиқ ҳолда диди, савияси ва, албатта, китобга муносабати ҳам ўзгариб бора-ди. Бу китоб танлашда ҳам сезилади. Бугун қандай китоблар ўқиялсиз. Бу борада сизни ўйлантираётган муаммолар нималардан иборат?*

— Тўғриси айтганда, ҳозир системали равишда ўқий олаётганим йўқ. Китоб дўконига киришни жуда яхши кўраман. Албатта, дунёнинг тагига етиб бўлмайди, лекин дунёнинг сирларини билишга қизиқади инсон. Яқинда бир китоб ўқидим. “Тайная история мира” деб номланади. Жонатан Блэкнинг асари. Дунёни ким бош-қаради? Кимлар бошқарган, қандай оқимлар, тариқатлар ўтган? Қанақа ташкилот-лар, яширин ташкилотлар бўлган? Шулар ҳақида бу китоб. Албатта, унинг камчилик-лари бор. Европаликнинг кўзи билан қаралган. Муаллиф айтаётган фикрларга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Лекин мулоҳаза юритиш учун кўп маълумот беради, фикр беради.

Ҳозир одамлар китоб ўқимай қўйди, деган гап менга ёқмайди. Ўқийман, деган одам ҳамма вақт ўқийди. Қимматми-арзонми, унинг аҳамияти йўқ. Ўқимай-диган эса, барибир, ўқимайди. Оммавий китобхонлик, деган гапга қўшилмайман. Юракнинг иши бу. Юраги билан ўқиши керак одам китобни. Ҳаммани китоб ўқишга мажбур қилиш шарт эмас.

— *Сиз кўпчиликнинг адабиёт майдонига, журналистика соҳасига кириб кели-шига, тўғри йўл топиб кетишига кўмак бергансиз. Бунга адабиёт оламида юрган-ларнинг кўпчилиги тан олади. Ўзингиз ортда туриб, бошқаларнинг ўсиб-ўнишига ёрдам берасиз. Фикрларингизни бировлар ўзлаштириб кетишидан қўрқмайсизми?*

— Умуман, бировлар ўзлаштириб кетишидан қўрқмайман. Агар сиз ўз фикр-ингизни исботлаб гапирсангиз ва у оқизмай-томизмай ёзиб олса, албатта, катта зиён қиласиз. У гапни иккинчи ёза олмайсиз. Лекин ўзаро суҳбатда бирор масала чуқурлаштирилмай, унинг юза томони айтилса, фаросатли одам уни ривожланти-риб, фойдаланиб кетар, агар иқтидори пастроқ одам бўлса, фикрни ололмайди, юзаки гапирадию исботлай олмайди. Айтмоқчиманки, сиз ўзингизнинг фикрла-рингизни, биров фойдаланиб кетиши мумкин бўлган фикрларни айтсангиз ҳам, ўзида бўлмаса, фойдалана олмайди. Лекин бир хил яхши гаплар бор. Ўзим ёзмай-ман. Биров мақола, курс иши, диплом иши ёзаётган бўлса, ўқиб кўргудек бўлсам, мана бу жойини ривожлантирсанг, қандай бўларкан, деб айтишим мумкин, у очилиб кетади. У фикрни куртак ҳолида топади, ривожлантиришни билмайди. Шундан кейин қандай талқин қилиш, тақдим этишни айтиш мумкин. Бу, энди, менинг доимий қасбимга айланиб қолган. Адабиёт газетасида узоқ йиллар ишла-дим, ҳозир ҳам ишлайман, шу газетада муаллифларнинг мақолаларини ўқийман. Рационал мағзи бор, айтадиган гап бор, лекин у ривожланмай бир бурчакда қолиб кетган. Унинг қайси томонларини очиш мумкин, қандай қилиб тўлароқ ифодаласа бўлади, кўпинча, муаллифга шуларни айтаман, мақолани муаллиф-нинг ўзига ишлаттираман, мақсадимга шу йўл билан эришаман. Кўпинча, олиб келинган мақолада бир топилдиқ бўлади — факт бор, фикр бор, лекин мақола йўқ. Муаллифни уч-тўрт, баъзан эринмайман, беш-олти марта ишлатгандан ке-йин дуппа-дуруст мақола пайдо бўлади.

— *Сизни кўпчилик қаттиққўл муҳаррир деб билади, ҳатто мақоласини олиб келишдан чўчидиганлар ҳам учрайди, баъзилар эса мақоласини газетада сизни ай-ланиб ўтиб чиқармоқчи ҳам бўлади. Таҳрирда сизнинг ўз принципларингиз борми?*

— Албатта, принципларим бор. Матн танлаганда мақолами, тақризми, нима бўлишидан қатъи назар, аввало, ўзим ишлаётган нашрнинг йўналишидан келиб чиқаман. Бу — табиий. Лекин мақолада янгилик бўлиши шарт. Мавзу эски бўлиши мумкин. Муаллиф шу мавзунинг янги жиҳатини очган бўлиши зарур. Ёки янги бир муаммо қўйилган бўлиши керак. Ўқувчини қизиқтирадиган, ўқувчи учун кераги шу.

— *Жуда кўп йиллардан буён матбуотда ишлаб келаяпсиз. Педантик деймизми, бошқачароқ қилиб ҳарфхўрлик деймизми, тиниш белгилари билан курашиб ўтириш жонингизга тегмайдими? Чарчаб-зерикмайсизми? Ундан кўра, бемалол, каттароқ нарса яратишга имкониятингиз бор-ку! Ёки бу иш сиз учун катта ишлардан ҳам муҳимми?*

— Чиндан бу қизиқ нарса. Масалан, шундай ишлар бор, аввал ҳам айтганман, шуни мен қилмасам, ҳеч ким қилмайди. Майдароқ ишлар бор. Биров уларни назарига илмайди. Ҳолбуки, ўша майда нарсадан катта нарса пайдо бўлиши мумкин. Айниқса, таҳрир ишига ўрганган одам учун бу иш ҳаётининг мазмунига айланиб қолади. Одам ҳаводан нафас олмаса туролмаганидек, сиз хатони кўрсангиз тузатгингиз келаверади. Кўзингиз шуни кўради-да. Олтмиш учинчи йиллар эди, шекилли, учинчи курсда ўқиб юрардим. Амалиётга борганимда Лазиз Қаюмов раҳматли мени газетага ишга олган. Беш-олти ой “Ўзбекистон маданияти” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газетасида мен ревизор-корректор бўлиб ишлаганман. Газета чиқишидан аввал уни ҳамма ўқийди. Корректор ва навбатчи муҳаррирдан кейин ревизор-корректор ўқиб, қўл қўймаса, газета чиқмайди. Мени Лазиз ака шу ишга қўйган. Қизиқ ҳодисаки, саҳифа қўйилганда, ҳайрон қолардим, нечта хато бўлса, бирдан кўрардим. Кўзим жуда ўткир эди. Қисқаси, бу касбни мен билибми, онглими-онгсизми, яхши кўриб ишлаганман, ишляпман. Менинг принципим — бир ишни қилсам ё зўр қилиб бажаришим керак, ё, умуман, қўл урмаслигим керак. Бу, эҳтимол, яхши эмасдир. Лекин чала-чулпа бажаргандан, яқинлашмаган маъқул, деб биламан. Шу маънода максималистман. Ё бир ишни яхшилаб амалга ошираман, ё, умуман, яқин йўламайман.

— *Сизнингча, журналист, хусусан, публицист адабиётни қай даражада билиши керак?*

— Бизнинг жуда бой халқ оғзаки ижодимиз бор. Қирқ томдан иборат халқ оғзаки ижоди асарлари чоп этилган. Ҳозирда, айниқса, журналистика касбини эгалламоқчи бўлганлар, хоҳлайдими-йўқми, ўзлари мустақил ўрганиб, қайта-бошдан “Алпомиш”ни, “Кунтуғмиш”ни, “Гўрўғли” туркум дostonларини ва бошқаларни ўқиши керак. Халқ латифалари, эртаклар, қўшиқ ва ривоятлар — ҳаммасини ўқиши керак. Фозли сўз, деган гап бор. Яъни, салмоғи, вазни, қуввати бор. Ҳақиқий сўзни кафтингизга олиб ҳис қилишингиз мумкин. Шундай қудратга эга сўз деганлари. Гап ўзбек тили ҳақида кетаётган экан, Абдулла Қодирийни ўқиш керак. Адабий тилни яратишда — халқ сўзларини, халқ тилини адабий тилга омухта қилишда, синтез қилишда катта ҳисса қўшган. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий драмаларининг тили ҳам жуда зўр. Чўлпон, Фафур Фулом асарларининг тилини ўрганиш керак. Масалан, Фафур Фулом ҳар бир сўзни чертиб, ҳис қилиб ишлаган. Унинг табиида, вужудида сўзни ҳис қилиш бўлган, шу билан яшаган... Сўзни излаб, ўйлаб топиб, мана бу сўзни ишлатаман, деб бўлмайди, одамнинг ўзидан, қалбидан отилиб чиқади-да у. Мана шу нарса — сўзни ҳис қилиш, ҳозирги пайтда таҳрирда жуда-жуда керак. Бизда эса, асосан, хабаркашлик. Фалон жойда у бўлди, пистон жойда бу бўлди, ваҳоланки, бир хил воқеа ўн жойда бўлади, ўн жойдан ҳам хабар қиламиз. Фикр бўлсагина, мақола ёзилиши керак. Айтадиган гапи бўлиши керак журналист ёки мухбирнинг. Бу сўзни ҳис қилишга ҳам мажбур этади. Шунда, ошиқча гап айтгингиз келмайди, бор гапни айтасиз. Мен кўп гапириб юраман, бизнинг адабиётимиз, қадимги адабиёт тошларга битилган мангу тошбитиклар — Култегин, Билгахоқон битиклари ва бошқалар ҳақида. Агар эътибор берсангиз, тошга ошиқча гап ёзиб бўлмайди. Фақат энг керакли гаплар ёзилади. Демак, ана шу энг керакли гапларни қолдириш керак таҳрирда. Худди тошга ёзгандек ҳис қилиш керак сўзни. Тошга ошиқча ёзолмайсиз, вақтингиз ҳам бўлмайди, имкониятингиз ҳам йўқ. Қоғозга ҳам шундай ёзиш керак.

— Бу журналистика соҳасида. Умуман, бугунги кунда бизнинг ҳам турфа хил ижодкорларимиз бор. Улар орасида кимларни қадрлайсиз? Ёзувчиларимизнинг бугунга келиб, тирикчилик ташвишлари билан ўралашиб қолишлари ёки бошқа сабаблар боисми, чинакам асарларнинг дунёга келиши қийин кечаётгандекмасми?

— Худо берган, деган гап бору, ўша бекор айтилмаган. Агар одамга худо берса, ҳар қандай шароитда ҳам, қийналса ҳам, йўқчиликдаям ёзаверади. Қийин бўлгани учун, шароит йўқлиги боис, ёзмайдиганларга унчалик ишонмайман. Мана, Бальзакни яхши биласиз, ўзи қарздор бўлган одамлардан қочиб юриб ёзган кўп нарсаларини, ертўлаларда яшириниб юриб ёзган. Буюк асарлар ёзган. Ўзимизнинг Фафур Фуломни эсланг. Қанча тазйиқ, қанча зуғумлар остида, мажбур бўлиб, ўзи хоҳламаган ишларни ҳам қилган. Лекин “Шум бола”га бир назар ташланг. Қандай гўзал санъат асари. Ёки бўлмаса, латифалари, “Афанди ўлмайдиган бўлди”, “Менинг ўғригина болам” ва яна бошқа асарлари. Айтмоқчиманки, зўр ёзувчилар ҳар қандай шароитда ҳам ёзган. Албатта, қийинчиликларнинг таъсири бўлган, улар бемалол, яйраб ижод қилолмаганлар. Ҳозир — мустақиллик даврида ижод эркинлиги, тўсқинлик йўқ, ёзиш мумкин. Фақат бу ерда суниистеъмол қилиш бор. Ҳозир шухратпарастликнинг бошқачароқ кўриниши шаклланди. Тарихдан биласиз, ном қолдириш учун, ўзи асар ёзолмаганлар бировга пул бериб, ҳомийлик қилиб асар ёздирган. Китоб чиқариш ҳозир жуда осон бўлиб қолди. “Кўп томлик”лар чиқаяпти...

Кувонарлиси, ҳозир яхши асарлар ёзишга қурби келадиган ижодкорлар анчагина. Аммо илгаригидек системали кузатиш йўқ бугун. Танқидчилар ўзи билан ўзи овора. Чунки танқиддан манфаат йўқ, тирикчилик ишлари, ташвишлари бор. Биласиз, яхши адабиёт назарияси, адабий танқиди бўлмаган, адабиётшунослиги бўлмаган адабиёт ночорроқ ҳолга келади. Ҳақиқий адабиёт назарияси ўзининг мезонларига эга бўлади.

— Бугунга келиб, хоҳаймизми-йўқми, ижод билан тирикчилик бир-бирига аралашиб кетди.

— Ҳа. Лекин, тўғриси, ўзидан кечадиган одам... бошқачароқ бўлади. Ўзини битта нарсага тўла бағишлаш учун жуда катта юрак, журъат керак. Бу жуда мураккаб масала. Сиз билан биз ҳал қилишимиз қийин буни. Одам ўзини бағишлаб юбориши керак-да, бунинг учун. Сомерсет Моэмнинг “Ой ва чақа” деган романидаги Стрикленд сингари. У ҳамма нарсадан воз кечди. Хотинидан, уйдан, ҳатто шафқатсиз дейиш мумкин уни. Умуман, баъзи ўринларда уни одам деёлмайсиз. Лекин у буюк асар яратди. Даҳо бўлди. Одам чидаши керак-да. Ёки буюк асар яратилиши керак, ёки ўртамиёна бўлиб юравериш керак. Масалан, Алишер Навоий. Бутун умрини ижодга бағишлаган. У нималар қилмаслиги мумкин эди. Лекин шундай имконияти бўла туриб... Бу — жасорат. Фидойилик.

— Инсон бу дунёда орзу, ният билан яшайди, лекин уларни амалга оширишда аниқ мақсади, принциплари бўлмаса, кўп нарсага эришиши қийин. Сизнинг фаолиятингизга назар ташлаб, умрингиз сўзга хизмат қилиш билан ўтиб кетаётганига амин бўламиз. Ниятларингиз рўёбга чиқишида амал қиладиган шиорларингиз борми?

— Бу кимгадир ғалатиروқ эшитилару лекин шу ишни мен қилмасам, бошқа ҳеч ким қилмайди, эҳтимол, қилолмас ҳам, деган тушунчам бор. Шундай йўл тутганимда, ишим рўёбга чиққан. Нимага киришсам, қаттиқ жаҳд қилсам, шуни рўёбга чиқара оламан. Энди ижодий соҳада, мен ўзим ёзмасам ҳам, бошқаларни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиламан. Мақсад ҳар хил бўлади-да. Биров ўзини кўтариш билан шугулланади, биров бошқаларни... Бир алиб лутф қилиб, аллақандай кимсалардан даҳолар яратишга интилади, деб айтган эди. Бунда жон бор. Чунки умр бўйи тўгараклар очишимдан мақсад ҳам кимнидир рўёбга чиқариш. Худога шукр, шу ишни қилиб келаяпман.

Суҳбатдош Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА

Кенглик оламга хосдир

**Гулжаҳон
МАРДОН қизи**

**Бир гиёҳинг бўлайин,
Ватан**

Томир-томиримда кезар бир туйғу,
Умрим йўлларини безар бир туйғу.
Гар исми садоқат бўлса, аҳдим шу,
Уни сенга ҳадя этайин, Ватан.

Сенинг-ла чароғон, бахтли ҳар оним,
Сенга бахшидадир томирда қоним,
Керак бўлса агар бахш айлай жоним,
Фидо бўлмоқликка етайин, Ватан.

Бир кун интиҳолар келса қошимга,
Зинҳор чўмилмасман қайғу ёшимга.
Бир истак жўш урар, бир кун тошингда
Бир гиёҳинг бўлиб битайин, Ватан.

Ёмғирлар ёғади

Ёмғирлар ёғади замин кўксига,
Унда фалак битган дил хатлари бор.
Ҳижрон томиридан узилиб кетган
Сарғайган соғинчнинг суратлари бор.

Томчилар... Ҳар бири битта ғам бўлиб,
Ернинг кўкрагига сингиб кетади.
Шунданми, қаддини кўтаролмай ер
Осмонга армонин ҳадя этади.

Эй эрка сўз

Эрка сўз-ай, қадамларинг армондир,
Бўй кўрсатмай қийнашларинг ёмондир.
Менинг шунча соғинчларим қаёндир,
Эй эрка сўз, ўзгинангни бир кўрсат.

Бўйи-бастинг балки осмон қатори,
Ҳаётимнинг келмаётган баҳори
Сен – умримнинг меҳвари, йўғу бори,
Эй эрка сўз, кўзгинангни бир кўрсат.

Ҳайронаман, гоҳ сабрман, гоҳ ғамман,
Гоҳ умидли, гоҳ умидсиз бир дамман,
Нима қилай, шундай содда одамман,
Эй эрка сўз, сўзгинангни бир кўрсат.

Кимларгадир балки қадрсиз чоғсан,
Кимга омад, кимларга арзон боғсан,
Менинг учун қўлим етмас зўр тоғсан,
Эй эрка сўз, ёзгинангни бир кўрсат.

Мен ҳам ишқнинг асириман кўнгилда,
Ёлғончи ёр яшар бугун қай дилда,
Яшаяпман, сен ва ёр келмас йўлда,
Эй эрка сўз, изгинангни бир кўрсат.

Самарқанд

Ҳотам РАҲИМ

Кўзгу

Тонг чоғида мудради қишлоқ,
Гўзал қўшиқ куйлади қушлар.
Оғушидан қилиб бадарға
Шўх санамни тарк этди тушлар.

Сўнг, сочларин ёйди беармон,
Кўзгусига ташлабон соя.
Ўз таърифин тингламоқ истаб
Нозлар ила қилди ишора.

Кўзгу эса муҳаббат ҳаққи,
Боқарди кўз узолмагандек.
Эҳтимол, у Мажнундек карахт,
Сўзлашга сўз тополмагандек.

Гўзаллик

Сен шу қадар гўзалсан, гулим,
Суратингни ҳеч чизиб бўлмас.

Гар қалбларга аланга солсанг,
Уни асло ўчириб бўлмас.

Рашк қиламан сўзласа биров,
Ўз-ўзимни койир сўзларим.
Ҳажрингга дош бергандан кўра,
Кўрмагани афзал кўзларим.

Тарифингга сўз тополмайман,
Эшитмайсан қалбимнинг сасин.
Шу қадар ҳам гўзал бўларми,
Оддийгина бир қишлоқ қизи?

Андисжон

Жаҳонгир ИСМОИЛОВ

Девор

Печка гуриллайди,
Уй ичи иссиқ,
Ташқарида эса шамол, совуқ, қор.
Улар ўртасида бамисли чизик,
Улар ўртасида туради девор.

Девор – яшилликдир ернинг бетида,
Пўстлоқдир – қоплаган дарахт, танани,
Девор – саратонда куннинг ўтидан
Ажратиб туради салқин хонани.

Деворларсиз балким яшамоқ мушкул,
Олам қолармиди нотугал бўлиб.
Лекин дилни нафрат қамрайди буткул,
Девор ортидаги қалбларни кўриб.

Ёниқ ҳисларингга урилар музлар,
Эшитсанг ҳавойи, сохта гапларни.
Гап эмас, йўқ, ахир, девордир улар,
Улар ўраб турар қалбларни.

Биров кўз тикади ҳасаддан куйиб
Ва лекин иқболинг балқиб чиққан зум;
Қалбини у девор ортига қўйиб,
Қаршингда дўст каби қилар табассум.

Қай биров бетайин, бенур, бетуйғу,
Ҳатто ўзидан ҳам зумда тонади.
Лекин девор қилиб садоқатни у,
“Севаман!” деб рўйрост айта олади.

Дуч келган кимсани билмайсан дарров,
Гоҳ гул деб тиканни қучасан, ишон.

Баъзан кўзларингга тик қараб биров
Ростини девор қилиб сўзлайди ёлгон.

Сохталик — девордир инсон қалбига,
Юракда сохталик бор экан токим;
У — қуёш...
Иситмас бўлса тафтида,
У — денгиз...
Ва лекин қўлмакдай сокин.

Қалб — олам...
Ҳа, кенглик оламга хосдир,
Деворларни ташла қалбингдан суриб.
Қуёш қуёш бўлиб таратсин ҳовир,
Денгиз денгизга хос турсин жўш уриб.

Илдизлар

Изғирин шохларни юлқилаб тортар,
Изғириннинг қаҳри билмас сира чек.
Ер бағрига сингган илдизлар фақат
Яланғоч дарахтни сақлаб турар тик.

Олис ўлкалардан қайтар гурналар,
Илиқ ҳароратдан уйғонар тупроқ.
Баҳор чоғи тирик илдизлар сабаб
Дарахт қайта гуллаб, ёзади япроқ.

Ёзда япроқларни куйдиради кун,
Ҳосилга гармсел ҳовири урар.
Уларга қовжираб қолмасин учун
Илдизлар тинимсиз сув бериб турар.

Кузда эгилади дарахтнинг қадди,
Хуштаъм ҳосилини татиб кўрамиз.
Бундай пайт илдизлар унутилади,
Кўпинча мевасин мақтаб юрамиз.

Бухоро

Нилуфар УМАРОВА

* * *

Эшик — кўз, кузатар кирган-чиққанни,
Билар уйга кирмай қайтганларни ҳам.
Кириб ўтирмайди, чиқиб-чиқмайди,
Шамол — дунёдаги энг қайсар одам.

Ақлга суяниб иш тутган қўллар,
Яхшилар қалбидан чандимас тутун.
Юракдан илиқлик олгани боис,
Сира қаттиқ ёпмас кирар эшигин.

* * *

Бу маҳзун боғларда кузнинг атри бор
Дилгир хазонларни қўзғатадиган.
Нақшин олмалардек дув-дув тўкилиб
Хаёл бор дунёни тўзғитадиган.

Шамол бор, из солиб муздек нафаси
Осмон ёноғини қизартиргувчи.
Чуватиб мезоннинг калавасини
Офтоб чивигидан кулги бергувчи.

Ҳаёт дарахтида фарқ пишган фикр —
Боғни кезиб юрган тоза ҳаво бор.
Бир аср эртаги куйланадиган
Қадимий қўшиғу кўҳна наво бор.

Томчи шабнамлар бор — ял-ял марварид,
Ўн беш ёшли қизлар хуш кўрадиган.
Тагин бунда не бор, тагин бунда ким,
Мен бор —
Бу боғларни туш кўрадиган.

* * *

Рўмолимни олиб силкитсам
Хаёлимдан тўкиларму тун?
Яримтадир бу юрак, асли,
Қолган ярми ишқ билан бутун.

Жилмайиши ширин қуёшнинг
Жонидан дард ўтиб турса ҳам.
Кўзларимда қичқирган тошнинг
Жимлигидан гунгу кар олам.

Қачон сўзлар безабон дунё,
Тўр тўқирми ишққа етгунча.
Нега бунча қилади имо
Дарахтлар ҳам йўлда кетгунча?

Рўмолимни олиб силкитсам
Хаёлимга ёйиларму кун?..

Қарши

Зиёдбек ЎРИНОВ

* * *

Қачон туғилганди у,
муҳаббатдан олдинми?
Ё Ишқдан кейин,
исми нима эди, унинг?..
...Шундоққина тилим учиди
турганди-я, исми-шарифи,

Бўлди, бас, эсладим барин
Севги! Севги эди-ку номи...
Шаффоф шарифи, Ишқ эди унинг,
онасининг исми Муҳаббат...
Нима деса, десин ўзгалар,
Ишқ Севги Муҳаббат қизи...
Бир вақтлар шундай атардик...

* * *

Баҳор келса, ниҳоллар экинг,
Ниҳол экинг, баҳорлар келсин!
Меҳр бериб парвариш қилинг,
Токи, улар кўкга бўйлашсин.

Эзгуликка бўянг дунёни,
Барча бирдек, баҳраманд бўлсин.
Ғуборларга тўла осмоннинг
Ҳаволарин тозалаб турсин.

* * *

Тонгдек тўлишиб боряпти юрак,
Эрта бир кун отади, албат.
У кун осмон мовий ранг эмас,
Алвон рангга бўялса керак.

Улуғнор

Комил МАЖИД

* * *

Сиз – менга аталган ягона чирой,
Сиз учун асрадим юрагим шаҳрин.
Сиз – кўнглим осмонида авайлаган ой,
Сиз бунча яхшисиз, сулувим, сарвим?

Ғуборлар кетдилар, ишқ билан қолдим,
Исмингиз қалбимга титроқлар солди,
Севгингиз ҳажридан ҳузурлар олдим,
Сиз бунча яхшисиз, сулувим, сарвим?

Соғинчман, асли, мен муштоқ яралдим,
Тўқману висолга очроқ яралдим,
Сиз шодон, мен бироз ғамроқ яралдим,
Сиз бунча яхшисиз, сулувим, сарвим?

Интилсам айбламанг, кўнглим зориқди,
Йигирма икки йил сабрим зерикди,
Бу дунё ишқ имконига борлиқдир,
Сиз бунча яхшисиз, сулувим, сарвим?

* * *

Бу баҳор, ўзгача бу боғлар,
Бу баҳор, ўзгача нигоҳлар.
Шафтоли гулидай тўкилар
Йил бўйи йиғилган гуноҳлар.

Соғинчлар сиғмагай юракка,
Орзулар етгайдир фалакка.
Дийдоринг хуш келсин баҳорим,
Тилакка етайлик, тилакка.

Кўнгилга сиққан дард — ишқ бўлгай,
Баҳор хуш келса, йил хуш келгай.
Муаттар бўйлардан дунё маст,
Хуш бўйлар оламга хуш келгай.

Бу замин боғида бир гул бор,
Бу гулнинг шайдоси бир дил бор.
Бу баҳор, ўзгача бу боғлар,
Ҳар битта кўнгилда бедил бор.

Жиззах

Шермуҳаммад АМОНОВ,
ЎЗМУ аспиранти

ҲАМЗА ШЕЪРИЯТИДА МАТН ТАҲРИРИ МАСАЛАСИ

Ҳамза шеърияти юзасидан шўро даврида кўплаб тадқиқий ишлар қилинган бўлса-да, уларнинг барчасини ҳам чинакам тадқиқот деб аташ қийин. Негаки, айни ўша даврда, Ҳамза шеърияти нотўғри талқин этилди, устоз Озод Шарафиддинов таъбири билан айтганда, шоир адабиёт ихлосмандларига ўзлигидан маҳрум қилинган ҳолда тақдим этилди. Шоир яшаган давр зиддиятлари, ижтимоий-сиёсий бўҳронлар, вафотидан сўнг унинг шахсияти ва ижодининг ҳукмрон мафкура ғоявий манфаатлари йўлида қурбон қилингани сингари омиллар, эндиликда, унинг шеърий асарларини асл манбалар билан муқояса этиш, уларнинг дастхат нусхалари, ҳеч бўлмаганда, муаллиф вариантга яқин матнларини тиклаш ва, шу асосда, ҳулоса чиқаришни тақозо қилади. Бу эса, бутунги мустақиллик даврида Ҳамза шеъриятини ўрганишнинг назарий-методологик муаммоларини ҳал этиш вазифасини кун тартибига қўяди.

Ҳамза лирикасининг методологик аҳамиятга молик муаммоларидан бири матн таҳрири масаласидир. Зеро, матн таҳрири матншунослик фанининг асосий илмий муаммоларидандир. Ҳамза шеърларининг тадқиқи уларда матн таҳрири уч хил асосда амалга оширилганини кўрсатади: 1. Муаллиф таҳрири; 2. Қўлёз-мани кўчирган котиб таҳрири; 3. Ғоявий таҳрир;

1. **Муаллиф таҳрири.** Маълумки, бизгача “Девони Нихоний”нинг икки қўлёз-ма нусхаси етиб келган. Бири — Тошкентда Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 8989 инвентар рақами остида сақланмоқда. (Бу нодир қўлёзма 1948 йилда Ғафур Ғулом томонидан топилган бўлиб, Ҳамза ижоди ҳақидаги қарашларни анча аниқлаштиргани билан аҳамиятлидир). Иккинчиси эса — Қўқон адабиёт музейи қўлёзмалар бўлимидан ўрин олган (сақланиш рақами: Р-89).

“Девони Нихоний”нинг Тошкент нусхасидаги 70 дан ортиқ шеър девоннинг Қўқон нусхасида ҳам мавжуд. Бироқ, бу шеърларнинг деярли барчаси муаллифнинг жиддий таҳриридан ўтиб, девоннинг мукамал варианты — Тошкент нусхасига киритилган. Ўз навбатида, шеърларнинг бундай таҳририни таснифлаш мумкин: А. Сўз ва жумлалар таҳрири; Б. Мисралар таҳрири; В. Байтлар таҳрири;

А. **Сўз ва жумлалар таҳрири.** Масалан, девоннинг Қўқон нусхасидаги 69-ғазал (52-саҳифа) “Манам Мажнун каби энди ғадолар бўлмасам бўлмас”, —

мисраси билан бошланади. Девоннинг Тошкент нусхасида ушбу мисра: *“Манам Мажнуни беҳуддек гадолар бўлмасам бўлмас”,* — тарзида келади. Мисра таркибидаги “каби энди” бирикмаси муаллиф томонидан “беҳуддек” сўзи билан алмаштирилгани матннинг таъсир кучини ҳамда бадииятини оширганини таъкидлаш лозим.

*Бир кўруб ул кун жамолинг мубтало бўлдум санго,
Андалибдек фурқатингда пурнаво бўлдум санго, —*

матлаъли ғазал девоннинг Қўқон нусхаси 10-саҳифасида келади. Ушбу ғазалнинг *“Оҳким, бир дам юзунгни кўрмасам ором йўқ”,* — шаклидаги 9-мисраси девоннинг Тошкент нусхасида: *“Оҳким, бир дам юзунгни кўрмасам тоқат қани”* (4^б-саҳифа) тарзида таҳрир қилинган. “Ором йўқ” бирикмасининг “тоқат қани” жумласига алмаштирилиши, биринчидан, матннинг бадиий жозибасини кучайтирган бўлса, иккинчидан, муаллифнинг муайян ғазални ёзиб тутатгач, уни такомиллаштириш устида муттасил ишлаганини кўрсатади.

Б. Мисралар таҳрири. Девоннинг Қўқон нусхасидаги 59-ғазал (44-саҳифа)

*Мани бечора ул кун бир кўруб дийдор, билмайсан,
Учубон бу шом ақлу ҳушим хуштор, билмайсан, —*

матлаъси билан бошланади. Мазкур байтнинг иккинчи мисраси девоннинг Тошкент нусхасида:

Учуб кам бўлмишам ақлу ҳушим афгор, билмайсан, — (31^б-саҳифа)
тарзида таҳрир қилинган.

Ғазалнинг 4-мисраси девоннинг Қўқон нусхасида: *“Қаро оҳу кўзунг солди бўйнулга тор, билмайсан”,* — бўлса, девоннинг Тошкент нусхасида:

Қаро кокилларинг бўйнулга солди тор, билмайсан, —
шаклида ўзгартирилган.

6-мисра Қўқон нусхада: *“Фироқингда бўлуб ғам бирла тан бемор, билмайсан”,* — шаклида келса, Тошкент нусхада:

Фироқинг ғамлари қилди дилим зангор, билмайсан, —
кўринишида тузатишлар.

Бундан аён бўладики, ғазалнинг айрим мисралари муаллиф таҳриридан ўтган, шоир шеърни қайта ишлаган, мукаммаллаштирган. Қўқон нусхасидаги 47-ғазалнинг (35-саҳифа) 4-мисраси: *“Бандаликни айладим изҳор, ўргулсун қулинг”,* — бўлса, Тошкент нусхада ушбу мисра:

Ашки селобим эрур анҳор, ўргулсун қулинг, —
тарзида таҳрир қилинган.

Шуни таъкидлаш лозимки, бундай тузатишлар девон нусхаларидаги ғазалларнинг деярли ҳар бири учун хосдир. Бу сингари таҳрирлар муаллифнинг ўзи яшаган давр адабий тилининг бадиий услуб меъёрларига риоя этишинигина билдирмайди, балки шоирнинг ижодий лабораториясига кириш имконини беради. Бундай таҳрирда ижодкорнинг бадиий тасвирни ифодалаш усули, матншунослик таъбири билан айтганда, матннинг ички мантиқий ҳаракати ҳам ўз ифодасини топади. Шу сабабли, матн таҳрири, жумладан, муаллиф таҳрири илмий тадқиқот объекти бўла олади ва у муҳим методологик аҳамиятга молик.

В. Байтлар таҳрири. “Девони Ниҳоний”га жамланган ғазаллар байтларидаги муаллиф таҳрири масаласининг ўрганилиши ҳам муҳим илмий хулосаларга олиб келади. Матншунос Нафас Шодмонов Отаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” асари тадқиқига оид ишида муаллиф таҳрири масаласига тўхталар экан, унинг, асосан, икки гуруҳга бўлинишини таъкидлайди:

1. Услубий тузатишлар;

2. Тарихий маълумотларга аниқлик киритувчи тузатишлар.

Олим услубий тузатишларни ҳам, ўз навбатида, яна тўрт гуруҳга бўлишни тавсия этади: 1. Эски ўзбек тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун амалга оширилган тузатишлар; 2. Бадиий услуб талабидан келиб чиқиб тузатиш қилиш; 3. Муаллиф услубига хос тузатишлар; 4. Матн ички мантиқига доир тузатишлар.

Ҳамза шеърларида, табиийки, *тарихий маълумотларга аниқлик киритувчи тузатишлар* учрамайди. Демак, шоир лирикасида матн таҳрири масаласи ўрганилар экан, фақат услубий тузатишлар борасида сўз юритиш мумкин. “Девони Ниҳоний”даги байтлар таҳрири юзасидан олиб борилган кузатишлар, уларда услубий тузатишларнинг Нафас Шодмонов таъкидлаган тўрт гуруҳидан учтаси учрашини кўрсатади. Булар: бадиий услуб талабидан келиб чиқиб тузатиш қилиш; муаллиф услубига хос тузатишлар; матн ички мантиқига доир тузатишлар.

“Девони Ниҳоний”даги ғазалларда *бадиий услуб талабидан келиб чиқиб тузатиш қилиш* тажрибаси кенг қўлланилган. Бинобарин, ғазал бадиий услубда битилар экан, бу услуб талаби муаллифдан ҳар бир сўз, жумла, мисра ва байт борасида муттасил ишлашни тақозо қилади. Масалан:

*Эй дилрабо, ишқинг била девона бўлдум соғинуб,
Булбул каби тун-кечалар нолона бўлдум соғинуб, —*

матлаъли ғазалнинг (111-ғазал, 80-саҳифа) 5-6 ва 7-8 байтлари девоннинг Қўқон нусхасида қуйидагича:

*Ҳеч ким манингдек бўлмасун, токи туғилгандан бери,
Ёлғуз ўзим ишқинг било сўзона бўлдум соғинуб.*

*Тушди бошимга минг боло, юз минг азоб,
Ақлу ҳушимдан, маҳвашо, бегона бўлдум соғинуб.*

Мазкур байтлар девоннинг Тошкент нусхасида муаллифнинг жиддий таҳрири асосида берилади:

*Ҳеч ким манингдек куймаган ҳажринг ўтига, эй санам,
Танҳо туташдим ман ўзум, сўзона бўлдум соғинуб.*

*Тушди сани деб бошима жабру ситам, ҳадсиз азоб,
Ақлу ҳушимдин оқибат бегона бўлдум соғинуб.*

Байтнинг: “*Ҳеч ким манингдек бўлмасун токи туғилгандан бери*”, — мисраси таҳрирдан кейин: “*Ҳеч ким манингдек куймаган ҳажринг ўтига, эй санам*”, — шаклига келган. Табиийки, бадиий услуб шеърда образнинг ёрқин, таъсирчан бўлишини тақозо этади. Дастлабки вариантда образлилик етарли даражада эмас. Таҳрирдан кейин эса “ҳажр ўтига ҳеч ким унингдек куймаган” ошиқ тасвири берилганки, бу айнан бадиий услуб талабидир.

2. **Қўлёзмани кўчирган котиб таҳрири.** “Девони Ниҳоний”нинг Тошкент нусхаси матнини кўчиришда жиддий таҳрирлар кўзга ташланмайди. Матн беҳато, анча мукаммал китобат қилинган. Бу ҳол девоннинг котиби муаллифнинг ўзи бўлгани ҳақидаги тахминга асос беради. Бироқ, девоннинг Қўқон нусхаси бундан мустасно. Чунки девоннинг мазкур вариантыда айрим матний нуқсонлар, тузатишлар кўзга ташланади. Бу ҳақда Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами” ноширлари қуйидагича фикр билдиришган: “Шеърларни кўчиришда хатолар, сакталиклар учраб туради. “Ушшоқим”, “Фалакни гардиши шундоғ” каби радифли шеърларда шу

ҳолни кузатиш мумкин. “Тасаддуқ” радифли мухаммаснинг уч ўрнида бир мисрадан тушиб қолган” (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. Биринчи том. Т.: “Фан” нашриёти. 1988. — Б.282).

Бироқ девоннинг Қўқон нусхаси айрим афзалликларга ҳам эга. Шоирнинг “Тўла асарлар тўплами”да девоннинг Тошкент нусхасида мавжуд бўлмаган:

*Бу тақдири илоҳийдур, фалакни гардиши шундоғ,
Нетайлик бандабиз, жоно, фалакни гардиши шундоғ, —*

матлаъли ғазал девоннинг Қўқон нусхаси (60-саҳифа 83-ғазал) матни асосида нашрга тайёрлангани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Лекин ғазал мақтаъида вазн сакталигига йўл қўйилган. Бу котибнинг хатоси бўлиши эҳтимолга яқин. Негаки, Ҳамза ғазалларида вазн сакталиги деярли учрамайди. Қайси баҳрда ёзмасин, шоир илми аруз қоидаларига тўлиқ амал қилади. Ҳажаз мусаммани солим (рукнлари: мафойилтун, мафойилтун, мафойилтун, мафойилтун) вазнида ёзилган бу ғазал мақтаъи қуйидагича:

*Ото бирла онони керак эрмасдур, эй Ниҳон, айблар қилмоқ,
Алар ҳам бандадур, нетсун, фалакни гардиши шундоғ.*

Вазн тақозосига кўра, “ото” сўзи “ато” шаклида табдил қилиниши тўғрироқ. Сабаби, ҳажаз баҳри талабига кўра, биринчи ҳижо қисқа бўлиши лозим. Маълум бўляптики, ғазал мақтаъининг биринчи мисрасида вазн бузилган.

Қўқон нусхада ғазалларнинг мисралари, байтлари кўплаб ўринларда алмаштирилиб кўчирилган ёки ташлаб кетилган ҳолларга дуч келиш мумкин. Масалан: “*Жонона, чиқар дилдин минг оҳу фиғон ҳар дам*”, — мисраси билан бошланувчи ғазал девоннинг иккала нусхасида ҳам мавжуд. Ғазалнинг мақтаъси қуйидагича:

*Раҳм айла Ниҳонийга, оллоҳ сенга раҳм этсун,
Бахтингни очуб қилсун давлатни равон ҳар дам.*
(Тошкент нусха 28^а-саҳифа).

Ушбу байт девоннинг Қўқон нусхасидаги матнда тушириб қолдирилган (53-саҳифа 72-ғазал).

Девоннинг Қўқон нусхаси асосида нашрга тайёрланган яна бир ғазал: “*Юз минг салом бирла, нигор, жонолиғингга қуллук*”, — мисраси билан бошланади. Ҳамзанинг “Тўла асарлар тўплами”да берилган ушбу ғазалнинг бешинчи байти ўрнига кўп нуқта қўйиб кетилган. Қўлёзмада эса бу байт қуйидагича берилган:

*Босдинг яхши ёмона ўзни рақиб ёлғон сўзни,
Хоҳлаб фақир ўзни деболиғингга қуллук.*
(Қўқон нусха 34-саҳифа 45-ғазал).

Байт матнида вазн сакта, бундан ташқари, мазмунда мантиқий номувофиқликлар бор. Бу ҳолни котибнинг эътиборсизлиги сабабидан, деб изоҳлаш тўғрироқ бўлади. Негаки, Ҳамзадек сўзга талабчан, моҳир ижодкорда бундай сакталик учраши эҳтимолдан узоқ.

Умуман, қўлёзмани кўчирган котиб таҳрири масаласи юзасидан олиб борилган изланишлар шоир назмий асарларининг муқаммал матнларини тиклашдек муҳим ишда қимматли илмий хулосаларга келиш имконини беради.

3. Ғоявий таҳрир. Рус матншуноси Д.С.Лихачев матн таҳрири масаласини тадқиқ қилишда, айниқса, тоталитар тузум даврида ижод қилган шоиру адиблар асарлари матнини ўрганишда цензура назоратини эътиборда тутиш зарурлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, мустабид мафкура шароитида яшаган ижодкор-

лар меросини тадқиқ қилишда “ғоявий таҳрир” масаласини ўрганиш муҳим илмий хулосаларга олиб келади. Бу хусусда тўхталар экан олим, жумладан, шундай фикрни билдиради: “Матннинг “ғоявий таҳрир”дан ўтиши асарнинг стилистик жиҳатлари билан боғлиқ бўлиши ёки боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Таҳрир баъзан бутун матн таркибига, айрим ҳолларда унинг алоҳида қисмига алоқадор бўлади. Ёзма ёдгорликка бутунлай тескари маъно юкланиши, матнда у ёки бу хил “ғоявий тозалаш” ўтказилган бўлиши мумкин. Ҳатто асарга унда мутлақо бўлмаган ғоя қўшилиши ёки матнда мавжуд бўлган ғоя “қисқартирилиши” ҳоллари ҳам учрайди. Матншуносликнинг назарий-методологик масаласи, бизнингча, Ҳамза шеърятини ўрганишда ҳам муҳим илмий хулосаларга олиб келади.

Шоир шеърятига алоқадор “ғоявий таҳрир”ни қуйидагича илмий тасниф этиш мумкин: бутун матн таркибига оид таҳрир; матннинг алоҳида қисмига алоқадор таҳрир; матнга унда бўлмаган ғоянинг қўшилиши ҳоллари; матнда мавжуд ғоянинг қисқартирилиши. Ғоявий таҳрирнинг бу турларига оид мисолларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш зарурати бор.

Бутун матн таркибига оид таҳрир. “Ғоявий таҳрир”нинг бу турига Ҳамзанинг шу пайтгача “Яша, Шўро” деб юритилиб келинган, аслида, “Яша, Турон” деб номланган шеърини мисол қилиб келтириш мумкин. “Тўла асарлар тўплами” ноширлари шеърга қуйидагича изоҳ берадилар: “1918 йилда ёзилган ушбу шеър, Сотти Ҳусайн берган маълумотга кўра, 1919 йилда “Атир гул” тўпламида нашр этилган. Бошқа маълумотларга қараганда, шеър Муҳиддинқори Ёқубовдан ёзиб олиниб, биринчи марта шоирнинг 1939 йилда чоп этилган “Танланган асарлар”ида берилган... Айрим маълумотларга қараганда, ушбу шеър дасглаб “Яша, Турон” шаклида бўлган. Лекин бу тахминни тасдиқловчи далиллар ҳозирча топилмади”.

Шеърнинг қофия тизими (айниқса, биринчи банддаги “замон”, “жаҳон” тарзидаги қофияланиш) унинг “Яша, Турон” тарзида бўлишини тақозо қилади. Адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов қайд этганидек: “Ҳамза ҳақида кўплаб мифлар, ҳақиқатдан узоқ афсоналар, ёлғон-яшиқ гаплар тўқилган, уларда шоирнинг асл қиёфаси бузиб кўрсатилган” коммунистик мафкура замонида бу шеър матнининг бутунлай ўзгартирилган, жиддий “ғоявий таҳрир”дан ўтказилган бўлиши ҳақиқатга яқиндир. Акс ҳолда, шеърнинг асл матни йўқотилмаган бўлар эди.

Матннинг алоҳида қисмига алоқадор таҳрир. Ҳамза лирикаси ҳақида маълумот берувчи яна бир манба — шоирнинг ижтимоий-сиёсий мавзуда ёзилган шеърларини ўзида мужассам этган “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” мажмуасидир. Мажмуа 1915-1917 йилларда литографияда чоп этилган. Бу манба ҳозирда Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 7628 л I, 7628 л II ва 4066 инвентар рақамлари остида сақланмоқда. “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар”нинг биринчи бўлими олти шеърдан таркиб топган. Бу шеърларнинг аслият ва табдил вариантларини қиёсий таҳлил этиш натижалари уларда “ғоявий таҳрир” билан боғлиқ анчагина матний тафовутлар мавжудлигини кўрсатади. Бу тафовутлар матннинг алоҳида қисмига оид эканини таъкидлаш керак. Жумладан, “Дармон истариз” шеърдаги:

*Эй мусулмонлар, келинлар, ҳукми Қуръон истариз,
Миллата шавкат, тараққий, шаъну даврон истариз, —*

байтида “ҳукми Қуръон” бирикмаси ноширлар томонидан “хатми Қуръон” тарзида таҳрир қилинган. Табиийки, бу иккала жумла бир-бирдан кескин фарқ қилади ва “ҳукми Қуръон” бирикмаси мусулмон давлатчилиги мазмунини ифодалаган. Ҳамза яшаган давр ижтимоий-сиёсий мафкураси шуни тақозо қилгани аён. “Хатми Қуръон” бирикмаси эса Қуръони каримни хатм қилиш, бошидан охиригача ўқиб чиқиш маъносини билдиради. Кўриниб турибдики, ноширлар атайин “ғоявий таҳрир” йўлини тутган.

“Дардига дармон истамас” шеърда ҳам худди шунга яқин ҳолни кузатиш мумкин. “Ё ақоид, ё ҳадис, тафсири Қуръон истамас” мисрасида “тафсири Қуръон” бирикмаси “тасвири Қуръон” тарзида ўзгартирилган.

Матнга унда бўлмаган ғоянинг қўшилиши ҳоллари. “Ғоявий таҳрир”нинг бу кўриниши шоирнинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар”ида кўпроқ кузатилади. Масалан, “Яхши ҳолни йўқотган оқибатсиз Туркистон” шеърининг охириги бандидаги:

*Ватанга молик бўлди яҳуд отлиғ тўнғизлар,
Оёғ остида қолди неча сандек дилсўзлар, —*

мисраларида “яҳуд отлиғ” жумласи ўрнига матнга унда бўлмаган “нобакор” сўзи қўшилган. Умуман, мазкур шеърнинг бир қанча ўринларида “яҳудий” сўзи “нобакор” тарзида таҳрир қилинган.

“Жонларни жонони Ватан” шеърда ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин. Бу шеърда ноширлар томонидан “яҳудларга” сўзи ўрнига, матнга унда бўлмаган “ёвузларга” сифати қўшилган.

Таъкидлаш жоизки, матнга унда бўлмаган ғоянинг қўшилиши ҳоллари муаллиф ижодий меросининг нотўғри талқин этилишига олиб келади. Шу боис, таҳрирнинг бу турини ўрганиш матншунослик учун алоҳида аҳамиятга эга.

Матнида мавжуд ғоянинг қисқартирилиши. Ҳамзанинг кўплаб шеърларидаги муҳим ижтимоий-сиёсий мазмунни ифодалаган мисралар аксар ҳолларда мафкура талаби билан, баъзан нашрга тайёрловчиларнинг масъулиятни тўла ҳис этмагани боис, нашрларга кирмай қолган. Бошқача айтганда, шеърда асар матнида мавжуд ғоя ноширлар томонидан қисқартирилган. Жумладан, “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар” туркумидаги “Йиғла Туркистон” шеърининг 6-банди шоирнинг шу пайтгача нашрдан чиққан бирор китобига, ҳатто энг сўнгги “Тўла асарлар тўплами”га ҳам киритилмаган. Мана, ўша байтда шоир қандай ғояни ифодалаган:

*Шундай кечса ҳолимиз нелар бўлғуси,
Бори кулфат бўлғуси, бизга келғуси,
Эшикларда сойиллик сўнгра қолғуси,
Таъна тоши бошларни онда ёрғуси.*

Эҳтимол, Ҳамза ёки бошқа ҳар қандай шоир ўз назмий асарида ифодалаган ғоя бу асар ўрганилаётган давр қарашларига мувофиқ келмаслиги мумкин. Адабиётшунослик ёки матншунослик унга изоҳ берар, ҳатто, асардаги ғоя тарихнинг қайси даврига оид эканини шарҳлар ҳам. Бироқ асардаги банд, байт, мисра, ҳаттоки сўз ва жумлани ўзгартиришга ҳеч ким ҳақли эмас.

Умуман, “ғоявий таҳрир”нинг бу кўриниши ҳам шеърда муаллиф ифодаламакчи бўлган ғояни бузиб талқин этишга, бинобарин, матннинг аслиятга номувофиқ ҳолга келишига сабаб бўлади. Ана шундай саҳиҳ бўлмаган матн асосида олиб борилган тадқиқотлар ноҳолис, баъзан эса бутунлай нотўғри, ноилмий хулосаларга олиб келиши мумкин.

Бегойим ХОЛБЕКОВА,
тадқиқотчи

ЎЗБЕК ТИЛИДАН ИНГЛИЗ ТИЛИГА ТАРЖИМАЛАР ТАРИХИДАН

Ўзбек адабиёти жаҳондаги энг қадимий адабиётлардан бири ҳисобланади.

“Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари”нинг 2003 йилда нашр этилган биринчи жилди (тузувчилар — профессорлар Насимхон Раҳмон ва Ҳамидулла Болтабоев) сўзбошисида ўзбек адабиётининг (умуман, қадимги туркий адабиётнинг) илк даври тўғрисида фикр юритилиб, милоднинг V асридан бошлаб адабиётда алоҳида бурилиш юз бергани таъкидланади ва шу сабабли ўзбек ёзма адабиётини X асрдан — “Кутадғу билиг”дан бошлаб эмас, балки милоднинг бошларидан ўрганиш лозим, деган мулоҳаза билдирилади. Бу ҳам, шубҳасиз, ўзбек адабиётининг жаҳондаги қадимий адабиётлар сирасига киришини тасдиқлаб турибди.

Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ўзбек адабиёти намуналаридан инглиз тилига қилинган таржималар тарихини ўрганиш асносида, икки жиҳатга эътибор қаратишни жоиз деб ҳисобладик.

Биринчидан, адабиётимиз намуналарини инглиз тилига, нафақат инглиз тилига, балки бошқа тилларга ҳам таржима қилиш шу пайтгача режали йўсинда олиб борилмаган, аслида, бу ерда режани талаб қилиш ҳам ўринсиз, таржима ҳам ижод, ижодни эса режага солиш мушкул. Аксар ҳолларда, бирон адиб ёки шоирнинг юбилейи ёки адабиёт кунлари, умуман олганда, бирон сабаб билан таржималарга қўл урилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондини ташкил этиш тўғрисидаги 2010 йил 26 февралдаги қарорида уюшма олдида “...халқимизнинг қадимий тарихи, бой маданияти, асрий анъана ва қадриятлари тараннум этилган, миллий маънавиятимизнинг мазмун-моҳияти теран бадий ифодасини топган мумтоз ва замонавий адабиётимиз муносиб намуналарининг хорижий тилларга таржима қилинишини ҳамда Интернетда кенг тарғиб этишни” муҳим вазифа қилиб қўяди. Бундай мўътабар ҳужжат ижодкорларни илҳомлантиришига, адабиётимизнинг бадий пишиқ асарларини хорижий тилларга таржима қилишда катта аҳамият касб этишига шубҳа йўқ.

Ўзбек адабиёти намуналарининг инглиз тилига қилинган илк таржималари, табиийки, Алишер Навоий номи билан боғлиқ. Буюк мутафаккирнинг “Лисон

ут-тайр” достони Е.Фитцджеральд томонидан инглизчага таржима қилиниб, 1899 йилда АҚШнинг Бостон шаҳрида нашр этилган эди. Худди шу асарнинг насрий баёни канадалик таржимон Гарри Дик томонидан ўзбек таржимашунос олими Н.Қамбаров ҳамкорлигида инглиз тилига ўгрилди. “Муҳокамат ул-луғатайн” рисоласи Роберт Деверукс таржимасида 1966 йилда АҚШда китоб ҳолида босилиб чиққан бўлса, буюк шоирнинг “Сабъи сайёр” достони америкалик профессор В.Фирман томонидан инглизчага таржима қилинди. 1988 йилда Ўзбекистон “Ватан” жамияти Алишер Навоий ҳикматларини Маргарет Беттлиннинг инглизча таржимасида лотин алифбосида чоп этган. 1961 йилда Тошкентда нашр қилинган “Ўзбекистон гапиради” номли инглизча тўпламга Алишер Навоийнинг ғазаллари, рубойлари, ҳикматларидан намуналар ҳамда “Фарҳод ва Ширин” достонидан парча киритилган.

Соҳибқирон Амир Темури қаламига мансуб жанр жиҳатидан ҳужжатли, тарихий, бадиий, автобиографик асар деб баҳоланиши мумкин бўлган “Темури тузуқлари” ҳам инглиз тилига қилинган дастлабки таржималардан ҳисобланади. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров ўзининг “Маънавиятимиз тарихида “Темури тузуқлари”нинг тутган ўрни” мақоласида ушбу ёдгорлик ҳақида теран мулоҳаза юритар экан, унинг асли туркий тилда ёзилган **қаҳрамонлик достонидек ўқилишига** урғу беради, моҳият ва маънонинг беҳад қуюқлиги “Алп Эр Тўнга” достонини ва тош битиклардаги Билга Хоқон ва Култегин тарихларини эслатади, дейди. Ҳажми кичик бу асарнинг маъно, моҳият-мазмунини баъзи кўп жилдлик романларга ҳам сиғмаслигини айтади. “...Олти аср давомида, — деб ёзади адиб, — Ўзбекистон тупроғида пайдо бўлган энг улуғ **тарихий, адабий ва лисоний ёдгорликларнинг** олдинги қаторидан “Темури тузуқлари” ўрин олишга муносибдир. ... “Темури тузуқлари” **ўзбек адабиётида бундан олти аср бурун реализмининг бошлаб берган автобиографик асар(таъкидлар бизники — Б.Х.)** сифатида юксак даражада қадрланиши ва мактаб дарсликларига киритилиши керак”.

Чиндан ҳам, ушбу нодир автобиографик асарда Соҳибқирон сиймоси, сажияси, руҳияти, табиати, бой шахсияти, инсонийлиги, тўлақонли образи ёрқин кўриниб туради. Уни адабиётимизда Соҳибқирон сиймоси намоён бўлган дастлабки асар дейиш мумкин.

Адабиётимизни бойитган, юртимизни дунёга танитган “Темури тузуқлари” XVIII асрдаёқ инглиз олимларининг диққатини ўзига тортган эди. Инглиз шарқшунос олими Майор Дэви Ҳиндистонда хизматда бўлган вақтида “Темури тузуқлари”нинг Абу Толиб ал-Ҳусайний томонидан форсчага қилинган таржимаси билан танишади ва Буюк Британияга қайтгач, асарни инглиз тилига ўтириб, уни Жозеф Вайт деган олим тайёрлаган форсча матни билан бир муқовада 1783 йилда Оксфордда нашр этади. Ушбу нашр “Темури тузуқлари”нинг дунё бўйлаб тарқалишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Ўзбек адабиётини дунёга кенг ёйилишида Захириддин Муҳаммад Бобур яратган “Бобурнома” ҳам муҳим қиммат қасб этган. Вашингтон университети магистранти Дилбархон Аҳмедова “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2008 йил 15 август сонида эълон қилинган “Бобурнома” инглиз тилида” номли фактларга бой мақоласида ушбу нодир асарнинг инглиз тилига таржималари ҳақида батафсил маълумот беради. Ёш тадқиқотчининг ёзишича, “Бобурнома”нинг биринчи марта инглиз тилига таржима қилиниб нашр этилиши 1826 йилда юз берган, уни инглиз шарқшунослари Ж.Лейден билан В.Эрскинлар амалга оширишган. Асарнинг иккинчи таржима қилиниши инглиз олимаси Аннетта Бевериж номи билан боғлиқ. 1900 йилда Буюк Британиялик таниқли шарқшунос Ҳ. Бевериж Ҳайдарободда “Бобурнома”нинг бир нусхасини қўлга киритади ва уни факсимиле шаклида 1905 йилда Лондонда эълон қилади. Унинг рафиқаси бўлган Аннетта Бевериж хоним ана шу факсимиле нусхасидан инглизчага таржима қилиш борасида узоқ меҳнат қилган. “Таржимон деярли ҳар бир саҳифада кўплаб туркий сўзларни қавс ичида ёки қавсиз бериб кетиш билан бирга, — деб ёзади Дилбархон Аҳмедова, —

инглиз ўқувчиларига нотаниш сўз-иборалар, тушунчаларга эринмай батафсил изоҳлар илова қилади, исм ва жой номлари талаффузини сақлашга уринади”. 880 саҳифалик асар “Бобурнома” инглиз тилида: “Бобур эсдаликлари” деган сарлавҳа билан икки жилд ҳажмида Лондондаги “Лузак Энд Ко” нашриётида 1922 йилда босилиб чиқади. Ушбу таржима кейинги йилларда яна уч марта (Янги Деҳлида — 1970, ноширлар Нирмал Д.Жейн билан С.К.Меҳра; Покистонда — 2002, ношир — Ниез Аҳмад; Ҳиндистонда — 2006, ношир — Дилип Хейро) нашр этилди.

“Бобурнома”нинг учинчи маротаба таржима қилиниши 1993 йилда рўй берди. АҚШнинг Ҳарвард университетида йилига бир марта чиқадиган “Туркий тадқиқотлар журнали”нинг 18 сонида “Захириддин Муҳаммад Бобур Мирзо. “Бобурнома” номида аслият нусхаси, форсча таржимаси ва У.Такэстон томонидан амалга оширилган инглизча таржимаси билан биргаликда чоп қилинди.

Орадан уч йил ўтиб, яъни, 1996 йилда мазкур таржима иккинчи марта турли миниатюралар ва хариталар билан бойитилиб, “Бобурнома: шахзода ва император Бобурнинг эсдаликлари” деган сарлавҳа билан Вашингтон Д.С. шахрида Артур М.Саклер Галереяси Смисониян институти томонидан чоп этилган. 2002 йилда Нью-Йоркдаги “The Modern Library” нашриёти эса “Бобурнома”ни учинчи марта нашрдан чиқарди.

У.Такэстон асарнинг иккинчи нашрига илова қилган мақоласида, “Бобурнома” матни ва таржималари тарихи, уни ўрганилиш жараёнлари хусусида сўз юритади. Дилбархон Аҳмедова таржимоннинг Бобур шахси ва сулоласига нисбатан адолатсиз номланишлари ҳақидаги ўринли мулоҳазаларига эътиборни қаратади ва У.Такэстон мақоласидан қуйидаги парчани келтиради: “Тарих Бобурни нафақат Марказий Осиёликдек (яъни, туркистонликдек — Д.А.) ўзлигидан айирди, (балки) Бобур ва унинг авлодларига, Бобурни ранжитиши аниқ бўлган “муғуллар”, яъни, мўғул, монгол номини бериш билан унинг **темурий бўлишдек ўзлигини** ҳам ўғирлади. (таъкид бизники — Б.Х.) У.Такэстоннинг фикрича, европаликлар Бобур хонадони ва мўғуллар орасида қандайдир боғлиқлик борлигини билганлари ҳолда, бу боғлиқлик қандайлигининг аниқ тагига етмай туриб, сулолага номувофиқ мўғул (моғол, моғул, мағол ва ҳ.к.) номли вариантларни бериб, бу сўзни “улуғлик” сўзига муқобил сифатида ишлатганлар”.

Дилбархон Аҳмедова ўз мақоласида, У.Такэстоннинг таржимаси ҳозирги инглиз тилига ўғирланлиги билан ҳам диққатга сазовордир, деган фикрни билдиради. Бунга қўшилиш керак. Шунингдек, таржимоннинг нашрга Бобур ҳаётининг хронологияси, қисқача диний-сиёсий терминлар луғати ҳамда библиографиясини илова қилгани ҳақида ёзади.

1958 йилда Москвада инглиз тилида “Uzbek poetry”(“Ўзбек шеърияти”) номида кўп асрли ўзбек шеърятининг мухтасар антологияси нашр этилди. Назаримизда, бу нашр антология сифатида инглизчага таржима йўсинидаги илк қадамдир. Китобга ўн тўртта ўзбек шоири (3 шоир мумтоз адабиёт, 11 шоир замонавий шеърят вакиллари)нинг ижодидан намуналар киритилган эди. Китоб адабиётшунос олим Иззат Султоннинг “A few words on Uzbek poetry”(“Ўзбек шеърятини ҳақида бир неча сўз”) номли сўзбошиси билан очилади. Унда олим кўп асрлик ўзбек шеърятини ҳақида инглиз ўқувчилари учун янгилик бўлган маълумотлар бериб ўтади. Хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” номли дидактик асари, Яссавий, Қутб, Хоразмий, Дурбек, Атойи каби шоирлар ижоди, Лутфийнинг “Гул ва Наврўз” достони борасида фикр юритади. Буюк тафаккур соҳиби, шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Ҳазоин ул-маоний” (муаллиф мақолада “Чордевон” деб ёзади) каби китобларига киритилган дostonлар ва ғазаллар, Захириддин Муҳаммад Бобур асарлари, шунингдек, замонавий ўзбек шоирлари: Ҳамза, Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир, Зулфия, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Мамарасул Бобоев, Қуддус Муҳаммадий ҳамда улардан кейинги авлод вакиллари ижоди тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар ҳам мақолани мазмунли қилган, бойитган. Ҳар

бир муаллиф ҳақида қисқача биографик маълумотлар берилганлиги китобнинг қимматини янаям оширган.

Мазкур антологияга Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидан парча ҳамда уч ғазали ва ҳикматлари киритилган. Шунингдек, Муқимий ва Фурқатнинг ғазаллари ҳам мумтоз шеърят намуналари сифатида китобдан жой олган.

Китоб тузувчилари инглиз китобхонини замонавий ўзбек шеърятининг атоқли намояндалари ижоди билан кенгроқ таништиришни ўз олдларига мақсад қилиб қўйишган. Таржима учун, асосан, шоирларимизнинг маълум ва машҳур шеърлари танлаб олинган. Шеърларни (албатта, рус тили орқали ўтирилган, деб ҳисоблаш керак — Б.Ҳ) В.Иевлева, Д.Ротенберг, О.Моисеенко сингари таржимонлар инглиз тилига ўтирганлар. Ушбу антология инглиз ўқувчисига ўзбек шеърятининг олис йўллари ҳақида яхшигина тасаввур бериши билан қадрлидир.

Америкалик туркшунос олима, таржимон, Вашингтон университети профессори Илза Сиртаутас бутун дунёда ўзбек адабиётини, тилини, маданиятини тарғиб этибгина қолмай, балки адабиётимиз намуналарини немис ва инглиз тилларига таржима қилиш билан ҳам шуғулланиб келади. Олиманинг 1980 йилда Висбаден шаҳрида нашр этилган “Chrestomathy of Modern Litrerary Uzbek” (“Ҳозирги замон ўзбек адабий тили хрестоматияси”) китоби ўзига хос хусусиятга эга бўлган қимматли мажмуадир. Китоб ўзбек тилини ўрганувчиларга мўлжалланган эса-да, тилнинг материали адабиёт эканлигидан, муаллиф ўз китобига қисқа-қисқа халқ эртақларидан намуналар, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Уйғун, Ҳамид Фулом, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Саида Зуннунова, Шукрулло, Ўлмас Умарбеков каби таниқли адиблар қаламига мансуб асарлардан парчаларни аслиятда беради ва улардаги сўзлар, иборалар, идиоматик бирикмалар, тимсолларнинг инглизча эквивалент таржималарини ҳавола қилади. Китобда 128 саҳифа глоссарийлар берилганлиги ҳам диққатга сазовордир.

Ўзбек адабиётининг фидойиси бўлган Илза Сиртаутас хоним кейинги пайтларда ўзбек шеърятини намояндалари ижодидан қатор таржималарни амалга оширди. Жумладан, у Абдулҳамид Чўлпоннинг “Кулган бошқалардир, йиғлаган менман...”, Эркин Воҳидовнинг “Барча шодлик сенга бўлсин...” каби шеърларини, Абдулла Орипов ва Муҳаммад Али каби шоирларнинг туркум шеърларини ҳам инглизчага таржима қилди.

Илза Сиртаутас ўзи ва шогирдлари билан инглиз тилида нашрга тайёрлаган кичик ўзбек ҳикояларидан иборат китобга “Қор қўйнида лола” (Чўлпон), “Менинг ўғригина болам” (Фафур Фулом), “Бемор”, “Анор” (Абдулла Қаҳҳор), “Широқ” (Миркарим Осим), “От”, “Сароб” (Саид Аҳмад), “Қўллар” (Саида Зуннунова), “Соат”, “Дутор” (Ўлмас Умарбеков), “Сурат” (Ўткир Ҳошимов), “Балиқ ови” (Қамчибек Кенжа) каби ва бошқа ҳикояларни жамлаган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг “Ўз-ўзингни англаб ет” эссеси америкалик олим Ҳасан Паксой томонидан инглизчага ўтирилди ва, даставвал, АҚШда чиқадиган “Aasar bulletin” журналида эълон қилинди.

Шунингдек, муаллифнинг Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ёзилган “Амир Темур ҳақида сўз” (“Some words about Amir Temur”) номли мақоласи Вашингтонда чиқадиган “Сентрал Эйша монитор” (“Марказий Осиё кўзгуси”) журналида Ж. Насафий таржимасида нашр этилди.

Ўзбек адабиёти намуналарининг инглиз тилига таржима қилинишига назар ташлаш мобайнида шу нарсага ишонч ҳосил қилиш мумкинки, ҳам мумтоз, ҳам замонавий маънода, ўзбек адабиёти пурмазмун, залворли асарларга бойдир. Уни кенг тарғиб этиш, нафақат инглиз, балки жаҳоннинг бошқа тилларига ҳам таржима қилиш ҳамиша долзарб муаммолардан бўлиб қолавереди.

Сувон МЕЛИ,
филология фанлари номзоди

“ЯНГИ ТАНҚИД”

(Ғарб адабиётшунослигидаги бир оқим ҳақида)

Муттасил ўтишга мойил вақт ҳаётни, адабиётни ва адабий таффакурни тўхтов-сиз янгилаб боради. Вақт-замон тақозоси билан адабиётни, хусусан, бадиий асарни тамоман бошқача баҳолаш зарурияти, аниқроғи, эҳтиёжи пайдо бўладики, бу нарсa бирор мамлакат, ҳудуд ёки миллат адабиётшунослиги ва адабий танқидни анчайин ўзга қиёфага солиб юборади.

Умуман, аввалдан маълум ҳодиса ёнига “янги” сифати тақалиши муайян ижтимоий онда ушбу ҳодиса заминида кескин ўзгариш бўлганини қайд этади. Лекин унинг янгилик даражаси ва миқёси ҳамда қиймати қай даражада — бу, энди, ҳодисанинг моҳиятига назар ташланганда маълум бўлади.

XX асрнинг иккинчи ярмида бир-биридан деярли мустақил равишда Англия ва Америкада (ягона инглиз тили доирасида) ҳамда Франция адабий муҳитида содир бўлган “янги танқид” (инглизча — “new criticism”, французча — “critique nouvelle”) жаҳон эстетикаси ва адабиётшунослигида сезиларли из қолдирди. Бу из ҳали-ҳануз ўзини намоён этиб туради.

Бундай янги таълимотлар деярли ҳаммавақт у ёки бу илмий оқимнинг қайсар ҳукмронлиги ҳамда ўз имкониятини чеклаб бўлиб, кўпчиликнинг жонига тегиши туфайли юзага чиқади. Шу сабабли, улар кўпинча кескин характерда бўлиб, аксарият ҳолда олтин ўрталик унутилади. Жонга теккан оқимнинг ақидаларига қасдма-қасд янги принциплар олға сурилади. Улар одатда ригористик, “ягона ҳақиқат” тарзида бўлади. Қуюшқондан чиқиш, ўз навбатида, яна бир қуюшқондан чиқишни пайдо қилади, шекилли.

“Янги танқид” XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳукмрон мавқеда бўлган позитивизм ва кейинроқ шоҳсупага кўтарилган марксистик танқид ва адабиётшуносликка муҳолиф, ўзига хос жавоб тарзида вужудга келганини қайд этмоқ лозим.

Маълумки, позитивизм таъсиридаги адабиётшунослик француз тарих илми (Ф.Гизо, О.Тьерри, Ф.Миньелар томонидан асосланган синфий кураш ҳақидаги таълимот) ҳамда шу даврдаги табиатшунослик фани ютуқларига (детерминизм принципи ва эволюция назарияси) суянган ҳолда пайдо бўлган ва тараққий этган. У миллий адабиётлар, мактаблар ва алоҳида ёзувчилар ижодининг тараққиёт қонуниятларини аниқлаш, бадиий асарни таҳлил қилишнинг қатъий қоидаларини яратиш, баҳолашнинг объектив мезонларини топиш каби вазифаларни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Ушбу йўналишнинг таниқли назариётчиси, маданий-тарихий мактаб асосчиси И.Тэн бўлиб, у ўз принципларини ўзининг “Инглиз адабиёти тарихи” китобининг кириш қисмида баён этган. И.Тэн фикрича, “адабий асар табиати ва ўзига хослигини уч омил белгилайди: дастлаб — **ирқ**, яъни, миллатнинг биологик табиати билан боғлиқ туғма ва наслий майллар; ундан кейин — **муҳит**, яъни, инсон умргузаронлигининг жуғрофий ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлари; ва, ниҳоят — **фурсат**, яъни, асар яратилган замон, аниқроғи ушбу замоннинг маданий даражаси ва адабий анъаналарнинг таъсир кўлами”. Шундай қилиб, И.Тэн адабий ижоднинг сабабий шартланганлигини (каузаллигини) қатъий ақида тарзида ўрнатади.

Марксча адабиётшуносликка келсак, у асос эътибори билан позитивизм оқими таъсирида вужудга келгани сир эмас, зеро, марксизм ва позитивизм моҳиятан яқин таълимотлардир. Уларнинг яқин мавқеини билиш учун ҳеч бўлмаганда, юқорида И.Тэн белгиланган адабий асарнинг уч омилидан сўнгги иккитаси — муҳит ва фурсат марксизм етовидаги адабиётшуносликда ҳукмрон мавқеда эканини қайд этмоқ kifоя.

Шундай қилиб, “янги танқид” ақидалари социологик метод, маданий-тарихий мактаб ва бошқа позитивистик йўналишларга қарши ўзига хос раддия ёки жавоб тарзида вужудга келди. “Янги танқид” бадиий асарга ўз-ўзича (унга бошқа ҳеч нарсани аралаштирмаган ҳолда) қийматга молик “поэтик ҳодиса” сифатида қарайди, асарда ёки асар атрофида мавжуд бўлган ижтимоий, тарихий ва биографик омиллارга таянмасдан, улардан мутлақо кўз юмган ҳолда бадиий асар таҳлилга киришади.

“Янги танқид” ўтган асрнинг эллигинчи йилларига келиб Фарбда ҳукмрон, етакчи мавқега эришган эса-да, унинг эмбрионал шаклланиши ўттизинчи йиллар, хусусан, “The Southern review” ва “Kenyon Review” журналларининг фаолияти билан боғлиқ. Оқимнинг сарчашмаси Ж.Э.Спингари томонидан чоп этилиб, итальян файласуфи Б.Кроче ғояларини амалда тадбиқ этган “янги танқид” номли анталогиядан бошланади. Маълумки, “Кроче ўзи тадқиқ этаётган асарларга муфассал тарихий изоҳлар бергани ҳолда, бадиий ижод, аниқроғи ижодий жараённинг ижтимоий ва биографик омилларига жиддий эътибор қаратмас эди”.

Кейинчалик “янги танқид” тарафдорлари, асосан, машҳур шоир ва олим Т.С.Элиот, адабиётшунос олим А.А.Ричардс ва Европадаги бошқа назариётчилар ишларига суянишар, юқорида таъкидланганидек, марксча адабиётшунослик ва бошқа ҳар қандай позитивистик социологизмдан ўзларини четга олишарди.

Оқимнинг Англиядаги таниқли вакиллари Ф.Ливис ва Л.У.Эмпсон Элиот ва Ричардслар ортидан бориб, адабиёт ва эстетикадаги викториан анъаналарни рад этишди. Ф.Ливис Д.Томпсон билан ҳамкорликда “Маданият ва муҳит” китобини чоп этишдики, ундаги диққатга молик ўрин “танқидий онг машқлари” бўлиб, бунда мунаққиднинг ижтимоий воқелик таъсирига (зуғумига) қаршилиқ кўрсата олиш маҳорати кўзда тутилган ва шундай йўл-йўриқлар баён этилган эди.

Шунингдек, Л.Эмпсон “Пасторалнинг айрим нақллари” ва “Сўз ясалиш структураси” каби асарлар эълон қилади. У билан ёнма-ён шекспиршунос У.Найт иш олиб боради. Йўналишнинг матбаа нашри Ф. Ливис ва У.Найт таҳрири остида чиқадиган “Scrutiny” (“Тадқиқот”) журнали эди.

Америкада “янги танқид” ўттизинчи йилларнинг охирилари ва қирқинчи йилларнинг бошларида инглиз олимлари А.Ричардс ва У.Эмпсон тадқиқотлари, шоирлар Э.Паунд ва Т.С.Элиот шеърини ва назарий қарашлари таъсирида шаклланди, ҳамда эллигинчи йилларга келиб етакчи йўналишга айланди. “Янги танқид” китоби муаллифи Ж.К.Рэнсом, “Реакцион эсселар” ва “Ноақлдаги ақл” китоблари муаллифи А.Тейт, “Замонавий шеърини ва анъана” китоби муаллифи К.Брукс, “Адабий шакл фалсафаси” тадқиқотида “ҳаракат рамзлари” — инсондаги ботиний ҳаракатнинг сабаб-мотивларини тадқиқ этишни мақсад қилган К.Бёрк ва бошқалар “янги танқид”нинг Америкадаги етакчилари эдилар.

“Янги танқид” вакиллари поэтик матнни (бунда фақат шеърини тушунимай, умуман бадиий асар кўзда тутилади) бевосита тадқиқ этишга бутун диққат-эътиборларини қаратишиб, ўтмишдаги импрессионизм ва натурализмнинг адабий

танқиддаги барча методларидан узил-кесил воз кечдилар. Зотан, айрим олимлар “янги танқид”ни “матн, ёлғиз матн таҳлили” мактаби деб бежиз айтишмайди. Бадий асар “янги танқид” вакили учун замон ва макондан ташқари, яхлит ва ўз-ўзича қийматга молик вужуддир. Бутун ва мураккаб лисоний манзара ҳосил қилувчи асар структураси ва барча қисмларнинг ўзаро узвий алоқадорлигини кашф этиш учун бадий асарни синчковлик билан ўқиш лозим бўлади. “Синчков ўқиш”ни шеърятдан бошлаган “янги танқид”чилар таҳлил сиралари мажмуасига турли-туман рамзларни олиб кирган ҳолда, сўнг бадий насрга ўтдилар. Улар наздида, ҳатто ўта реалистик романнинг ҳам энг теран мазмуни асардаги реал ҳолатлар фақат умумлашма маъно касб этган тақдирдагина, чинакам очилиши айтилиб, ушбу романлар шундай йўсинда талқин этилади.

К.Бёрк тагсарлавахда — “Хатти-ҳаракат рамзлари тадқиқоти” деб қўйилган, юқорида тилга олинган “Адабий шакл фалсафаси” китобида рамзий талқиннинг назарий асосларини ишлаб чиқади. У бадий ижодни инсон феъл-атворидаги ўта пинҳоний сабаб-мотивларга уйқаш ҳолда ўрганади. Ассоциацияларнинг мураккаб, сертармоқ силсиласи муайян хатти-ҳаракат замирида қўламли ва чуқур маъно мавжудлигини кўрсатади. Асарда тасвирланган одатий ҳолат алал-оқибат борлиқнинг кординал муаммоси — ҳаёт ва ўлимга бўлган муносабатни акс эттира олиши мумкинлиги аён бўлади. Айтайлик, инглиз мумтоз шоири Ж.Китснинг “Юнон кўзачаси мадҳи” асаридан туғилажак ассоциациялар ёрдамида буржуа индивидуализми, шоирнинг жисмоний хасталиги ҳамда яна теранроқ ва қўламдор маънода — севги ва ўлим тенглиги рамзи “илғаб олинади”.

Маданият тарихида мавжуд бўлган маросимлар инсонни ҳаракат қилишга ундайдиган турткиларнинг теран пинҳоний маънолари маросим қонун-қоидалари қаърига яширинган кўринишидир, деб ҳисоблайди “янги танқид”чилар. Асарни таҳлил этишга жазм этган мунаққид ушбу сабаб-мотивларни қайта очиши лозим. “Янги танқид” доирасида яратилган аксарият асарларда рамзийлик айни шундай тахлитда талқин этилади. Умуман, рамз ва “конкрет буткул умумий”нинг мураккаб диалектик алоқаси “янги танқид”нинг марказий нуқтаси ҳисобланади.

Бадий матнни теран таҳлил ва зимний талқин қилиш “янги танқид”нинг жаҳон тан олган фазилати, дейиш мумкин. Лекин тарихийлик принциpidан воз кечиш ушбу оқимга хос талқин доирасини ёлғиз шаклий, психологик ва фалсафий сабаб-мотивлари билан чегаралаб қўяди, у бадий асарни ижтимоий-тарихий қиймат ва аҳамиятдан маҳрум ҳодиса сифатида ўрганади. Нафсиламбирини айтганда, адабиёт тарихи “янги танқид”нинг фаолият ва қизиқиш доирасига кирмас, бу соҳа унга гўё бегонадек эди.

“Янги танқид”да мавжуд ва ўзаро кесишадиган икки тамойил ҳақида гапириш мумкин: доимий тематик мотивлар ва истиоравий санъатлар психоанализ ақидалари нуқтаи назаридан талқин қилинади. Бу ҳол асар қисмлари, структурасининг турли поғоналари бир бутун ва ўзаро шартланганлиги қондасидан келиб чиқиб, асар, ўрганилаётган матннинг “теран қатламлари”да беркинган маъноларни топиш ва тартибга солиш билан алоқадор.

Айтиш жоизки, “янги танқид” З.Фрейднинг психоанализ назариясини ўзига методологик қурол ва ғоявий дастак қилиб олар экан, бунда у бадий асарнинг асл маъзини топишда айтарли муваффақиятга эриша олмайди. Жаҳон адабиётидаги кўплаб мумтоз асарлар психоанализ нуқтаи назаридан талқин қилинган, лекин бундай жиҳат у ёки бу қаҳрамон хатти-ҳаракатининг айрим жиҳатларига теранроқ назар ташлашга имкон берган эса-да, умуман олганда, бундай талқинчи асарнинг ғоявий-гуманистик мақсадидан узоқлашиб кетишига гувоҳ бўлиш мумкин.

Американинг буюк адиби Эдгар По ижоди ҳақида кўплаб танқидий-биографик асарлар яратилган. Шулардан бири француз танқидчилигида ажралиб турадиган, немис ва инглиз тилларига таржима қилинган Мария Бонапартнинг уч томлик “Эдгар По. Таҳлилий очерк” китобидир. Мария Бонапарт З. Фрейднинг шоғирдларидан бўлиб, китобга Фрейднинг ўзи махсус сўзбоши ёзган. Китоб муаллифи Эдгар По нима қилган ва қандай асар ёзган бўлса — ҳамма-ҳаммасига фрейдча изох-талқин беради. Эдгар По ҳикояларини шарҳлар экан, тадқиқотчининг тизгинсиз эротик хаёлотига чек-чегара билмайди. Қартайиб қолган Фрейд ўз сўзбоши-

сида ёзувчи ижодининг бундай талқинини юмшоқлик билан рад этади: “Ҳозир-гига ўхшаш тадқиқотлар санъаткор ижодини тушунтиришга даъво қила олмайди, улар фақат ижодга қўзғатувчи омиллар ва санъаткорнинг у ёки бу мавзунини афзал кўриш майлига оидинлик киритади, холос”.

“Янги танқид”нинг бундай муваффақиятсиз тажрибаси биздаги танқид ва адабиётшунослик учун сабоқ бўларли. Бадиий асар таҳлилида психоанализ қондаларини қўллашда эҳтиёт бўлиш зарур. Бунда ақл билан илмий одоб-нафисликка, энг муҳими, меъёрга риоя этган ҳолда масалага ёндашмоқ лозим. Психоанализ воситасида соф адабий муаммоларни ҳал этиш мумкин, деб ўйлаш соддадилликдир. Айрим ишларда “психоанализ” атамаси ўзбекчага сўзма-сўз “руҳий таҳлил” деб таржима қилиниши ҳам Фрейд назариясининг асл моҳиятини англатишда ожизлик қилади, яъни, бутун бир таълимотни оддий иборага айлантириб қўяди.

Маълумки, Фрейднинг 1928 йилда ёзилган “Достоевский ва падаркушлик” номли машҳур мақоласи бор. Мақола кирган нашрга ёзилган сўзбошида айтилганидек, бу — “буюк рус ёзувчисининг фалсафий, этик ва эстетик концепциялари, шу баробарида, унинг зиддиятли шахсини англаш борасида психоанализ техникаси методология сифатида қўлланган ёрқин намунадир”.

Бу бироз оширилган баҳо эса-да, мақола Достоевский ҳақида ёлғиз Фрейд айтиши мумкин бўлган чуқур фикрларга чиндан ҳам бойлиги аниқ. Буюк ёзувчининг болалиги, отасига муносабати, улғайгандан кейинги хатти-ҳаракатлари, қиморга ҳаддан ортиқ берилиши каби далилларга таяниб ва шулардан келиб чиқиб, Достоевский ижоди, хусусан, унинг шоҳ асари “Ака-ука Карамазовлар” романидаги айрим ўринларнинг чуқур руҳий тағатламини очишга уринади. Падаркушлик тасвир этилган жаҳон адабиётидаги уч асар — “Шоҳ Эдип”, “Ҳамлет” ва “Ака-ука Карамазовлар”нинг психоанализига асосланган қиёсий-типологик таҳлили мақоланинг мумтоз ўринларидан биридир. Айтайлик, ушбу фикрларга қулоқ тутинг. Эдипнинг айби фош бўлиб, ошкор этилгач, қаҳрамон томонидан “ўзидан айбни соқит қилишга, уни тақдири азал бўйнига ағдаришга уриниш бўлмайди, аксинча, айб тан олинади — ва, ўз эрк-ихтиёри билан қилинган айб сифатида жазоланади, бу ақл-идрок нуқтаи назаридан адолатсизлик бўлиб туюлиши мумкин, лекин руҳий-психологик жиҳатдан мутлақо ҳаққонийдир”.

Бу дўппини қўлга олиб ўйлайдиган, инсон руҳиятининг қаъри-қаърига дохил сирли жумбоқнинг аниқ илмий қайдидир. Эдипга қайтсак, у, Фрейд фикрича, аввалбошдан, ҳатто жиноятга қўл урмасдан олдинроқ айбдор, айб, гуноҳ унинг руҳиятида потенция тарзида мавжуд унинг амалга ошиш-ошмаслиги, бу энди бошқа масала. Лекин буларга қарамай, мақоланинг аксар соф психоаналитик қисми бадиий адабиёт ҳудудидан четга чиқиб, бошқа томонларга олислаб кетади. Буни мақола аввалида, Фрейднинг ўзи мардона тан олади. Мана ўша сўзлар: “У (Достоевский) ёзувчи сифатида шак-шубҳасиз, Шекспир билан ёнма-ён туради. “Ака-ука Карамазовлар” ҳозиргача ёзилган романларнинг энг буюғи. “Улуғ инквизитор ҳақида ривоят” жаҳон адабиётидаги бемисл чўққилардан бири. Афсуслар бўлсинки, адабнинг ижод муаммолари қаршисида психоанализ таслим бўлмоққа мажбур”.

Психоанализ асосчиси Фрейднинг мазкур фикри уни адабиётшуносликка тадбиқ этишга жазм этган ҳар бир олим ва мунаққиднинг доимо эсида бўлмоғи лозим.

Француз “янги танқид” асосчиларидан бири Ролан Барт фикрича, энг замонавий фалсафий илмга суянган ҳолда, Монтендан Прустгача бўлган бутун француз адабиётини қайта кўриб чиқишга жаҳд “янги танқид” моҳиятини ташкил қилади. “Муайян мамлакатда пайти-пайти билан ўз ўтмиши” воқеаларига қайтиш ва уларни қайд этиш истаги ҳайрон қоларли эмас, бу нарса **бутун уларни қандай тасаввур қилиш имкониятини** (таъкид Р.Бартники — С.М.) англаш учун зарур: бундай қайта баҳолаш амалиёти мунтазам давом этмоғи лозим”.

Бинобарин, илмда ва ижтимоий ҳаётда пайдо бўлиб, кенг тарқалган ва кўтилаб мухлисларига эга бўлган у ёки бу оқимни танқид қилиш, рад этишдан осон иш йўқ. Бунинг устига қуруқ инкор ҳақиқий илм йўли эмас. Худди шундай, “янги танқид” объектив нигоҳ билан қаралганда, айрим методологик қусурлардан холи

эмас. Лекин унинг, шак-шубҳасиз, бир фазилати мавжудки, уни қайд этмоқ зарур. “Янги танқид” бутун диққат-эътиборини бадиий асар ва унинг борлиги — бадиий матнга қаратди. Шунинг ўзиёқ, жаҳон адабиёт назариячилигига қўшилган анчайин ҳиссадир.

Шу ўринда бир мулоҳаза, адабиёт деб аталмиш улкан ҳодиса адабиёт тушунчаси ва бадиий асарнинг диалектик алоқасидан яралади, дейиш мумкин. Бир қарашда, адабиёт муайян даврда яратилган асарларнинг шуунчаки механик жамланмасидан иборатдек туюлади. Лекин бу мураккаб масалага ўта жўн ёндашувдан бошқа нарсаси эмас. Адабиёт яратилган (ўтмишдаги мумтоз асарлар адабиётга муттасил шуъла ташлаб туради) ва яратилаётган бадиий асарлар қўшув (+) уларнинг мамлакат ва миллат ижтимоий онига ўтказадиган таъсири ва ундан қайтадиган акс таъсирлар мажмуидан иборат.

Ушбу жараёнда икки ножоиз ҳолат пайдо бўлиши мумкин:

1. Бадиий танқидда адабиёт ҳақида, аниқроғи, унинг ёнвери, теваарак-атрофида қуруқ гап кўпайиб кетиши, натижада, адабиётнинг бош иштирокчиси бадиий асар эътибордан бир қадар четда қолиши мумкин.

2. Бадиий танқид у ёки бу бадиий асар (лар) ҳақида фикр юритиб, фақат шу атрофда ўралашиб қолиши, машҳур ибора билан айтганда, якка дарахтни кўргани ҳолда яхлит ўрмонни илғай олмаслиги мумкин.

“Янги танқид” биринчи сирада айтилган ножоизликни тузатишга жазм этди, яъни, бутун диққат-эътиборини бадиий асарга, бадиий матнга қаратди. Лекин у иккинчи сирада қайд этилган ножоизликка йўл қўйди. Биз бу ҳақда юқорида тўхталиб ўтдик.

Демак, “янги танқид” бадиий асарга (ва адабиётга) кенг ва атрофлича комплекс баҳо беришда оқсаган эса-да, у ўзи танлаб олган жабҳада шаксиз ютуқларга ҳам эришади. Биз қуйида унинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида ҳолисанилло фикр юритишга ҳаракат қиламиз.

“Янги танқид” вакиллари бадиий асар таҳлилига диққат-эътибор қаратар эканлар, аввал таҳлил қилинган ишларни қайта назардан ўтказиш, яъни, таҳлилни таҳлил билан шуғулланишини ҳуш кўрадилар. “Янги танқид” етакчиларидан бири А. Ричардс етмишинчи йиллар бошларида йирик тилшунос ва поэтикачи олим Р.Якобсон Шекспирнинг 129-сонетини таҳлил қилган мақолага ўз муносабатини билдиради. “Шаҳвонийлик авжга чиқса, нурайди...” деб бошланадиган бу сонет инглиз-америка “янги танқид”и учун синов тоши вазифасини ўтайди: сонетни йигирманчи йиллардаёқ Роберт Грейвз, Лора Райдинг ва Ричардснинг ўзи таҳлил қилишган эди. Айтиш жоизки, у пайтда Грейвз ва Райдингнинг ниятлари бўлак, улар соф техникавий чигалликдан фарқли ўлароқ, чинакам мураккаблик қандай бўлишини кўрсатишга жазм этган эдилар.

Хуллас, ушбу сонетнинг Якобсон талқинига Ричардс ўз муносабатини билдиради. Бунинг устига, бу Ричардснинг сўнгги мақоласи, яъни, васияти ҳам эдики, масаланинг бу томони ҳам муҳим.

Мақола аввалида Ричардс ўртага савол ташлайди: бунда кўзга ташланадиган нарсаси нима? Унинг фикрича, бу шеър матнида мавжуд маъно ва тушунчаларнинг “фоно-грамматик-семантик чатишмаси”ни очишга қаратилган ҳаддан ташқари кучайтирилган “юксак даражадаги” танқидий ёндашув. Бундай таҳлил нималарни очади? Ричардс ишора қилганидек, бундай саволга ҳозирча жавоб ололмаймиз. Бундай таҳлил Шекспирнинг ўзини ҳам лол қолдириб, “ўзини ўзи тушунолмайдиган” китобхон ҳолига солган бўлур эди, дейди Ричардс. Бу ҳали шундай таҳлил яроқсиз эканини англатмайди. Ўз асарида объектив равишда намоён бўладиган, янада аниғи, махсус нигоҳ билан таъминланган (буни “янги танқид”чилар “қуролланган” дейдилар) китобхон кўрадиган маънони илғай олмайдиган муаллифга кўрсатиш, у ҳатто Шекспир бўлса ҳам. Шу эмасми, танқиднинг чинакам олий вазифаси, дея риторик савол ташлайди Ричардс. Лекин гап шундаки, бундай таҳлил вазифаси ва мазмунини англашга таҳлилнинг техник маҳоратига тан берадиган ҳамфикр китобхон ҳам қийналиши турган гап. Таҳлилда қўшалоқ зиддиятлар (бинар оппозиция) тизмаси, чирмашган маъноларнинг қандайдир тизимини кўрамиз, лекин булар ортидан шеърдаги нима

бўртиб кўринади, яъни, уларнинг қаъридаги кўрар кўзга яширин бўлган маънолар ойдинлашадими? Ёки таҳлил “шарофати” билан шеър таниб бўлмайдиган матоҳга айланадими?

Нарса, объект тадқиқот жараёнида кўзга ташланиши шарт эмас, дейдилар, бу балки тўғридир. Операция столида ётган беморни ўзгаларгина эмас, ҳатто унинг ўзи ҳам ўзини танимас. Танишлик пировард натижада намоён бўлиши лозим, яъни, у соғайиб, сафга қайтадими, содда қилиб айтганда, оёққа туриб юра бошлайдими, гап шунда. Операция пайтида жарроҳ қўлига ёпишмаймиз, лекин унга қаратилган бир савол кучда қолади, қаерни, нима учун кесаётганини жарроҳнинг ўзи биладими?

Демак, шеърни шу тарзда таҳлил қилиш жарроҳлик амалиётига ўхшатилади. Амалиётдан мақсад одамни қайта оёққа турғизиш бўлганидек, таҳлилга жалб этилган шеър таҳлилий амал жараёнида ўзининг бўй-басти, фикр-ҳиссиёт кучи билан китобхон кўз ўнгида қад ростлаши лозим бўлади.

“Шундай топқирлик ва аниқлик билан, — деб ёзади Ричардс Якобсон ҳақида, — у таҳлилни олиб боради. Бу турли алоқадорликларни кашф этишга қаратилган нозик, кўламдор амал бўлиб, батафсил кўрсатилиши лозим бўлган нарсани ҳафсала билан кузатади, илғаб олади ва йилдан-йилга янада аниқ-қатъий ўринга қўяди; бунда барча сўзлар биргалашиб қиладиган иш жараёнида сўзларнинг хос-салари, ўзаро алоқалари, сўзлар бириккандаги ҳаракатланиш шартлари бўртиб намоён этилиши зарур”.

Бундан қандай натижага эришилади? Биз бу ерда бундай саволга ўрин йўқлигини англаймиз. Шекспирга суяниб бундай савол қўймасликка Ричардс бизни тайёрлайди. Аммо бу каби таҳлилдан Шекспирнинг боши қотган бўлурди. Гап бош қотишда ҳам эмас — муаллифнинг боши нима сабабдан қотиши мумкин ва, айнан, нима муаллифнинг бошини қотиради? Ричардс шунга ўхшаш қатор моҳиятга дахлдор саволларга жавоб бермайди. У яна “таҳлилда нокерак ўринлар анча” деса-да, булар, айнан, нима эканини айтмайди.

Бундай амалиёт жараёнида ҳам Якобсон, ҳам Ричардснинг таҳлил усулида бир нуқсон — улар кўзлаган мақсад балки, айнан, шудир — кўзга ташланади. Яъни, улар таҳлилни бирдан-бир мақсад (таҳлил таҳлил учун) қилиб оладилар, шоир кўзда тутган, уни қалам олишга ундаган, китобхон ўқиб лаззатланадиган ялпи таассурот таҳлилчи эътиборидан четда қолади. “Кўринишдан, бундай йўл аниқликка, матн қаърига шўнғишга ўхшаса-да, амалда бу — матндан узилган мавҳум муҳокамадир”, деган рус адабиётшуноси Д.Урнов ҳақ.

Кейинчалик ҳам 129-сонетга эътибор сусаймади. Сонетнинг рус тилига қилинган таржималари борасида махсус мақола ёзган адабиётшунос П.Нерлер асарнинг бош мавзуини шундай белгилайди: “қисмат ёки виждон томонидан қамчиланаётган, муҳаббат ва эҳтирос, руҳ ва шаҳват ўртасида саросимада бўлган одамнинг ботиний фожеаси”.

Инглиз классик шоири Вордсворт таърифлаганидек, “Сонетлар Шекспир дил қулфини очувчи калитдир”. Уларда, жумладан, 129-сонетда инсон борлигининг зиддиятли бир ҳолати — жунбушли эҳтирос ва руҳонийлик ўртасидаги кураш маънавият кўзгусига солиб баҳоланади:

*Шаҳвонийлик авжга чиқса, нурайди,
Соғлом руҳ қуввати, номус — ор қолмас.
Раҳмсизлик, қаҳр онгни ўрайди,
Маккорлик, телбалик зўрайар хуллас.
Қондими, бас, нафрат орттиради ва
Таъқибдан бўшамай қолади мудом...*

“Эҳтирос — эркак ва аёлнинг пинҳоний нуқталарида жойлашади”, дейилади қадимги тибет тиббий ёдгорлиги “Чжудши”да. Эҳтирос одам жисми-жонини эгалларкан, ўша лаҳзада у ҳокими мутлақ мавқеида бўлади. Уни бир жиҳатдан халифа дейиш мумкин. Шу лаҳзада унинг бутун буйруқ ва истаклари сўзсиз ижро этиладиган фармонлардир. Лаҳза, момент ўтгач, ҳукмронлик тугайди ва унинг сўзсиз бажарилган буйруқлари бемаъни туюла бошлайди. Лаҳза шошқалоқ, ўткинчи бўлгани туфайли эҳтирос аввал одамни аврайди, сўнг одам нимагадир қийналади,

азоб чекади. Ушбу жараёндаги психологик зиддият Шекспирнинг 129-сонетида ўзининг мукаммал ифодасини топган.

Аммо Якобсон таҳлилида ҳам, уни тафтиш қилган Ричардс мақоласида ҳам бу ҳақда, яъни, сонетнинг ғоявий-эстетик ва бадий мақсади борасида гап-сўз йўқ. Бундай минус белги, бошқача айтганда, қусур, “янги танқид”нинг хос хусусияти дейиш мумкин.

Француз “янги танқид”ининг инглиз-америка “янги танқид”идан фарқи шундаки, унинг тараққиёт йўли адабиётшуносликка тадбиқ этилган структурализм оқими билан биргаликда кечди. Ҳатто баъзан француз “янги танқид”и шундай структурализмнинг бошқа бир кўриниши ҳам дейишади. Маълумки, структурализм илмий йўналиш тарзида дастлаб тилшуносликда пайдо бўлиб, у тил бирликлари ўртасидаги структурал алоқаларнинг аниқ қайд этиш усулларини ишлаб чиққан. Кейинчалик бу усуллар адабиётшуносликда ҳам қўллана бошландики, француз “янги танқид”и, айнан, шу жабҳада фаол фаолият кўрсатди. У санъатни “имманент” (ички-махсус) тадқиқ этишга қақирар экан, бу билан у Россияда йигирманчи йилларда иш олиб борган ОПОЯЗ (Поэтик тилни ўрганиш жамияти) ва “Формал мактаб” ғояларига яқин туради.

Француз “янги танқид”и вакиллари бадий асарни таҳлил қилишнинг қатъий мезонлари, критерияларини ишлаб чиқаришга интилар эканлар, структурал тилшунослик, антропология (К.Леви-Стросс ишлари), психоанализ билан туташ “теран психология” (Ж.Лакан тадқиқотлари), илмий билим назарияси (М.Фуко китоблари) методларига мурожаат қилдилар, улар қўллаган тадқиқот техникаси ва атамалардан фойдаландилар.

Энди француз “янги танқид”ининг йирик вакили Ролан Барт ижоди, унинг айрим таянч тушунчалари ҳақида фикр юритсак. Биз бу ўринда олим матн ва маънога (якка-якка ҳам биргаликда) қай тарзда ёндашганига эътибор қаратамиз.

Юқорида қайд этилганидек, француз “янги танқид”ининг назарий асоси структурализмдир. Бу атама ўзагида турган “структура” сўзининг одми маъноси “тузилиш, ички тузилиш”, у ўзининг махсус маънода нарса ёки ҳодисани ташкил этувчи қисмларнинг ўзаро жойлашуви ва ўзаро алоқадорлигини англатади. Структурализм илмий йўналиш сифатида совет даврида у қадар эъзозланмаган, бунга қисман асос ҳам бор эди. Ўша даврда чиққан махсус луғатда айтилганидек, “структурализм принциплари ўта чекланган бўлиб, тилининг ёлғиз техник жиҳатларини қамрайди, холос. Бадий нутққа бундай ёндашув эса самарасиз ва у бадий асарга яхлит ҳодиса сифатида қарай олмайди”.

Қисман шундайликка шундай. Лекин буни буткул самарасиз оқим деб бўлмайди. Чунки структурализм илмий оқим ва методология сифатида қатор фазилатларга (ўрнида қўлланганда) эгаки, буни тан олмаслик илмий холисликка зид бўлур эди. Устига-устак унинг жаҳон филологиясида нуфузли ўрни ва таъсирини инкор қилиб бўлмайди. Хусусан, Ролан Бартнинг илмий фаолияти структурализмнинг самарали илмий оқим эканига қўшимча яна бир далилдир.

Байналминал атама бўлмиш “текст” асли лотин тилидан олинган бўлиб, луғавий маъноси “боғланиш, қўшилиш”дир. Изоҳли луғатда “текст” сўзига шундай тушунтириш берилади: “Ёзилган, кўчирилган ёки босилган ижодий, илмий асар, нутқ, ҳужжат ва ш.к. ёки уларнинг бир парчаси; матн”.

Янги изоҳли луғатда “матн” шундай изоҳланади: “Ёзувда ёки босма ҳолда шакллантирилган муаллифлик асари ёки ҳужжат”.

Булар умумистеъмолдаги маъно бўлиб, структурализм, хусусан, Ролан Барт унга махсус маъно юклайди.

Ролан Барт матн ҳақида фикр юритар экан, деярли ҳаминша уни асарга боғлиқ тарзда, асарга юзма-юз, ҳатто қарама-қарши қўйиб ўрганади. Бу ҳам табиий, чунки асар матндан иборат, ҳам ғайритабиий, чунки матнда мавжуд нарса асарда ҳам мавжуд эмасми, деган қонуний савол ҳаминша кучда бўлади.

Структурализм, хусусан, Ролан Бартнинг хизмати шундаки, у бу икки ҳодисанинг ҳам боғлиқ, ҳам фарқли томонларини чуқур ва асосли тарзда очишга эришади. Унинг “Асардан матнга” деб номланган мақоласидаги қуйидаги фикрга эътибор беринг:

“Матн — асарнинг парчаланиб кетиши эмас, аксинча, асар матн ортидан судралиб юрувчи тасаввур шлейфидир. Ёки бошқачасига: **“Матн фақат иш жараёнида, ишлаб чиқаришда** билинади. Бундан англашиладики, матн ҳаракатсиз қотиши (айтайлик, китоб жавонида) мумкин эмас, у ўз табиатига кўра, **ниманидир оралаб**, масалан, асар оралаб, қатор асарлар оралаб ҳаракатланиши зарур”.

Юзаки қаралганда, Ролан Барт асар ва матнни бир-бирига зид қўйгандек туюлади. Лекин, диққат қилинса, бу бошланғич зиддият бўлиб, охир-оқибат келушув билан яқунланади: “Асар нари борса, кам рамзий, унинг рамзийлиги тезда йўққа чиқади, яъни, у ҳаракатсизликда қотиб туради. Матн бўлса, тўлиғича рамзий: **ўзининг бутун рамзий кўламини** (ҳамма ерда таъкидлар Бартники — С.М.) тушунилган, идрок этилган ва ҳазм қилинган асар, айна шу матндир”.

Бошқача айтганда, асар матнлашув жараёнини бошидан кечирганда, шунга эришилган тақдирдагина **бадий** асар бўла олади. Бу жараёндаги асосий критерия, шарт. Барт фикрича, рамзийликдир. Барт мулоҳазаларини давом эттирадиган бўлсак, у ёки бу асардаги ҳамма гап-сўз (бу ерда “матн” сўздан тийиламиз) матн бўла олмайди. Матн бўлишга эришмоқ лозим.

Матн билан маъно ўзаро чамбарчас боғлиқ. Бу кам, улар боғлиққина эмас, бир-бирови таркибига кирувчи ҳодисалардир. Маъно матннинг мотори, яъни, ҳаракатлантирувчи кучидир. Матн маъно билан тирик. Лекин маънонинг ўзи ҳам сертаркиб, мураккаб ҳодиса. Буни Ролан Барт шундай шарҳлайди: “Матнга кўплик хос. Бу, шунчаки талай маънолар йиғиндиси дегани эмас, матнда ўз-ўзича маъно кўплиги вужудга келади, шунчаки йўл қўйиладиган кўплик эмас, бартараф қилиб бўлмайдиган кўплик”.

Демак, кўплик фақат матнга эмас, маънога ҳам хос хусусият. Маъно, агар у қўним топган матн чинакам бадий бўлса, кўкка талпинувчи гала қуш каби парвозга интилади. Шу жойда шундай ташбеҳга талаб бор, негаки, маъно тигизлиги натижасида маънолар гўж бўлиши, бир-бирига ҳам далда, ҳам халал бериши мумкинлиги уларни реал нарсаларга ўхшатишга ундайди. Шунда мавҳум ҳодиса бир қадар аниқлик касб этади.

Барт давом этади: “Матнда маънолар тинч-тотув яшамайди. Матн маъноларни кесиб ўтади, улар оралаб ҳаракатланади; шунинг учун у ҳатто плюралистик талқинга ҳам бўйсунмайди, бунда маънонинг портлаши, сочилиб кетиши рўй беради”.

Бунда аввалги кўчирмалардан фарқли ўлароқ, матн билан маъно ўрин алмашади. Аввалгисида маъно фаол ҳодиса бўлса, энди фаоллик матнга кўчади. Фаолликнинг бир-бирига бундай ўтиб туриши, бадий асарнинг ўта ҳаракатчан ҳодиса эканини урғулайди.

Қисман кўриб ўтганимиз “Асардан матнга” мақоласи соф назарий режадаги иш. Унда олға сурилган назарий фикрларга амалий далиллар, исбот-таҳлиллар келтирилмайди. Бунга эҳтиёж ҳам сезилмайди. Аммо ушбу мақола босилгандан икки йил ўтиб, яъни, 1973 йилда Ролан Барт шундай назарий-амалий мақола эълон қилади, у “Эдгар По новелласининг матний таҳлили” деб аталади, новелланинг номи “Жаноб Валдемар билан бўлган воқеа ҳақида ҳақиқат”. Унда тез кунда ўлиши муқаррар бўлган (сеанс тахмин қилинган ўлим вақтидан беш соат олдин бошланади) жаноб Валдемар месмерча гипноз ёрдамида ухлатилиши ва ўлим жараёнини тўхтатиб, ўлимга маҳкум бемор салкам етти ой мобайнида месмерча транс ҳолатида яшагани (агар буни яшаш деб билса) ҳақида ҳикоя қилинади. Шу муддатдан сўнг, у транс ҳолатидан чиқарилганда, зум ўтмай жасад емирилиб, тажриба ўтказувчилар қўйидагига гувоҳ бўлишади: “Тушликда кўз ўнгимизда шилимшиқ, жирканч, чирик бўтқа ястаниб ётарди”.

Месмерча гипноз, транс ўлимини етти ой орқага сурганди. Маълумки, гипноз пайтида одам руҳ тасарруфида бўлгани туфайли, руҳ ўз қудрати билан танани бошланғич ҳолатда тутиб турган. Ўтган вақт мобайнида кечиши лозим бўлган емирилиш транс туташ биланоқ бир дақиқада содир бўлган эди.

Ролан Бартнинг ушбу мақоласи ҳажман анча катта бўлиб, мақола аввалида, унинг вазифаси белгиланади:

“Бизнинг вазифамиз: матндаги барча маъноларни (бу мумкин эмас, чунки матн чексизлик сари чексиз очиқ: ҳеч бир китобхон, ҳеч бир субъект, ҳеч бир

фан матн ҳаракатига тўсиқ бўла олмайди) эмас, балки матн маъносини вужудга келтирувчи шакллар, кодларни илғаш ва таснифлашга (бирон-бир даражада қатъийликка даъво қилмаган ҳолда) уринишдан иборат. Биз маъно ҳосил бўлиш йўллари кузатамиз”.

Тадқиқотчи асарни изчил ва жумлама-жумла таҳлил қилишга чоғланади. Таҳлилга тортилган матн бир-бирига туташ бўлган қисқа сегментларга (гап, гап бўлаги ва кўпи билан уч-тўрт гапдан ташкил топган гуруҳ) бўлиниб, тахминан ўн саҳифалик новелла матни 150 сегментга ажратилади. Улар ўқиш бирликлари бўлгани туфайли “лексия”лар (lexie — лотинча legere (ўқиш) сўзидан олинган) деб номланади.

Тадқиқотчи яна шу ерда “маъно” деганда нимани кўзда тутишини тушунтиради. Унинг фикрича, бу лугат ва грамматикада қайд этиладиган маъно эмас, бундай бўлганда француз тилини биладиган ҳар қандай одам уни ёнғоқдай осон чаққан бўлур эди. “Маъно деганда... — деб ёзади Ролан Барт, — биз бошқачароқ ҳодисани кўзда тутамиз: лексияларнинг коннотацияси, уларнинг иккиламчи маънолари. Ушбу коннотатив маънолар ассоциялар шаклида бўлиши мумкин”. Бундаги “коннотация” сўзи қўшимча, устама маъно оттенкаларини англатиши маълум.

Шундан сўнг, мақоланинг кириш, яъни, методологик асослаш қисми тугаб, бевосита таҳлил бошланади. У уч жабҳада олиб борилади:

1. 1-17 лексиялар таҳлили.
2. 18-102 лексияларнинг акционал таҳлили.
3. 103-110 лексияларнинг матний таҳлили.

Буларнинг ҳар бирига батафсил тўхталишга ҳожат йўқ. Лекин бизнинг назаримизда эътиборга лойиқ айрим ўринларни қайд этамиз.

Новелланинг номи — “Жаноб Валдемар билан бўлган воқеа ҳақида ҳақиқат” — 1-лексияни ташкил қилади. Шу ўринда муҳим бир илмий фикр қайд этилади: “Шу кунгача сарлавҳанинг вазифаси, ҳар қалай структурал таҳлил доирасида, етарли ўрганилмайди”.

Шундан сўнг, муайян ҳарф билан белгиланган беш пунктда сарлавҳа англатиши ва ишора қилиши лозим бўлган деярли ҳамма маъно оттенкалари аниқланиб, белгилаб чиқилади. Кейинги лексиялар ҳам шу тахлит маъно томонидан очиб-ёйиб борилади.

18-102 лексиялар таҳлилида матндаги мазмунга боғлиқ равишда қисман ўзгариш ҳосил бўлади. Илгари одатий ахборот берувчи гаплар кўриб ўтилган бўлса, энди “нарратив ҳаракатлар (акциялар) занжири” диққат марказига ўтади.

Новелладаги ушбу ўринлар асосий воқеага тайёргарлик, ўзига хос зинапоя дейиш мумкин. 103-110 лексиялар асарнинг кульминацион чўққисидир. Ролан Барт ёзганидек, медицина нуқтаи назаридан жаноб Валдемарнинг ўлими билан ҳикоя туташ лозим. Кўпинча қахрамон ҳалокати асарни хотималайди. Новеллада бундай эмас, “фабуланинг давом этиши (103-лексиядан бошлаб) ушбу ўринда ҳам нарратив зарурият (матн олға силжимоғи учун), ҳам мантиқий машмаша. Бундай машмашани “қўшимча машмаша деб аташ мумкин: ҳикоянинг қўшимча бўлмоғи учун ҳаётнинг ҳам қўшимчаси бўлиши зарур; ва бу ерда энди ҳикоянинг давом этилиши ҳаёт баҳосига тенглашади”.

Ушбу ўринлардан бошлаб асарда фавқулодда ҳодисалар бошланади. Эдгар По ёзганидек, “ҳар қандай китобхон менга мутлақо ишонмаслиги мумкин”. Булардан энг кутилмагани, кузатиб турганлардан бирининг ҳушдан кетиши, бировларнинг хонадан қочиб чиқишига сабаб бўлган ҳодиса: аллақачон ўлиши лозим бўлган одам гипноз ҳолатида тилга кириб, гипнозчининг: “Ухляпсизми?” деган сўровига жавобан айтган гапи:

— Ҳа... йўқ... мен ухладим... энди эса... энди... ўлим.

Шундан кейин, “ўлдим”нинг ғайриоддийлиги ҳар томонлама кўриб чиқилади. Ўлган одамнинг “ўлдим” дейиши мурданинг тирилиши каби кутилмаган қўрқинчли ҳодиса ва айни шу туфайли унинг бадиий-психологик таъсир кучи нақд ҳол. Ролан Барт ёзганидек, “айнан биринчи шахс (Je)нинг кесим mort (“ўлмоқ”) билан уланиши амалда мумкин эмас: бу лисоний бўшлиқ, лисоний ковак, бизнинг новелла тилдаги худди шу майдонни тўлдиради”.

Асарда айна шу мумкин эмаслик (“мен ўлдим”), мумкинлик тарзида мужас-сам этилади. Қизиғи шундаки, худди шундай ибора бизнинг аждодларимиз бўлган қадимги туркларнинг қабр тошларида битилган ёзувларда ҳам учрайдики, биз бир пайтлар бунга эътибор қаратган эдик. “Сужадаги битик тош”да қабрда ётган одам ўғлини ўйлантиргани, қизини қалинсиз узатгани ҳақида гапириб келиб, дейди: “Амти ўлтим” (“энди ўлдим”). “Бу гапнинг ғалати фожелиги (ундаги фожелик ғалатиликдан туғилади) шунчаки, уни ростакан ўлган одам айтиши мумкин эмас. Ўлим бу инсон зоти ўз эрки билан қиладиган ҳаракат (айтайлик, ўқидим, ёздим каби) эмас. Ўлим одамнинг эрк доирасидан ташқарида... айтилганларга қарамасдан. “Амти ўлтим” ибораси бемаъни туюлмайдиган, аксинча, ғалати жозиба, бадиийлик касб этади”.

Эдгар По новелласида вазият бошқачароқ, янада кескин ва ҳаяжонлироқ. Бунда кузатувчилар кўз ўнгида турган ўлган одам (мурда) тилидан “мен ўлдим” дейилмоқдаки, бу бежиз Ролан Барт таҳлилининг интеллектуал марказини ташкил қилмайди. Ҳамда худди шу нарса Эдгар По новелласини бадиий асар сифатида тутиб турган омил бўлса, ажаб эмас.

Мақола сўнггида Ролан Барт матний таҳлил ҳақида муҳим фикрларни ўртага ташлайди: “аслида матний таҳлил биз матнни тўқима (ткань) деб (зеро, матн (текст) сўзининг этимологик маъноси шундан), бир пайтнинг ўзида аралашиб-қоришиб кетган ва тугалланмаган ҳар хил овозлар, турли-туман кодларнинг чирмашуви деб тасаввур қилишимизни талаб қилади. Ҳикоя қилиш — бу яссилик, жадвал эмас; ҳикоя қилиш бу қўлам, бу стерефония”.

Бундаги бадиий асар мисли бир тўқима экани, у ясси текислик, яъни, икки ўлчамли (эн ва бўй) ҳодиса эмас, уч ўлчамли қўламдор ҳодиса экани борасидаги гап самарали фикрлар сирасидан. “Аралашиб-қоришиб кетган ва тугалланмаган ҳар хил овозлар” ҳақидаги фикрда М.Бахтиннинг полифония назарияси таъсири сезилса-да, бу конкрет матний таҳлилга жалб этилиши янги ва ижобий ҳолдир.

Шу ўринда М.Бахтинга боғлиқ бир мулоҳаза. Ролан Барт М.Бахтин ишлари билан таниш бўлган, бу ҳақда аниқ маълумотлар бор. 1965 йил Ролан Бартнинг анъанавий семинарида унинг шогирди Ю.Кристева М.Бахтин ҳақида махсус доклад қилган. Кейинроқ, олтинчинчи йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса, М.Бахтин асарлари Францияда кўплаб таржима қилина бошлаган.

Айтиш жоизки, М.Бахтин ва Ролан Барт муҳим бир нуқтада — адабиёт ва адабий асарнинг ижтимоий характери бобида ўзаро қарама-қарши позицияда туришади. М.Бахтиннинг қатъий ишончи бўйича, “ҳар қандай адабий асар ичдан, имманент ижтимоийдир”. Биламизки, Ролан Барт ва, умуман, “янги танқид” бундай нуқтаи назар билан келишмайди.

Мана, Ролан Бартнинг Эдгар По новелласи таҳлиliga бағишланган мақола-сини қисқа тарзда кўриб ўтдик. Шу аснода айрим мулоҳазаларни баён этишни лозим ҳисоблаймиз.

Одатда, таҳлил учун қайси муаллиф ва унинг қайси асари танланади. Бу — таҳлилнинг асос пойдевори. Зотан, ушбу танлов тадқиқотчи (таҳлилчи)нинг пировард ғоявий ва эстетик мақсади ҳақида қарийб аниқ маълумот беради. Танланган асар ўз характер-хусусияти билан таҳлилнинг ҳам мазмун, ҳам структурал йўналишини гўё аввалдан белгилайди. Тадқиқотчи таҳлилga киришишдан олдин интуитив равишда онгида унинг хаёлий шаклини тиклайди. Асар таҳлилчини бошқаради. У ўз эркининг бир қисмини асарга топширар экан, шунда танловнинг аҳамияти бўртиб кўринади.

Бинобарин, Ролан Барт, айнан, Эдгар По ижодига мурожаат қилиши ва, айнан, “Жаноб Валдемар билан бўлган воқеа ҳақида ҳақиқат” новелласи таҳлилga олинганининг ўзиёқ, тадқиқотчининг илмий ва ғоявий позициясини бир қадар аён этади. Бунда “янги танқид” нинг умумий методологик принципи, яъни, адабий асарга ижтимоий, тарихий ва биографик омиллардан буткул холи ҳодиса сифатида қарагининг ҳам таъсири бор, шу нарса олимни Эдгар По сингари адиб ижодига мурожаат қилишга ундаган. Зеро, “Адабиётда америка характери” китобининг муаллифи адабиётшунос Блис Перри таъкидлаганидек, “По бадиий маҳоратнинг ғайризамоний ва ғайримиллий тимсолидир”.

Эътибога лойиқ яна бир факт. Ушбу новеллани француз тилига йирик шоир, машҳур “Ёвузлик чечаклари” китобининг муаллифи Шарл Бодлер таржима қилган. Инсон руҳиятидаги негатив жиҳатларни поэтиклаштиришга уринган Шарл Бодлернинг Эдгар По ижодини ўзига яқин олиши табиий ҳол. Унинг Эдгар По ҳақида махсус мақола ёзгани ҳам маълум.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ушбу новелла қатъий маънода соф бадий асар эмас, у ярим тадқиқот характеридаги асарлар сирасига киради. Адабиётшунос А.Н.Николюкин ушбу асарни бежиз “месмеризм ҳақида ҳикоялар” қаторида санамайди. Бундай асарда асосий мақсад инсон характери, ҳаётнинг муайян бир парчасини бадий образлар, бадий тил воситасида очишдан кўра, бирор муайян илмий муаммони исботлашга бўлган савий-ҳаракат устунлик қилади. Иккинчидан, новеллада тасвир этилган воқеа ҳаётий эмас, бу ниҳоятда кам учрайдиган танҳо ҳодиса. Асарни тутиб турган бадий-психологик тиргак ҳам, аслида, ушбу танҳолик. Бунинг устига Эдгар По ўз хатларининг бирида жаноб Валдемар билан бўлган воқеа фирт мистификация, уйдирма (“it is a mere hoax”) дея тан олган эдики, бу ҳақда ҳам Ролан Барт маълумот беради.

Шунинг учун ҳам асар сарлавҳасидаги факт сўзи (новелла аслиятда шундай номланган: “The facts in the case of V.Valdemar”) асл мистификацияга қасддан қарама-қарши қўйилган. Воқеа уйдирма, ўйлаб чиқарилган эса-да, факт — ҳақиқат, дейди ёзувчи гўё. Ролан Барт ёзишича, “фактга шу тахлит мурожаат қилиниши бизга илгаритдан илмий код унсурлари ҳисобланади”. Аслида, бадий адабиётда факт билан уйдирма доимо уйғун тарзда келади. Ҳар қалай адиб бўлмаган, лекин бўлиши мумкин бўлган воқеани, яъни, ҳаётий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантира олса, марра уники. Лекин Эдгар По новелласида фақат илмий-физиологик факт мавжуд, холос. Асарда бадий ҳақиқат мавжуд бўлиши учун унда, биринчи навбатда, инсоний меҳр, тафт балқиб туриши лозимки, бу жабҳада Эдгар По новелласи анча оқсайди.

Ролан Барт ўз таҳлилида асар матнига шу қадар қаттиқ боғланадики, баъзан у матн ортидан элас-элас кўринадиган маънолар уфқини кўролмаётгандай туюлади. Бунинг устига, ҳаётийлик оқсаган жойда маънолар уфқи ҳам у қадар кенг бўлмайди. Шу ўринда адабиётшунос Манфред Науманнинг бир фикрини келтиришни лозим топамиз: “Матнга ҳаддан ортиқ боғланган таҳлилда асар ғойиб бўлади”. Таҳлил жараёнида, таҳлил матнида асар бор бўй-баста билан қад ростлаши учун таҳлилчининг ҳам маҳорати, ҳам ички инсоний-маънавий позицияси, ҳам методологик ақидаси бахтли бир нуқтада жамланган бўлиши лозим экан. Бу, назаримизда, адабиёт назарияси учун зарур ғоявий-методологик хулоса.

Ролан Барт ўз мақоласида Эдгар По новелласи имкон бергани қадар асарнинг маъно қатламларини очишга эришади. Лекин асарнинг **имкон даражаси** танлов босқичидаёқ аён эди, ундан ташқари чиқиш мумкин эмаслигини тадқиқотчи яхши англади. Аслида, тадқиқотчига айти шу керак эди.

Ундан ташқари Ролан Барт мақоласида асар (бу ўринда Эдгар По новелласи) замиридаги маъно-мазмун кўламини очишдан кўра, таҳлилнинг семиотик назариясини яратиш мақсади устунроқ бўлган. “Таҳлил — бу матн бўйлаб сайр”, деб ёзган Ролан Барт. Ушбу сайр мобайнида таҳлилга бевосита дахлдор бўлмаган, масалага олишдан туташ қатор назарий фикрларни ўртага ташлайдики, бу мақола-ни структурал-семиотик таҳлилнинг мумтоз намунасига айлантирилади. Бошқа томондан, мақолада француз “янги танқид”ининг ғоявий ва методологик позицияси, унинг кучи ва ожиз томонлари аниқ намоён бўлади.

Ролан Барт ўз ишларида маънони деярли ҳамиша ўз таълимотининг марказий тушунчаси матн билан боғлиқ равишда, қашшоқликда ўрганади. Унинг наздида, маъно матн билан рамзнинг ораллигида турувчи ҳодиса бўлиб, сўнгги натижа келиб охир-оқибат рамзийликка тақалади. Ролан Барт фикрича, рамзийлик матннинг шарт, ҳатто у матнни бор ё йўқ этувчи асосий омил.

Франциядаги “янги танқид” вакиллари бирлаштирган, уларнинг назарий манифести ролини ўтаган Ролан Бартнинг “Танқид ва ҳақиқат” эссесида маънога махсус эътибор қаратилади. Шулардан айримларини кўриб ўтайлик.

“Танқид фан эмас. Фан маъноларни ўрганади, танқид эса уларни вужудга келтиради”. Кўринадик, Ролан Барт танқидни фаол ижодий куч (керак бўлса

муаллиф томорқасига дахл қиладиган), маъно шакллантирувчи, ишлаб чиқарувчи амал деб билади. “Мунаққиднинг асарга муносабати маънонинг шаклига бўлган муносабатидир. Мунаққид асарни “таржима қилиш”, хусусан, уни ойдинлаштиришга даъвогарлик қилолмайди, негаки, асарнинг ўзидан ойдинроқ нарса йўқ”. Яъни, танқид асарнинг нарратив (баёний) маъно-мазмунини чиқариб беришни зиммасига олмайди. Чунки бу жуда одми юмуш бўлиб, унда танқиддай мўътабар амалиёт ўз кучини ўтин ёришдай жўн меҳнатга сарфлаган бўлур эди. Ундай бўлса, Ролан Барт назарида танқиднинг хизмат-вазифаси нимада? Иккинчи, устама маънони ҳар тарафлама ва теран очиб беришда, деб ҳисоблайди у. “Мунаққид маънони парчалайди, асарнинг бирламчи тили устига иккинчи тил, яъни, уюштирилган ички белгилар системасини қават қилиб қўяди”.

Хуллас, Ролан Бартнинг матн ва маъно ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини бир фикрий нўқтага жамлайдиган бўлсак, тахминан шундай манзара ҳосил бўлади. Матн (биз буни одатда “бадий матн” деймиз) шундай асар ёки шундай контекстки, у муқаррар иккинчи тилга эга. Иккинчи тилсиз (биз буни “бадий маъно” деймиз) матн йўқ. Иккинчи тил маънолар, турли-туман, ўнг-чап, ост-уст, ён-вер, узоқ-яқин маънолар мақонидир.

“Таҳлил – бу матн бўйлаб сайр”, деб ёзганди Ролан Барт. (Такрор учун узр). Бундай сайр давомида у нимани кўради, нимани кўрмайди, нимани қандай кўради? Юқорида бу саволларга бир қадар жавоб берилди, деб умид қиламиз.

Биз “янги танқид”нинг фазилатлари ва айрим камчиликлари ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг камчиликлари у эришган илмий нутқ ва якуний хизматларга асос бўлгандек туюлади. Аниқ бир йўлни танлаган одам, табиийки, бошқа қатор йўллардан жудо бўлади. Бир йўлни танлаб олиб, ундан собитқадамлик билан олға юрган одам муайян натижага эришмоғи тайин.

Одам ҳақидаги бу гапларни “янги танқид”га тадбиқ этадиган бўлсак, унинг адабиёт илмига қўшган ҳиссаси анча салмоқли экани аён бўлади. Адабиётшунос Юрий Боров ўзининг “Эстетика” асарида адабиётшунослик ва санъатшунослик тарихида мавжуд матнни таҳлил қилишнинг қуйидаги уч хил методологик усуллари кўрсатади:

1. Баий матннинг ташқи алоқаларини таҳлил қилишнинг “анъанавий” усуллари: ижтимоий, тарихий-маданий, қиёсий, биографик ва ижодий-генетик ёндашувлар.

2. Баий матн ички алоқалари таҳлилининг “янги” усуллари (структуравий, семиотик, услубий таҳлил, микро таҳлил, “синчков ўқиш”).

3. Матн ижтимоий вазифадорлигини таҳлил этиш усуллари (асар ҳақидаги танқидий адабиётни ўрганиш, китобхонлар доирасида конкрет-ижтимоий таҳлил қилиш ва ҳ.к).

Бу жуда жиддий умумлашма бўлиб, ҳозирча мавжуд деярли барча ёндашув усуллари қамрайди. Бу ердаги иккинчи банд салкам бутунисича “янги танқид” оқими фаолиятининг самараси, улар қўллаган усуллар мажмуидир. Шунинг ўзиёқ, “янги танқид”нинг жаҳон эстетикаси ва адабиётшунослигида тугган муҳим ўрнини тайин этади.

Дилмурод ҚУРОНОВ,
филология фанлари доктори

ПОРТРЕТДАГИ МУСАВВИР СИЙРАТИ

Танқидчиликдаги адабий портрет истилоҳи, тўғрироғи, унинг асоси тасвирий санъатдан ўзлашгани барчага маълум. Тасвирий санъатдаги портрет кишининг мусаввир тасаввуридаги акси — унда прототипнинг мусаввирга аён бўлган моҳияти оний лаҳзадаги қиёфасида муҳрланган. Адабий портрет ҳам шундай, уни ўқиган ўқувчи ёзувчини шахс, ижодкор сифатидаги асосий чизгилари билан яхлит ҳолда тасаввур этади. Портретни томоша қилиш асноси таниш қиёфада нотаниш чизгиларни кўрган кишида прототипга қизиқиш ортгани каби, адабий портрет ўқувчиси ҳам ижодкорга ўзга нигоҳ билан қарайди: унинг шу чокқача нигоҳидан пинҳон қолиб келган чизгиларини илғайди, уни теранроқ тушунишга эҳтиёж сезади ва теранроқ тушуна бошлайди. Шундай экан, адабиётни тарғиб этишга сафарбар танқидчилик учун адабий портрет жанрининг аҳамияти нечоғлик муҳимлигини айтиш шарт эмас. Адабиётни тарғиб этиш, унинг ривожига хизмат қилишни ҳаётининг бош мақсади деб билган устоз Озод Шарафиддиновнинг адабий портрет жанрига айрича эътибор билан қараши шундан. Домла ижодий фаолияти давомида ўнлаб адабий портретлар яратди. Табиийки, уларнинг баридан Озод Шарафиддиновнинг “иси келади”, лекин ҳар бирининг ифори ўзгача, десак, муболага эмас.

Албатта, ҳар бир мусаввирнинг ўз портрет яратиш манераси бўлиши табиий. Мен фақат биттасинигина кузатганман: рассом қаршисида ўтирган танишимга бир муддат разм солиб турди-да, сўнг дадил ва тез ҳаракатлар билан асосий чизгиларни матога туширди. Матодаги, умуман олганда, ўша танишим эди, ҳартугул, уни бемалол таниб олса бўладигандек. Кузатганим шу, холос. Лекин тайёр портретни кўрганимда, ундаги ранглар жилоси, нур ва соя ўйини ўша асосий чизгиларни бўрттиргандек, қиёфага жон ато этгандек эди. Устоз Озод Шарафиддиновнинг адабий портрет яратиш манераси ҳам, назаримда, шунга яқин. Бунга амин бўлиш учун домланинг қаламига мансуб “Халқ бахтининг оташин куйчиси” номли адабий портретни кўздан кечириш kifоя. Унда Озод Шарафиддинов ўқувчи оммага Фафур Фулом қиёфасини тақдим этишга киришаркан, худди мен кузатган рассом каби асосий чизгиларни белгилаб олади:

1. *“Фафур Фулом XX аср бошларида туғилди...”*
2. *“Фафур Фулом поэзияси уч манбадан озиқланади...”*
3. *“... том маънодаги новатор шоир...”*
4. *“... зукко шоиргина эмас, моҳир прозаик ҳам....”*
5. *“... йирик адабиётшунос, моҳир таржимон, улкан болалар ёзувчиси...”*

Асосий чизгиларни қатъийлаштиргач, мунаққид уларга дид ва ҳафсала билан жило беришга киришади. Дейлик, Фафур Фулом шахс ва ижодкор сифатида шаклланган шароит ҳақида гап борганда, нур ва соя кескин ажратилади:

“У туғилган замонларда Туркистон осмонида ҳам, Россия осмонида ҳам оғир қора булутлар сузиб юрар, “ҳар ёқда минг инграш, минг йиғи, минг дод” ҳукмрон эди”.

“... шундай бир жамиятни барпо этдики, унинг ҳар бир аъзоси ўз истеъдодини тўла намоён этиш ва камол топтириш учун ҳамма имкониятларга эга бўлди”

Албатта, бу талқинда биров тенденциозлик, замона таъсирида юзага келган ва бизга, шубҳасиз, сохта кўринувчи шўроча пафос борлиги тайин гап. Эсингизда бўлса, ўн беш йиллар муқаддам шу хил талқинлар борлиги учун шўро даври танқидчилигида яратилган деярли барча асарлар “архив мулкига айланди” дея бонг урилганди. Эҳтимол, юқоридагича ўринлар ҳануз кўпчиликка эриш туюлар, ўша бонг ҳануз онгимизда акс садо бериб турар ҳам. Лекин вақт ўтиб, ўзгаришлар тўлқинида лойқаланган фикримиз тиниқлашгани сари тобора равшан бўлаётирки, Фафур Фулом ва у мансуб авлоднинг бахти ҳам, фожеаси ҳам ўша замон билан — инқилоб ва у юзага келтирган “социалистик воқелик” билан бевосита боғлиқ экан. Шундай экан, ижодкорни ўқувчи кўз олдида бор бўйи билан тўлақонли гавдалантиришга интилган мунаққиднинг бу шароитга урғу бермаслиги мумкин эмас. Зотан, илмий жиҳатдан тўғри ва ҳолис ёндашув шуни тақозо этади ҳам. Энг муҳими, Озод Шарафиддинов бу хусусда фикр-мулоҳаза юритаётганда, Фафур Фуломнинг ўз иқдорларига таянади, улардан келиб чиқади. Боз устига, Озод Шарафиддинов адабиётшунос сифатида Фафур Фулом мансуб бўлган авлод ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганган, уларнинг кўпчилиги билан мулоқот-муомалада бўлган. Яъни, бизга ҳозирда шўрони улуғлашга интилишгина бўлиб кўринган фикр-мулоҳазалар Озод Шарафиддинов учун айна ҳақиқат эди. Албатта, олимнинг ҳақиқати бизнинг ҳақиқатимизга кўпда мос келмаслиги мумкин ва табиий. Лекин, ахир, бизнинг ихтиёримиздан ташқари объектив ҳақиқат ҳам бор. Унга кўра, Фафур Фуломнинг бир шахс, сизу биз таниган шоир сифатида шаклланишида давр воқелиги ҳал қилувчи аҳамият касб этгани, шубҳасиз. Демак, бу ўринда гап нур ва соя нисбатида ҳолос, асосий чизги эса, бизнинг хоҳиш-истагимиздан қатъи назар, аслича қолаверади. Сираси, чинакам илмий фикр шундай бўлади: унга муносабат мудом эврилиб туриши, гоҳ эъзола бошларимиз узра яловдек ҳилпираши, гоҳ эътирозу инкорларимиз довулига рўбарў бўлиши мумкин.

Олим одам сўзи залворли, чунки у масала юзасидан тинимсиз ўйловларнинг қаймоғи бўлади. Халқ “кўп билган оз сўзлайди” нақлини бежиз тўқмаган. Зеро, у кўп билганнинг кам сўзи беҳад кўп нарсаларни ифодалай олиши, донишманд сўзининг маъзини қайта-қайта чақиб кўриш даркорлигини кўп бор тажрибадан ўтказган. Ҳеч бир иккиланмай, Озод Шарафиддинов сўзи ҳам шундай, у том маънодаги донишманд эди, дегим келади. Фақат, бунинг устозга эҳтиромгина эмас, айна ҳақиқат эканини кўрсатишга қурбим етармикан, деган андиша қийнайди...

Фафур Фулом ижодини чуқур билган Озод Шарафиддинов унинг уч азим дарёдан — Шарқ шеъряти, халқ ижоди ва рус шеърятидан сув ичишини таъкидлайди, ҳар бирига биттадан хат бошида мухтасаргина тўхталади. Жумладан, биринчи ўринга қўйилган Шарқ шеъряти таъсирини асослаш учун бир нечта муҳим далил келтириш билан кифояланади: 1) “*араб ва форс тилларини, шунингдек, туркий тиллардан кўпчилигини яхши билган Фафур Фулом Шарқ классикларининг асарларини оригиналда ўқиган*”; 2) “*бутун ҳаёти давомида Шарқ адабиётининг атоқли намоёндалари ижодини тарғиб қилган*”; 3) “*мақолаларидаги таҳлил ва шарҳлар*” билимининг кенглиги билан бирга, унинг “*нозик дид эгаси*”, “*Шарқ шеърятининг гўзаллигини юят теран ҳис қилишини ҳам кўрсатади*”.

Мазкур далиллар қисқа ифода этилган бўлса-да, Фафур Фулом меросининг салмоқли қисми, адабиётшуносликка оид ишлари таҳлили асосида олинган. Олим сўзининг залворли бўлишини таъминлаган нарса ҳам шу — кўп ўрганиб, оз айтилгани. Яна бир жиҳати, Озод Шарафиддинов ўрганилган материалда ўзи учун, айтмоқчи бўлган фикри исботи учун энг муҳим нуқталарни беҳато топа билади. Ниҳоят, мунаққид Фафур Фулом ўз салафлари ижодини оригиналда ўқиганини

айрича ургу билан таъкидлайди. Бу таржимонлик билан ҳам шуғулланган, шеър таржимаси оригинал билан бўйлаша олмаслигини жуда яхши билган одамнинг гапи эканлигини эътиборга олсак, “оригиналда ўқиган” деган таъкид бежиз эмаслиги, унинг маъно кўлами нечоғлиқ кенглиги аён бўлади. Илмий мантиқнинг кучлилиги домланинг фикрларини “том устига том босил” тарзида изчил қувватлаб боришида яққол кўринади. Дейлик, кўриб ўтганимиз “оригиналда ўқиган” қайди Фафур Фулом салафларидаги “ғоявий-бадий бойликлардан **тула** баҳраманд бўлган” деган таъкидни асослайди. Шу тариқа асосланган далиллардан келиб чиқибгина, домла Фафур Фулом Шарқ шеъриятидан қандай баҳраманд бўлгани, ундан нималарни олганини санайди: “... ундаги *теран инсонийликни, гуманизмни, фалсафий чуқурликни ўзлаштирди... Шарқ адабиётининг юксак нафосатини, поэтик мушоҳададаги теранликни, сўз ишлатишдаги санъаткорликни, муболағаларнинг ҳадсизлигини, ўхшатиш ва сифатлашларнинг аниқлигини ўзига сингдирди*”. Таъкидлаш лозимки, мақоланинг даромадида айtilган бу гаплар, жумладан, шоирнинг халқ ижоди ва рус адабиётидан баҳра олгани ҳақидаги фикрлар ҳам кейинроқ қатор шеърлар таҳлилида амалий исботини топади. Фикрнинг изчиллиги, асарнинг шу изчилликни таъминлай оладиган оптимал шаклда қурилгани, фикримизча, Озод Шарафиддиновнинг танқидчилик маҳоратига хос муҳим қирраларидандир. Зеро, материални оптимал шаклга солиб, кўзланган мақсадга мос композиция ярата олиш илмий ва бадий ижод кишиларининг иқтидор кучини кўрсатувчи асосий белгилардан саналади.

Мусаввир тасвирдаги пропорцияларни сақлаши муҳим бўлганидек, адабий портретда ҳам муайян пропорциялар сақланиши лозим. Озод Шарафиддинов бунини доим ёдда тутаяди, меъёр ва нисбатларни илмий жиҳатдан тўғри белгилай олади. Шу боис ҳам қайд этадики, Фафур Фулом ижоди сув ичган уч азим дарё нечоғлиқ буюк бўлмасин, улар шоир учун “*ўз мустақил йўлидан бориб, балоғат чўққиларига кўтарилишда пиллаоялик ролни ўйнайди, холос*”. Мунаққид қарашларини ҳаётий тамсил билан ойдинлаштиради: “*Қуш ҳаво оқимига таяниб учганидек, истеъдодли шоир ҳам адабий традицияларга таяниб маҳорат юксакликларига парвоз қилади*”. Ўрнида ва топиб ишлатилган тамсил.

Дарвоқе, истеъдод. Домланинг адабий-эстетик қарашларида истеъдод тушунчаси марказий ўрин тутаяди, баҳо-муносабатида “истеъдодли — истеъдодсиз” мезонлари асос вазифасини ўтайди. Фафур Фуломни беназир истеъдод соҳиби деб биларкан, Озод Шарафиддинов бунини “*адабий традициялар унинг ижодида бир-бирига боғланмаган уч мустақил куч бўлибгина қолмагани*”, балки шоир “*шахсиятида бир-бирлари билан чамбарчас боғланиб кетгани*”да кўради. Олимнинг таъкидлашича, шоирнинг истеъдод кучи уч азим дарёни, улардаги бой анъаналарни синтезлаштириб, “*улар асосида бутун ижоди давомида изчил амал қилган эстетик принципларни барпо эта олганида*” намоён бўлади. Кўринадики, муаллифнинг бунга қадар юритган фикр-мулоҳазалари ягона мақсадга — Фафур Фулом ижоди мустаҳкам асосга қурилган, деган хулосани чиқариш ва асослашга қаратилгандир.

Талантли рассом прототипнинг ҳақиқий қиёфасидан маънию гўзаллик топса, сохтакори уни бежаб-негиб маъқул қилдириш пайида бўлади. Озод Шарафиддинов биринчи тоифага мансуб, у баҳода холис бўлишга, ҳақиқий қиёфани акс эттиришга интилади. Шу боис айтадики, Фафур Фулом қаламига мансуб ҳамма шеърларга “*муқаррар тарзда бадий камолот намунаси сифатида қараш тўғри бўлмайди*”, унда “*эҳтиросли илҳом қистови билан эмас, кундалик заруратлар туфайли туғилган асарлар ҳам учрайди*”. Энг муҳими, домла учун бу табиий ҳол. Чунки яхши биладики, биринчидан, “*беистисно доҳиёна асар ёзган ёзувчи тарихда бўлган эмас, бўлмайди ҳам*”, иккинчидан, “*Фафур Фулом ҳар қанча буюк истеъдод эгаси бўлмасин, айтиш чоқда, у инсон эди, инсоний заифликлар унга ҳам бегона эмас эди*”. Домла бу камчиликларни баъзи бирлар сингари бонг тарзида эмас, балки йўлакай қайд этиш асносида айтади, яъни, нурнинг бир четига енгил соя тортади-да, асосий ургуни ютуқларга беради. Бу — муаллиф учун анланган принцип, шу сабабли “*шоир яратган бетакрор, беқиёс поэтик олам ҳақида гапирар экан*”, унинг “*дурдона асарларидан бино бўлган оламни кўзда тутаяди*”. Бу оламда эса шоир аҳлига ҳар вақт ўрнак бўлгулик фазилатлар бисёр, мунаққид уларнинг

ҳар бирига алоҳида тўхталиб, ёрқин мисоллар орқали очиб беради. Жумладан, домла ҳаётийликни Фафур Фулом шеърятининг муҳим фазилати деб билса, уни таъминлаган асосий омил сифатида миллийликни кўрсатади. Мунаққид таъкидлайдики, миллийлик Фафур Фулом шеърятининг *“либоси ёҳуд беағи эмас, балки шеърининг ички мазмунидан табиий равишда келиб чиқадиган хусусиятдир”*. Бу даражадаги миллийликнинг асоси шоир *“ўз халқининг бугунги ҳаётини ҳам, кўп асрлик тарихини ҳам жуда яхши билиши”*, унинг *“урф-одатлари, расм-русумлари, яшаш тарзи, ҳуллас, миллий ўзига хослигини вужудга келтирувчи психологияси”* билан яхши танишлигидадир. Шу боис ҳам *“шеърларида ўзбек ҳаётининг турли қирраларини қуюқ рангларда акс эттирувчи ажиб манзаралар вужудга келади”*. Домла фикрини далиллаш учун шундай мисолларни топиб келтирадики, улар зиммасидаги вазифани ортиғи билан уддалайди:

*Шодлик қўшини босди саодат кўчасини,
Гўдаклар жаранглатар ҳайитлик тангасини.
Келинчақлар ахтарар пардоз қутичасини,
Қирқ кокил бўлсин, дейди, қистайди янгасини,
Бугун чин арафадир.*

Ушбу сатрларни келтиргач, мунаққид *“беш мисрали бир парчада шунчалар тугал ва рангдор манзара яратиш”* учун ўз халқни ҳаётини, руҳиятини мукаммал билиш лозимлигини яна бир карра таъкидлайди.

Фафур Фуломнинг насрий меросига назар солар экан, Озод Шарафиддинов адиб қаламига мансуб очерк, фелъетон, ҳикояларнинг бир қисми *“бугунги кун нуқтаи назаридан эскиргандек”*, улар атом даври кишиларига *“ҳаддан зиёд жўн кўриниши мумкин”* лигини эътироф этади. Айни пайтда, домла улар буткул қимматини йўқотган, деган фикрдан йироқ. Бу оддийгина муроса ёки улуғ одамдаги нуқсонларни ҳаспўшлаб ўтишга уриниш ҳам эмас. Устознинг бу мавқеда туришига қатор асослари бор. Аввало, улар *“бугунги китобхонга босиб ўтган тарихий йўлимизнинг нафасини етказади”*. Иккинчи томони, уларда *“ёзувчи нигоҳининг ўткирлиги, фикрининг олмосдек кескирлиги, тилининг ёрқинлиги, рангдорлиги билан бир қаторда, миллий характери, миллий психологияни ич-ичидан жуда пухта билиш аниқ-равшан кўриниб туради”*. Ниҳоят, айни шу хусусияти билан улар бугунги китобхонга ҳам эстетик завқ бағишлай олиши билан бирга, *“ёш ёзувчилар учун катта тажриба мактаби бўлиб хизмат қилади”*. Назаримда, чинакам илмий ёндашув, ҳолис илмий баҳо бундан бошқача бўлмаса керак.

Озод Шарафиддинов ёзувчи умрининг адоғида ёзилган халқ латифалари асосидаги ҳикояларга тўхталиб, олим Фафур Фулом *“китобхонни шунчаки бир кулдириб, унинг кўнглини очадиган эрмак яратиш учунгина қўлига қалам олмагани”*ни айтади. Аксинча, у *“латифалар замиридаги ижтимоий маънони янада салмоқлироқ, янада аниқроқ ифодалайди”*, *“тасвирланаётган воқеаларга ўзининг аниқ ғоявий позициясидан ёндашиб, китобхонга муайян ғояларни сингдиришга интилади”*. Устоз таъкидлайдики, адиб *“бу интилишини ошкора, яланғоч тарзда қилмайди, балки чинакам ҳаётбахш юморга буркаб беради”*. Қизиғи шундаки, бу ўринда *“аниқ ғоявий позиция”* ҳам, юморга буркалган *“муайян ғоялар”* ҳам аниқлаштирилган эмас, *“Ҳасан Кайфий”* ҳикоясининг бошида подшоҳга берилган таърифни келтириш билан чекланилади. Ўйлашимча, бу — Фафур Фулом портретига муҳим бир чизги. Бошқаларга қандай билмадиму менга Фафур Фулом суратларидаги жиддият зимнида қувлик, кулги зимнида жиддият бордек туюлаверади. Ҳуллас, домла бу ўринда Фафур Фуломчасига иш тутган кўринади, қувлик қилиб, ўқувчи ўзи тушуниб олар, дея тағдор ишора билан кифояланади...

Хулоса шулким, устоз Озод Шарафиддинов атоқли шоир ва адиб Фафур Фуломнинг адабий қиёфасини бор бўйи билан тўлақонли гавдалантира олган.

Исломжон ЁҚУБОВ,
филология фанлари номзоди

АДИБ СОФИНГАН МАНЗИЛ-МАЪВОЛАР

Истиқлол йилларида даврнинг интилишлари билан қалам аҳлининг бадиий идрок этиш услуби ўртасида ўзаро пайвасталикнинг юзага келиши ифода тарзида ҳам ижтимоийликни келтириб чиқармоқдаки, бу илгари кўрилмаган янгиликдир. Бунинг намуналаридан бири сифатида истеъдодли адиб Луқмон Бўрихоннинг “Темирйўл” романини айтиш мумкин. Асарда тарих, бугун ва келажак муайян мафкура талаблари асосида эмас, балки миллий манфаатлар нуқтаи назаридан бирлашган.

Муҳими, бундай жиҳатлар адиб ижодига ўз тасаввурлар олами ва эстетик идеали тақозоси, объектив олам воқеа-ҳодисаларидан таъсирланишига кўра кўчиб ўтган. Луқмон Бўрихоннинг фалсафий-эстетик концепциясида инсонни ижтимоий воқелик, халқ ҳаёти, давр тараққиёти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш кузатилади. Ёзувчи қаҳрамон характери эрик кўламдорликда, теран психологизм асосида ижтимоий муҳит муаммолари билан уйғунликда ифода этади. Ижтимоий воқелик инсон маънавий-руҳий олами, фикрлаш тарзини ўзгартираётгани миллат психологияси учун характерли хусусият эканлиги боис, адиб ҳаётини жараёнларнинг ўзинигина кўрсатиш билан чекланмай, тафаккур даражаси ўзгаришга юз тутган жамиятнинг руҳиятини, тобора теранлашиб бораётган халқ интеллектуал дунёсини тасвирлашга ҳаракат қилади.

Бундан аён бўладики, роман эл-юрт ташвиши билан яшамоқ, аслида, одамларнинг орзу-интилишларига қанот беришдан иборат бўлмоғи лозимлиги, кичик оиладан тортиб, бутун бошли жамиятгача бўлган жараёнларни бошқариш, ташкилотчилик юмушларининг савияси ва самараси, бир сўз билан айтганда, маърифатли эл тақдири ҳақидадир.

Романда ёзувчининг поэтик маҳорати ёрқин намоён бўлади. У ажиб тоғ чечакларига хос тароват ва ифори, тоғ тонгларига хос тиниқликни, тоғ қизлари табассумидаги ўзига хос майинликни, маҳзунликни, адирлардаги майсаларнинг силкинишидан тортиб, қўй-қўзилар маърашигача бўлган ҳолатларни маҳорат билан манзаралантиришга интилади. Айниқса, бир-бирига суйқаниб, эшилиб, мастона чайқалган майсалар — ошиқ ва маъшукликнинг, мураккаб гулларга мансуб кўп йиллик ўсимлик — “ёвшан”нинг куз шамоллари, қиш қору бўронлари бир қадар сўлдириб, қовжиратган бўлса-да, бақувват илдизларидан янги майсалар ундириб, ҳаётга мағрур ва масрур боқиши — ҳаётсеварликнинг, отамерос чўкичнинг авайлаб асраниши, бегонага сотилмаслиги эса қадрли, муқаддас қадриятларимиз абадийлигининг рамзлари сифатида тасвирланади. Бундай рамзлар секин-аста қаҳрамонлар тақдирига кўчади. Масалан, дардчил ва маҳзун кўнгил соҳибаси — “қариқиз” Гулсаҳарнинг қалби ажиб ва тотли ҳис-туйғуларга лиммо-лим. Унинг ўтли нигоҳларида бир олам орзуларнинг излари

жилваланади, гўзал нигоҳлари ва ширин табассуми кишини мафтун этади. Қизнинг гоҳ маъюс, гоҳ шодон ибосию тотли, андуҳли ўртанишлари баъзида яшнатгувчи баҳорга, шаффоф тонгларга қиёсланса, баъзида хазонрез куз ҳамда ваҳмга тўла тунга ташбеҳ этилади. Бундай туйғулар қоришиқлигининг боиси ҳам қаҳрамоннинг гоҳ кўнгил одами, гоҳида эса замин фарзанди бўлиб яшаш тақдирига вобаста.

Адибнинг ўхшатиш ва қиёслари миллийлиги билан ажралиб туради. Жумладан: темирйўл — “таранг тортилган тасма”га, баҳайбат бульдозерлар — сўнага, бели ўпирилиб кетган тепаликлар — “букчайиб, бужмайиб шафқат сўраётган паҳлавон”га, юриш қисми сийқаланиб бўшашган “КамАЗ” — “кўпкарида лат еган от”га, иш фаолиятини йўқотаётган экскаватор — “безгак тутиб, қалтираб, мускуллари бўшашаётган полвон”га, машиналар қатновидан майинлашиб қолган тупроқ — “таннозларнинг упа-элики”га, эгилиб қурилган маҳобатли кўприк — “Алпомишнинг ёйи”га, сап-сарик тепаликлар — “зардоби силқиган сузма халталари”га, оғир техника эзгиланган майда тупроқ — “тегирмон уни”га, уст-бошини чанггубор қоплаган ишчи — “бош-оёқ ун укпарига беланган тегирмончи”га, чўмичини саранглатаётган экскаватор — “қўшўрқачли нортуга ортилган бесўнақай сандиққа”, ўпирилган қиялик — “улкан торт бўлаги”га ўхшатилади.

Луқмон Бўрихон Дилшодбек қалбида муҳаббат куртак очган ҳолат-лаҳзаларни табиат лавҳалари билан контрастликда берар экан, баҳорий тиниқлик, сабзалар ифори ҳақидаги шоирона ифодаларни топади: “Авжи баҳор. Осмон йиғлаб тиниққан гўдак кўзларидай топ-тоза. Қир-тепаликлар яғир елкасини яшил тўн тагига яширишга уриниб қолган. Қуёшнинг майин зар-зар нурларига чулғанишиб самода қушлар чарх уради. Еру кўкда намчил тупроқ иси, сабза ураётган чечаклар ифори анқийди... Кунгай ерларда барқ уриб қолган майсалар мастона-мастона чайқалади, бири-бирига суйкалиб, эзила-тўлғонади”.

Дилшодбек вахтадан уйига қайтиб, хотин, бола-чақаси даврасида юрган кезларида ҳам қизнинг маъюс кўзлари, иболи табассумлари уни таъқиб этиб келганлигини ҳис этиб яшайди. Гулсаҳарни учратолмаган кезларида, бу бир рўемикан, деган шубҳа-гумонлар гирдобиде қоврилади. Қизни учратган кунлари эса, баҳорий ўртанишлардан руҳланиб, ҳар қачонгидан ҳам серғайрат ва хушчақчақ бўлиб қолади. Ёзувчи бу ҳолатни гоҳ “парча булутдай ҳавода учиб юрди” деб ифодаласа, гоҳида “тилла топган тентакдай ўз бошига қувониблар юрди” қабилида манзаралантириб беради.

Тоғ булогидек бокира Гулсаҳар қисмат чангалидан қутқаргувчи халоскори пинжиге тикилиб, унинг чўриси бўлишга-да рози экан, “уста ака” кокилларини эркалаб силаганида йигитнинг ардоғидан сармаст бўлади. Улар бир-бирига эҳтиросли бўсалар ҳадя қилишган лаҳзаларни ҳам ёзувчи табиат лавҳалари асносида таъсирчан чизади: “Тун. Қиз сочидай қоп-қора тун. Борлиқ унинг оғушида. Чимилдиқ узра сочилган тилла тангалардек ғуж-ғуж юлдузлар нозлана-нозлана жимирлайди. Тоғ томондан эсган эрка эпкин хушбўйларга қоришиб кетган. Тун ҳашаротлари бири қўйиб, бири олиб шўх-шаън алёр айтади”.

Довудбек ака “халқ назоратчиси” бўлишни топширганида, “Пиримқул “бўйни бир қарич, бурни ўн қарич ўсиб” чиқади. Бундай ифода тарзида халқ эртагу дostonларига хос сира яққол кўзга ташланади. Ака-ука ўртасидаги адоват тасвирларида ҳам адиб “Алпомиш” достони руҳидан унумли фойдаланади. Кечинмаларни эса табиат лавҳалари билан уйғунликда ифода этади: “Кўк тўла юлдузлар ҳалигина кечган жанжалдан ҳуркиб кетишгандай, ғуж-ғуж бўлиб, алланечук жавдираб-жавдираб боқишар эди”.

Дилшодбек назарида Гулсаҳар фожиасидан тоғу тош чайқалиб, титраб кетгандай, қир тепаликлар ғужанак тортгандай туюлади. Қоялар устига ёпишиб қолган қуёшнинг чиркин тусли нурлари кўзларига тигдай қадалади.

Мусофирликда кўп савоб ишлар қилиб юрган азаматлар кўнгли тусаганда эҳтиром билан чорланган Нурбой бахши чин юракдан куйлайди. Нурбой бахши Алпомиш ҳақидаги ёлқинли сўзларини халқининг дилига жойлар экан, ибтидо-ни: “Элимиз ўғлонларининг ҳам бадани, ҳам юраги полвон”, бўлганлигидан бошлайди. Ўзбекнинг бош бўғини, дунёга доврўғ солиб ўтган кўнғирот уруғининг

дориломон кунлари, ўзини-ўзи хор қилиши, элни тўзғитишига мол талашув сабаб бўлганлиги ҳақида сўзлайди. Ҳеч замонда ётлар элнинг бошини силамагани, Бойсарининг қалмоқ юртда хор бўлгани, мард ва баҳодир Алпомиш кўнғиротнинг таянчи, қувончи бўлганлигидан ҳикоя қилади. Бу шунқорнинг қалмоқ юртда ор талашиб, душманларнинг додини бергани, севар ёри — Барчинойга етишганини баён этади. Элни хор қилган иллатлар қаторида, бахши манманлик, кин-адоват, ғайирлик ва мол-дунё талашмоқни санайди. Манманлик, араз, ёвнинг макри ҳақида дўмбира садолари остида куйлар экан, ҳатто, Довудбек ҳам сипо-гарчиликни йиғиштириб қўйиб, жон қулоғи билан тинглайди.

Ботиридан айрилган элнинг золим ва каззоблар қўлида хору зор бўлиши, юрт тақдирига кўкайи куйган фидойиларнинг қувғин ва қирғин қилиниши, зулмнинг авжига чиқиши ҳақидаги лавҳаларни сел бўлиб тинглаган Довудбек Барчиной ва Жадгарнинг тахир тақдиридан сўзланганида эзгин ҳислар оғушида қолади. Дўмбира оҳанггидаги мунгли-мунгли садолар, бахши юрагидан чиқаётган аламли фарёдлар унга ўз болалигини эслатгандай бўлади. Жадгар тақдири ва олис болалиги бирикиб, уни таъқиб қилаётгандай туюлади. Руҳиятида пайдо бўлган парижонлик боис, у бир нафасга етти йиллаб йўл қараган, кўзёшлардан чехраси ивиган Барчиной ва юзига пардоз-андозлар чапланган хотини Сорани қиёслагандай бўлади. Ҳисларидаги ғашлик сабаб, бутун атроф кўзига ўзгача қиёфада намоён бўлади. Қоп-қоронғи кечанинг қоп-қора тусдалиги унинг назарида, бутун борлиқ кўнғиротнинг оху нолаларидан куйиб кетганидан ҳосил бўлгандай, қоп-қора тепаликларнинг ҳар бири эса дўппайган қабрлар бўлиб туюлади.

Ёзувчи, нафақат, Довудбек тақдирини, балки, Гулсаҳарнинг тақдирини, унинг бир кун, албатта, келгувчи шахзодасига интизор, умид ва ишончга йўғрилган туйғулар қоришиқлигида яшашини ҳам Барчинойнинг покиза муҳаббати, бегининг йўлларига нигорон кечинмаларига моҳирона тарзда туташтира олади. Романдаги Жадгар (Ёдгор)ни Алпомишнинг сағири билан, нафс илинжидаги эврилишларнинг қули бўлган Пиримқулнинг ғайирлиги ва аламзадалигини Ултантоз интилишлари билан таққослаш мумкин бўлади.

Бахши дўмбирасининг ўтли нолалари билан шунчаки ишчилар кўнглини овламайди, юртни бирдамликка даъват этади. Шу учун дунёга довруқ солганида, аҳли кўнғиротда бирдамлик, яратувчанлик хислатлари устувор эканлигидан сўз очади. Нурбой бахши элга бийлик қилган Ултантознинг макри, ор-номус талаша олмаслиги, юрт молини хомталаш қилишдан тоймаслигини зотининг пастлигидан, қул эканлигидан излайди. Демак, улуғ элнинг ўз юртига бийлиги, ўзбекнинг ўз-ўзига беклиги ҳақида, ўзгага қул бўлмаслик, яъни, истиқлолимизга руҳан туташ ғоялар ҳақида сўзлайди.

Адиб романда миллий қиёфага эга бўлган ёрқин характерларни чизади. Романдаги Амирқул ана шундай образлардан биридир. У болаликдан кунчиқарга қарата қурилган, бир ёни боғ, бир ёни тоғ, қир-адирларга тутшиб кетган, тирикчиликка ўнғай, содда, оддий қулба бунёд этишни орзу қилади. Узоқ йиллар бу уйни ҳаёлида тиклайди. Келин-куёвлик пайтларидаёқ, “Кункулба” ҳақида хотини Зарбибига энтика-энтика гапириб берганида, келинчак гўзал орзулар қаноатида кўзлари юлдуздек порлаб тинглайди. Афсуски, орзудаги уй — “Кункулба” ҳаваси ўрнини бефарзандлик дарду ҳасратлари эгаллайди. Эру хотин илинжу ўкинч оралиғида яшаётган дамларда ҳам Амирқул аждоқлар руҳидан мадад олиб, руҳий тасалли топади.

Ҳазрати Лангаротадан шафоат бўлиб, зурриёд қайғуси ариганида ўн йиллар давомида елка қисиб, бош эгиб юрган бу инсоннинг борлиги қувончга тўлади.

Романда тасвирланган характерларнинг ахлоқий-маънавий даражаси турлича. Масалан, Гулсаҳарнинг отаси Аюбхон эшонни олайлик. У тортувли уруғининг энг нуфузли оқсоқолларидан бири. Ўзининг олий насаблигидан мағрур, табиатан дағал ва бойваччаларга хос димоғдор. Кўпқарига шайдолигидан ифтихор туйиб, отини фарзандидан ортиқ ардоқлайди, оиласида эса қўрқув салтанатини ўрнатган, чунки, у ўзини андиша ва номус кишиси деб билади. Яхшилик ва эгуликлар йўлида, ёруғлик илинжида эҳсонлар қилиб, муридларининг, элнинг ишончини қозонади. Адиб ишоралар билан бўлса-да, махсумнинг ахлоқий қиёфаси

жуда ҳам мукаммал эмаслигини, ҳиснат ва хатолардан холи бўлмаган ҳаёт тарзини кўрсата олган. Аюбхон эшоннинг аёли Нуқра пошшо ҳам эр истагини қонун деб билиб, унинг талабларига мослашган жайдари аёл. Шунинг учун бахтта ташна икки қалбнинг аҳду паймонлари, муҳаббат, шафқат, тотли ҳаёт ҳақидаги кўнгил интилишлари, юрак талпинишлари уларга англолмас туйғулар, беҳуда интилишлар бўлиб кўринади. Арбобга эврилган қариндошининг кўмағидан умидвор бўлиб, аразни-да унутган, мол-дунёни севувчи бу кимсани оллоҳ таолонинг амру фармонларига бекаму қўст итоат қилиб, унга шукрона келтириб яшайди дейиш ҳам қийин. Зеро, шарият аҳкомларида эру хотин ўртасидаги тенглик нафақат насабда, балки диндошликда, озодликда, диёнатда, никоҳ ҳуқуқларини адо қилишга қуввати етишликда, касб-ҳунарда деб белгиланади. Банданинг бандага фазлу карами вожиблиги, зулм ўтказмаслиги уқтирилади. Аюбхон эшон бу ҳақдаги эслатмалардан ибрат олмайди, уларга амал қилмайди. Шу боис ҳам оиласини Гулсаҳар соддагина қилиб “ғурбатхона” деб атайди. Бу биқик муҳитдан қушдай парвоз этишга шай туради. Дарҳақиқат, Гулсаҳарнинг ҳаёти рангсиз ва хира. Кўнгли эса қипчоқ адирлари янглиғ қовжироқ, тап-тақир. Бу ҳаёт жилоланиши, маҳзун кўнгилга обирахмат кириши, қизнинг истиқболдаги бахтдан умидланиши, шодлик, иқбол балққан кунларга интиқ қалбида умид ва ишончга қоришиқ туйғуларнинг уйғониши қишлоқ оралаб ўтувчи темирйўл билан боғлиқ. Ота-она қаҳридан, одатдаги калтаклашу ҳўрлашларидан юрак олдирган йигирма етти ёш остонасидаги “ўтириб қолган” қизнинг жеркишлар, истеҳзо ва нафрат тўла нигоҳлардан, таомилга кирган удулар таъқибидан кўнгли шикастланган. Бир сўз билан айтганда, қиз ғурбатхонага айланган ва муҳитдан безган.

Гулсаҳар бебахт ҳаётига яқун ясашни ният қилиб, ботинолмай юрган уқубатли, саросимали кунлари унинг қалби илиқ туйғуларга ошно бўлади. Хаёллари беихтиёр тарзда самимий эркаловчи, эъозловчи сўзлар эгаси бўлган инсон томон талпина бошлайди. У ҳақда ўйлаш нақадар ёқимли бўлмасин, ибо фариштаси бўлган қиз соғинчларини жиловлашга, ўз-ўзини сўроқ қилишга уринади. Аммо, йигит ҳақидаги ўйлар уни мусаффо, ҳузурбахш, тип-тиниқ ва ҳаловатли бир бўшлиқ сари етаклайди. Бу бўшлиқда ҳаёлан сайр этаркан, қиз руҳан яйраётганлигини ҳис қилади.

Йигит кокиллари сизлаганида, қайноқ бўсалар ва ширин ваъдалар оғушида шўх-шодон жилмайганида, ўз-ўзидан уялиб борлигида ширин бир энтиқиш туйғанида Гулсаҳар нақадар ҳаётга интиқ эди. Аммо, кўнглининг бир буржиги андак ҳадик ҳам соя ташлаган. Бу ота-она ризосини олмоқ муаммоси билан боғлиқ. Аммо, Гулсаҳар мазкур муаммонинг ҳал этилишига Довудбек Заргаров бош, Дилшодбекнинг ўртоқлари камарбаста бўлишади, деб умидланади. Қиз динимиз, урф-одатимизга эҳтиром билан қарайди, ота-она юзига оёқ қўймоқни тиламайди. Шу сабабли ҳам ота-она ризоси билан динимиз, урф-одатимизга тўғри келадиган, ҳалол турмуш қуришни истади. Уйдагилари кўнмаса қочиб кетишни истамайди. Тушида Довудбек Заргаров бошига оппоқ ҳарир рўмол ёпиб қўяётганини кўрган Гулсаҳарнинг бу “қатта раис”дан умидлари қатта эди. Унинг назарида шу киши, албатта, уни қўллаб-қувватлайдигандек, кўнглини тўғри англайдигандек туюларди. Энди тушда қолиб олислашган ҳаёллар билан “ғурбатхона”га қайтган қизга бутун борлиқ кул тусида кўринади. Ҳатто, даштдан қайтган мол-ҳолларнинг маъраши ҳам қишлоқ бўйлаб аллақандай нолакор-нолакор таралаётгандай туюлади.

Бутун умидлари чил-чил синган Гулсаҳар шарм-ҳаё, номус ва умидсизлик исканжасида ўртанади. Унинг нолакор оҳлари, сўнгсиз дардлари “эрсираш” деб қабул қилинади. Қизнинг сўнгги умидлари сўниб, меҳр, эркалаш, ҳамдардлик тилаган қалби озорланади. Бир олам орзу-ҳаваслар, гўзал истак-интилишлар, озод ва эркин тилаклар топталади. Гулсаҳар муқаррар ур-қалтакни сезса-да, илгаригидай на дод-вой, на кўзёш тўкиб, илтижо қилмайди, шафқат сўраб ялиниб-ёлвормайди. Паришон ҳолда бош эгиб турган қиз туркмени қамчиннинг қарсиллаб елкаларига тегиши ҳамон кўнгил ойнаси чил-чил синади. Энди “ғурбатхона”га ортиқ бардош қилолмаслигини англаган, ўзида илгари кўрилмаган шижоат, руҳий исёнкорлик туйган кишига айланади. Бу, нафақат, ўз ота-онаси, синглиси, балки кўнгил талпинишларини англамаган дунёга, қалбида тантилик ва мардлик

танқис, лоқайд ва ҳиссиоз оломонга қарши исён, меҳрибон тақдирга юзма-юз бориш ҳам эди. Молдий дунё одами учун эси оғандай туюлган Гулсаҳарнинг айна ҳолатида, узоқ йиллар олдин қилинган қарорнинг қатъийлашиши, барча орзуларнинг жаҳолат комида паймол бўлиши, ўлимдангина нажот топишга умидланиш — бандасининг тақдирдан қочиби қутила олмаслигига иқрор мужассамдир.

Инсон зоти ўзининг ноқераклигини англаганида ҳаётга қарши исён қилса, не эжаб?! Хўш, бу тақдирми? Ўша сирка солинган идиш чил-чил синиши ва кўнгил шишаси бут қолиши мумкин эмасмиди?! Аммо, бунинг акси бўлди. Гулсаҳарнинг ҳаёти барбод бўлди. Бу билан адиб бизга нима демоқчи? Дарвоқе, роман тоғу тошларни ларзага солган давр қурилиши ҳақида эмасмиди, ахир?! Инсон қалбининг титроғи улкан компаниядан зинҳор кам бўлмаган аҳамиятга молик эканлиги бокира бир гул, фаришта мисол Гулсаҳарнинг фожиали тақдири мисолида нафақат тоғу тошни, минглаб қалбларни ларзага сола билиши бунинг исботи эмасми? Гулсаҳар китобхоннинг хотирасида кўзларидаги паришонлик ва ҳаёлчанлик, юзларидаги синиқлик, қалбидаги бир олам меҳр-муҳаббат билан олис момоларимиз руҳини ташувчи адабий қаҳрамон сифатида муҳрланиб қолса, ажабмас.

Луқмон Бўрихон Гулсаҳарга хайрихоҳ бўлиб, ҳамиша унга азиз ва қадрдон бўлган меҳрибон тун, озод шамол, тоғу тош, беозор ва беҳавотир одамларга, мурувватли тақдирга, ҳаётга мурожаат этади. Қаҳрамоннинг сўнгги видоларини уларга етказишга уринади. Бу ўтли видолар Гулсаҳарни сингил каби эркалаш, унинг нозик кўнгилга ҳавас, орзуларига кечинмадошлик, ҳаётсеварлик, шафқат баробарида, жоҳил ва лоқайд қавмга нисбатан бемисл нафрат ва ғазаб, айна пайтда, оломонни кўнгил одами сифатида уйғотишга умидворлик ҳам мужассамдир. Қовоқлари йиғидан кўпчиб кетган, қоп-қора юзлари кўзёшдан шалаббо Жадгарнинг изз-изз, ариллаб-ариллаб йиғлаши, увлаши орқали муаллиф бокира бир гулнинг хазон бўлиши, бола қалбини қанчалик мутаассир қилганлигини ифода этади. Олам ва одамни беозор бола қалби ва нигоҳи билан кузатади

Бадий адабиётда шундай адабий қаҳрамонлар борки, улар тақдирини изохлаш, ёзувчининг матн мағзига сингдирган маъноларини таҳайюлда мушоҳада этмоқни талаб қилади. Шу орқали ижодкор поэтик оламининг концептуал асосларини белгилаш ёхуд тафаккур қамровини ёрқинроқ англаш мумкин бўлади. Зеро, адабий қаҳрамон руҳий-психологик олами ҳамиша ҳам реал олам ҳодисаларига боғлаб тушунилмайди, кўнгилда, фикр-қарашларда ҳам англанади. Чунки, ижодкорнинг мудом ҳаракатдаги тафаккурида қуртак очган бадий фикрнинг ўзига хос ҳалқасини ташкил қилувчи муайян образда эстетик нигоҳ, лирик ҳарорат мужассам. Шу боис ҳам унга реал ҳаёт билан айнанлик мақомини бериш мумкин эмас. Илло, бадий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқати бўлмай, онг ва туйғу — руҳоний назар ифодасининг уйғунлигидан ҳосил бўлувчи гўзаллик сифатида матнга таяниб, ижодкор микрооламига кечинмадошлик орқали поэтик идрок этилади.

Романнинг ижтимоий моҳиятида муҳим ўрин тутувчи фидойи ишчи — механик Дилшодбек ишчилар, қурилиш мутасаддилари ўртасидагина эмас, хорижликлар назарида ҳам меҳнатга ижодий ёндашуви, ташаббускорлиги билан намуна бўла олади. Оилавий ҳаётига назар ташласак, битта ўғил, икки нафар қизнинг меҳрибон отаси, боғча мудираси бўлиб ишлайдиган аёлининг ҳурмат-эҳтиромини жойига қўядиган оила бошлиғи. Аммо, асарда Дилшодбек тақдири билан боғлиқ иккинчи бир йўналиш ҳам борки, бу нафақат роман қаҳрамонлари, балки китобхон томонидан ҳам осон қабул қилинмайди. Гап бир-бирига интиқ ва интизор Гулсаҳар ҳамда Дилшодбек муносабатлари хусусидадир.

Гулсаҳарнинг кўзларида ташвиш-тахлика, хавотир шарпаларини кўрганида, кўзларида ҳаёл ўйнаётганлигини ҳис этганида Дилшодбекнинг юрагида тушунуксиз ғалаён уйғонади. Уни ҳаёлан бетиним таъқиб этаётган оппоқ, тиниқ чехра, маънос кўзлар таъқибидан қутулиш, ишқий ҳаёллардан тийилиш учун хотинига қайноқ меҳр-муҳаббат кўрсатади, болаларини эркалаб, ардоқлайди. Гулсаҳарни ўйлаганида, унга талпинганида хотинига бўлган меҳри, эъзози янада ошади. Агар муроса йўли топилса, йигит юрагида иккита аёлга ҳам жой топилади. Шу тарзда, у гоҳ ширин, гоҳ изтиробли ҳаёллар оғушида қолади. Меҳрибон оиласи, фарзандлари бўлишига қарамасдан, узоқ ички курашлар, руҳий қийноқлардан кейин

қалбидан икки аёлга-да жой топиб, муроса йўлини танлаган Дилшодбек интилишларини жамият ахлоқи маъқулламайди.

Овлоқ бир овулда ҳам ошиқ-маъшуклар борлигини пана-пастқамдан писиб қузатган Пиримқул буни замонанинг айниши деб билади. Ўз-ўзича Гулсаҳарни шарм-сизликда, Дилшодбекни эса хотинбозликда айблайди. Ҳар қандай қайсарни қайишдай эшиб ташлайдиган кайвонилиги билан Аюбхон эшоннинг кўнглига йўл топиши мумкин бўлган Икромиддин оилалик бир эркакнинг боши очиқ қизга уйланиш ниятини гуноҳ санагани боис, Дилшодбекка хайрихоҳ бўлмайди. Уни шайтоний нафса алданиб, номаъқул ташвишга қолганликда, масъулиятсизликда айблайди. Шожалол эса, телба ошиқ устидан истеҳзоли кулади. Уни кўнгли қўшхотинлик бўлишни истаб қолганликда айблайди. Бошига ортиқча ташвиш орттираётган Дилшодбек интилишлари унга майнабозчилик бўлиб кўринади. Алибек уларнинг тили ва дили бирлигини англаса ҳам овлоқ-овлоқда айш-ишрат қилиб юраверишларини ёқлайди.

Ҳамма нарсадан давлатнинг ишини устун қўядиган Довудбек Заргаров ўсатган кадрларнинг оҳ-воҳ қилиб юриши идора учун нохушликлар келтириши мумкин деб ҳисоблайди. Шу боис, унинг назарида ҳам шариат ва урф-одатларга амал қилиб турмуш қуришга интилиш хотинбозлик — бойвачча феодаллик. Дилшодбекнинг чирқиллаган дилидаги паришонлик, нигоҳларидаги илтижо, қўрқув билмас кўзларида милтиллаган чўғ Довудбек Заргаровнинг темир деворлар билан қопланган ақидаларини тешиб ўтишга ожиз. Айни пайтда, у Дилшодбекни дабдурустдан ахлоқсизликда айблаёлмайди ҳам. У йигитдаги руҳий ҳолни англай олмай қийналади.

Иш ташвишларидан ортмайдиган бу одам беихтиёр Дилшодбекка ўзини қиёслар экан, йўлига интиқ-интизор аёл йўқлигидан, хотини Сора билан неча йиллардан буён бир-бирини соғиниб яшамаётганидан, у аллақачон уйининг бир жиҳозига айланганидан изтироб чекади. Қалбида соғинч ва ҳижрон туйғулари аллақачонлар йўқолганидан ўзини ғоятда ожиз ва нотавон ҳис қилади. Бундай туйғулар қоришиқлиги уни тун бўйи ўртагани боис, кўз ўнгида гоҳ кулимсираб турган Гулсаҳар, гоҳ хотини Сора, гоҳ қирма-қир бўзлаб чопиб юрган Барчиной ғира-шира жонланиб туради. Пировардида, тунги руҳий курашда том маънодаги иш одами Довудбек Заргаров ғолиб келиб, жамоанинг манфаатларини кўзлайдиган раҳбар сифатида бутун темирйўлчилар номидан Гулсаҳардан узр сўрайди. Икки ошиқни гўрликда, енгил-елпи ўйлашда айбситади. Қиздан йигитни нутишни сўрайди.

Темирйўлчилар каттакони учун ҳар бир инсоннинг интим ҳаёти тамомила дахлсизлиги, қанчалик англашимсиз бўлса, ўзининг ошкора шамалари Гулсаҳарнинг қалбига қандай қаттиқ таъсир қилиши ҳам шунчалик ноаён туйғу. Шу боисдан қизнинг юзи мисдай қизиб, қулоқлари шанғиллаб, довдир-довдир югургилаб кетганлиги, чирпирак хаёллар қуюнида ўртанаётганлиги каби руҳий ҳолатлар Довудбек Заргаров учун тамомила бегонадир. Адиб буни: “Бошини опкетар ери, лошини топширар гўри бўлмаса”, тарзида, ғоятда ўринли ифода орқали тасвирлайди.

Умрида ишқ-муҳаббат изтиробини чекмаган Довудбек Заргаров интилишларининг умр йўлдошига тушунарсиз, ҳатто, аҳамиятсиз эканлигини анлаганида, ўзини ғоятда ёлғиз ва ҳорғин ҳис этади. Кўз ўнгида бегининг йўлларида интизор ҳолатда бўзлаб чопаетган Барчиной пайдо бўлади. Бирдан бу қиёфа ошиғига талпинаётган Гулсаҳарга эврилади. Аслида эса, Довудбек Заргаров қалбида ҳам орзудаги маҳбуба соғинчи куртак ёзади. Заргаровнинг бу маҳбуба унинг қалбида азалдан пинҳон яшайди. Гарчанд, Довудбек буни ошкора эътироф этгиси келмаса-да, Гулсаҳарни Дилшодбекдан қизгангандай, рашк этгандай муҳам туйғулар оғушида қолган оний лаҳзаларида у қалбан ёлғизлигини ҳис этади.

Гулсаҳар фожиасидан сўнг, Довудбек Заргаров ўзини бу кўрғиликнинг сабабчиларидан бири деб билади. Лоқайдлик қилиниб, фожианинг олди олинмаганидан афсусланади. Дилшодбекнинг маҳзун аҳволини кўриб, қизни чиндан севишини анлагандай бўладию, бу ҳолдан ажабланади. Бечора қизнинг руҳини шод этиш учун янги қурилажак бекатга унинг номини беришни мўлжаллайди. Дилшодбекдан, Аюбхон эшондан кўнғил сўрайди. Аммо, келажакка дахлдор улкан ишлар қилаётган бу одам меҳнатдаги фидоийликнигина маънавий етуклик деб

билади. Ҳатто, кўнгил сўраганида ҳам у бутун ишчилар номидан гапиради. Яратиш ва бунёдкорлик завқини ҳис этаётган фидойи ишчиларнинг маънавий қиёфаси юксалганлигидан мамнунлигини яширмайди. Содда дашт одамларига ижтимоий масъулиятни англатишдан муқаддасроқ бурчни билмайди. Гулсаҳарнинг пок руҳини шод қилишдан кўра, унга чимдимгина бахт улашиш, талпинишларига камарбаста бўлиш мумкин эди-ку?!

Дали-ғули жўраларини ҳам, раҳбарини ҳам кўпроқ иш жараёнида таниб, руҳ мамлакатига етарлича ошно бўлмаган Дилшодбек ҳам уларга суяниб янглишади. Ўз ёғига ўзи қовурилиб изтироб чекади. Урф-одатларимизга ҳилоф бўлса-да, юз саросима, хавотир-ҳадик билан Аюбхон эшоннинг эшигини қоқиб боришга мажбур бўлади. Буни кўрган Гулсаҳарнинг вужуди қизиб, уни лаҳзалик қувонч ва ҳаяжон чулғайди. Аммо, йигитнинг ёлғизлигини кўргач, кўнгли алланечук ғаш тортади. Дилшодбекнинг дарди Аюбхон эшонга ҳақорат бўлиб туюлади, ғазабини кўзғайди. Йигитни урф-одатларимизни билмайдиган, тагипаст деб уйдан ҳайдайди. Қизини хонадон шаънини иснодга қўйиб, бир олқинди билан ваъдалашган, эрсираганликда айблайди. Жазавага тушиб, дарғазаб ўшқиради. Кўринадики, буларнинг барчаси ҳам Дилшодбек кўтарилган маънавий-руҳий юксакликни англашга ожиз. Шу боисдан, ҳатто, биродарларининг ишончини поймол қила туриб ҳам, уларнинг ҳар бири ўзини ҳақ деб билади. Зеро, роман жамият ахлоқи билан инсоннинг кўнгил интилишларини мувофиқлаштириш, ўзлигини англаган, биродарини тушунган одамлар бирдамлиги ҳақидадир. Бошқачароқ айтганда, нафақат вужуди, балки юраги ҳам полвон қавм орзусида битилган. Шу лейтмотив англансагина, ёзувчининг дардлари руҳан ҳис этилади.

Романда оила қурмоқ, бахтли яшамоқ учун кўнгил бирлигини муҳим деб билган йигит-қизни куфр амалларга қўл урганликда айбситган оломон ақидапарастлиги танқид қилинган. Чунки, ўзларини оила ва жамият тинчлигининг ҳимоячилари деб билган аксарият қаҳрамонлар “Дон Жуан”ча “ахлоқсизлик”ни гоҳ ишхона манфаатлари, гоҳ оила шаънини ўйлаб теран англаб ета олмайдилар. Натижада, бахтга эришмоқни тилаган қиз лоқайдлик ва зулм қаршисида ноилж қолади. Ўзларини “маданий киши” санаган кимсалар қалбида турли хил даражадаги ҳиссизлик ва лоқайдлик мавжуд. Улар ҳамиша ҳам инсон боласига дўст, сирдош, ака-ука, қадрдон-қариндош бўла олмайдилар. Ёзувчи ўқинч билан айтмоқчи бўлган фикр ҳам ана шу бўлса, ажабмас.

Ҳа, инсон зоти бир умр уймаланади, куймаланади, ҳайратангиз ишлар қилади. Аммо...

Бинобарин, адиб китобхонни “қора меҳнат одами” бўлишдан юксалишга ундайди. Илло, жамиятнинг кучи тоғу тошларни ёриб ўтмоқликдагина эмас, балки ўзлигини англаган, биродарини тушунган одамлардадир. Луқмон Бўрихон соғинган манзил ана ўша маъводир. Шак-шубҳасиз, фуқароликни англамоқ — инсонлик бурчини туймоқ билан мукамаллик ва тўқислик касб этади.

Албатта, романда ҳали тўла маромига етмаган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, ижтимоий муаммолар поэтик талқинида бир қадар сунъийлик, публицистик кўтаринкилик кўзга ташланади. Айниқса, кескин конфликтнинг етишмаслигини кузатиш мумкин бўлади. Бу эса, китобхон ишончини муайян даражада сусайтиради. Аюбхон эшондай қаттиққўл одамнинг ярим кечаси қизини бегона эркак билан ёлғиз жўнатиши, маош билан боғлиқ муаммоларнинг ёхуд сифатсиз бажарилган юмушларнинг осонгина бартараф қилиниши ҳақида ҳам бу фикр ўз тасдиғини топади. Ҳазрати Башир ота назари тушган Супадай сўлим жойда уй қуриб, шу ёққа кўчиб ўтишни кўпчилик орзу қилгани ҳолда, иқтисодий тежамкорлик баҳонасида лойиҳанинг ўзгартирилишини ҳам адиб маъқуллагандай бўлади. Ваҳоланки, янги поёслкани Супада қуришга эришилса, эстетик таъсирчанликни оширишнинг имконлари ортган бўларди. Назаримизда, Дилшодбекнинг оиласи билан муносабатиди ҳам психологик далиллашни кучайтиришга етарлича эришилмагандай туюлади.

Бундай камчиликларига қарамасдан, Луқмон Бўрихоннинг «Темирйўл» романи инсонни тушунган, асарга тирик тақдирларни олиб кирган, айниқса, аёл қалбини нозик идрок эта олган самарали изланишларнинг намунаси сифатида юзага келган.

Дилнавоз ЮСУПОВА,
филология фанлари номзоди

ФУРҚАТНИНГ «ИЛМИ ШЕЪР ҚОИДАИ АВЪОНИНИ БАЁНИ» ДАСТХАТИ

Шарқ шеършунослигининг асосини аруз илми ташкил этади. Даставвал, араб олими Халил ибн Аҳмад томонидан яратилган бу таълимот, кейинчалик араб олимларидан Ибн Абду Раббихнинг “Ал-икду-л-фарид”, Ибн ас-Саррожнинг “Меъёр фи авзони-шеър”, Соҳиб ибн Аббоднинг “Ал-икнаъ” ва “Ал-ваъфа”, Абу Закариё ал-Хатиб Табризийнинг “Ал-кафи фил ва л-қавофий”, Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотуху-л-улум” каби асарларида давом эттирилди.

Аруз илмий-назарий таълимот сифатида, айниқса, ўрта аср форс-тожик арузшунослигида ривож топди. Бу даврда арузшуносликка оид ўнлаб асарлар вужудга келди. Улар орасида Шамси Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Носириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар”, Юсуф Азийнинг “Аруз”, Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий”, Атауллоҳ Ҳусайнининг “Бадоеъу-с-саноеъ”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Муҳаммад Гиёсуддиннинг “Гиёсу-л-луғат” асарлари арузнинг назарий асослари чуқур ва батафсил тарзда баён қилинганлиги билан алоҳида аҳамиятга эгадир.

Туркий адабиётда яратилган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунуну-л-балоға”, Алишер Навоийнинг “Мезону-л-авзон”, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Мухтасар” (“Рисолаи аруз”) асарлари ҳам арузшунослик илмига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Бобур рисоласидан сўнг туркий арузшунослик тарихида анча танаффус пайдо бўлди.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида филология фанлари доктори, профессор Шариф Юсупов Фурқатнинг кенг жамоатчиликка маълум бўлмаган анчагина дастхатларини топиб, илмий муомалага киритди. Бу дастхатлар “Адабий мерос” журнаlining 1983 йил 4 сониди профессор Шариф Юсупов табдили асосида “Фурқат дастхатлари” сарлавҳаси билан эълон қилинди. Улар орасида “Илми шеър қоидаи авзони баёни” дастхатининг мавжудлиги илм аҳли орасида катта қизиқиш уйғотди, бу асарнинг шеършунослик, хусусан, арузшуносликдаги салкам тўрт асрлик бўшлиқни тўлдиришига умид пайдо бўлди.

Лекин мазкур манбани ўрганишимиз ва тадқиқ қилишимиз жараёнида шу нарса маълум бўлдики, бу манба Фурқатнинг мустақил асари бўлмай, балки Алишер Навоий қаламига мансуб “Мезону-л-авзон” асарининг Фурқат томонидан ихчам тарзда қайта кўчирилган дастхат нусхаси (бошқача айтганда конспект) экан.

Профессор Фулом Каримовнинг ёзишича, “Илми шеър қоидаи авзонини баёни” Фурқатнинг Тошкентда яшаган даврида майдонга келган ва адабиёт ҳаваскорлари учун қўлланма тарзида тузилган. Фурқат Тошкентда бўлган пайтида кўплаб шоирлар, санъаткорлар ва илм аҳллари билан танишади, улар билан суҳбатлар, мушоиралар уюштиради. Шоирнинг ўзи “Саргузаштнома” асарида ёзишича, шундай суҳбатлардан бирида Ҳожи Муҳаммад Зухур исмли кишининг таклифи билан Тошкентнинг руслар яшайдиган қисмига боради ва у ерда гимназиядаги таълим тизими билан танишади. Гимназия директори унинг шеърини илмидан хабардорлигини фаҳмлаб, Фурқатни рус шоирларининг шеърлари билан таништиради. Шунингдек, Фурқат Тошкентда Лахтен босмахонасида ҳам бўлиб, у ердаги китоб нашр қилиш имкониятларини кўриб ҳайратланади ва, ҳатто, бир кишининг Фузулий “Девон”и ва “Лайли ва Мажнун” достонини минг нусхада нашр қилдирилганини алоҳида эътироф этади. Фурқатнинг дастхати, айнан, шу даврда яратилганлигини ҳисобга олсак, шундай мулоҳаза юритиш мумкин бўлади: Фурқат рус шоирлари шеърини, гимназиядаги таълим тизими билан танишар экан, туркий шеърини учун асосий ўлчов бўлган аруз вазнини имкон қадар соддалаштиришни ва келгусида, шу асосда, ихчам ўқув қўлланмаси тузишни ният қилади. Шу мақсадда, ўзи ёшлигидан устоз деб билган Алишер Навоийнинг “Мезону-лавзон” асарини мухтасар тарзда кўчириб чиққан. Кейинчалик, бу дастхатни ўзи кўрган босмахонада кўпайтириб, эълон қилиш ниятида ҳам бўлган, эҳтимол. Аруз қонун-қоидалари билан боғлиқ мазкур асарга эҳтиёж ҳамма даврда катта бўлганлиги ушбу фикрни маълум даражада асослайди.

Фурқат дастхатида дастлаб, “Мезону-л-авзон”нинг кириш қисмида берилган арузнинг “шариф фан” эканлиги, Қуръондаги кўп оятлар аруз баҳрларига мослиги борасида фикрлар мухтасар тарзда келтирилади, сўнгра “Байт” деган сарлавҳа остида мисоллар рукн номлари билан биргаликда бериб борилади. Масалан:

*Зиҳи мулкингнинг ўн саккиз мингидин бир келиб олам,
Бу олам ичра бир уйлик қўлинг Ҳавво билан Одам.*

Фурқат шу тарзда ҳар бир байтни рукнлар тақдиъ асосида бериб боради, “Мезону-л-авзон”да эса, аввал, баҳр номи, сўнгра вазн номи ва ундан кейингина байт ва рукнлар тартиби келтирилади. Демак, кўринадикки, Фурқат кўчирмалар келтиришда, иложи борица, уларни мухтасар ва содда тарзда ёзиб боришни маъқул кўрган.

Шу тариқа, Фурқат ўз дастхатида жами 11 баҳр ва улар билан боғлиқ ҳолда 56 вазни келтириб ўтган. Навоийда эса бу кўрсаткич 19 баҳр ва 160 вазни ташкил этади. Фурқат даставвал, ҳажаж баҳри вазнларини келтирар экан, уларни имкон борица тўлиқроқ беришга интилади ва, ҳатто, рубоий вазнларининг ахрам шажараси билан боғлиқ вазнларни ҳам келтиради, шу тариқа дастхатда ҳажаж баҳрининг 30 вазни мисоллар билан бериб борилади.

Шу ўринда, бир ҳолатга диққат қаратиш зарурдек туюлади: Фурқат бу дастхатни кўчираётган пайтда, Тошкентда бўлганлигини юқорида таъкидладик. Айнан, Тошкентда Фурқат ўзининг маърифатпарварлик руҳидаги “Илм ҳосияти”, “Нағма ва нағмагар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида” каби шеърларини яратган. Мазкур шеърлар арузнинг ҳажаж баҳрида эканлиги Фурқатнинг ўз дастхатида ҳажаж баҳрига тўхталганлиги билан боғлиқ ҳолат деб аташ мумкин.

Ражаз ва рамал баҳрларига доир байтларни келтириш асносида эса, энди, айрим қисқартиришлар вужудга келади: дастхатда ражаз баҳрига доир 9 та, рамал баҳрига доир 3 та байтга тўхталиб ўтилади. Шу тариқа, Фурқат мутақориб баҳридан 2 та, мунсариҳ, мужтас, сариҳ, қариб, мадид, комил, басит баҳрларидан фақат биттадан байтлар келтириб ўтади. Фурқатнинг ҳажаж, ражаз ва рамал баҳрларига доир вазнларга нисбатан кенгроқ тўхталганлигини мазкур баҳрларнинг айнан туркий шеърини хос эканлиги билан ҳам баҳолаш мумкин.

Яна бир эътиборли томони шундаки, Фурқат бирор ўринда баҳрлар ёки вазнлар номини келтириб ўтмайди, байтларни фақат рукнлар тартиби асосида бериб боради. Бу ҳолат ҳам Фурқатнинг йигирманчи аср бошларига келиб, энди арузни

нисбатан соддароқ, мураккаб атама ва истилоҳларсиз ўрганишни жорий қилиш зарурлигини кўрсатишга интилганлиги билан боғлиқ деб аташ мумкин.

“Илми шеър қоидаи авзонини баёни”ни “Мезону-л-авзон” билан ўзаро қиёслаш жараёни шуни кўрсатадики, Фурқатнинг қўлида Навоий асарининг бошқа бир нусхаси мавжуд бўлган. Бундай мулоҳаза юритишимизга сабаб, дастхатда келтирилган 56 байтдан 2 байт биз фойдаланган “Мезону-л-авзон”нинг нашрида учрамади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ҳазаж баҳрига оид бўлиб, бири мусамман рукнларига асосланган:

*Зиҳи ҳусн авжи узра узоринг меҳри анвар,
Қулоғингда дуру лаъл ики пурханда ахтар, —*

байти бўлса, иккинчиси мусаддас рукнларига асосланган:

*Эй маҳваш, келки зордурмен,
Ҳажрингдан беқарордурмен, —*

байтидир. Шунингдек, Навоий асаридаги баъзи байтлар Фурқат дастхатида бир оз ўзгарган шаклда учрайди. Хусусан, “Мезону-л-авзон”даги “Эй орази насрин, сочи сунбул, қадди шамшод” мисраси дастхатда: “Эй орази насрин, юзи гул, қомати шамшод” шаклида, “Раҳм қилки, бўлдум фурқатингдин абтар” мисраси “Бўлдум фурқатингдин, қил раҳми абтар” шаклида, “Ҳар тобида юз бало, ҳар торида минг шикан” мисраси “Ҳар тобила юз бало, ҳар торида юз шикан” тарзида келтирилган. Буларнинг барчаси Фурқат фойдаланган нусханинг қўлимиздаги нашрдан фарқ қилишини кўрсатади. Чунки, Навоий “Мезону-л-авзон”да халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ айрим байтларни асарнинг сўнгги қисмида келтириб, уни ёзишдан мақсад ва ниятларини хотимада баён қилгани ҳолда ўз асарини якунлайди. Фурқат эса, юқорида айтганимиздек, дастхатининг охирида яна “Мезону-л-авзон”нинг баҳрлар қисмига мурожаат қилган.

Дастхатда халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ поэтик шаклларнинг асосий қисми айнан келтирилганлиги ва бу поэтик шаклларнинг асосан туркий шеъриятда етакчи бўлган рамал ҳамда ҳазаж баҳрларида эканлиги Фурқатнинг туркий аруз қонуниятларини яхши билганлигини кўрсатади.

Шунингдек, Фурқатнинг аруз илмини мукаммал билганлигини тасдиқловчи яна бир далил, бу унинг ўз шеъриятидир. Профессор Анвар Ҳожаҳмедовнинг ёзишича, Фурқат ўз шеърларида аруз тизимининг 7 баҳри ҳамда бу баҳрлар билан боғлиқ 21 та вазндан фойдаланган. Унинг жами 232 асаридан 135 таси рамал, 75 таси ҳазаж баҳрида яратилганлиги ижодкорнинг туркий аруз назариясини амалиёт билан муштарак олиб борганлигидан далолатдир.

Ҳулоса сифатида таъкидлаш жоизки, мазкур дастхат гарчи Навоий қаламига мансуб “Мезону-л-авзон” асарининг мухтасар тарздаги кўчирмаси бўлса-да, лекин Фурқатнинг арузшунос олим сифатида эътироф этилишига соя сололмайди. Юқоридаги ҳолатлар ҳам Фурқатнинг мазкур асарини кўчирма қилишга муайян тайёргарлик билан ёндашганлигини ва аруз қонуниятларидан яхши хабардор эканлигини кўрсатади.

Демак, айтиш мумкинки, Фурқатнинг “Илми шеър қоидаи авзонини баёни” номли дастхати ижодкорнинг арузшунос сифатидаги катта салоҳиятини ва, энг муҳими, буюк устози Алишер Навоийга чуқур эҳтиром ҳамда муҳаббатини кўрсатиб берувчи манба сифатида алоҳида қимматга эга.

Шерали ТУРДИЕВ

МАЪРИФАТ ВА ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИСИ

Ашурали Зоҳирий XX асрнинг бошлари ва 20-йилларда Туркистондаги маданий ва маърифий ҳаётнинг таниқли намояндаларидан бири эди. Лекин у 30-йиллар охирида қатағонга учраб, ҳаёти ва фаолияти, мероси узоқ йиллар ўрганилмай келинди. 50-йиллар охирларида расман оқлангандан кейингина Ашурали Зоҳирий биографиясига доир маълумотлар кўрина бошлади.

Ашурали Зоҳирий 1885 йилда Муқимий, Фурқат, Ҳамза, Завқий каби машҳур шоирлар ватани — Қўқон шаҳри яқинидаги Ойим қишлоғида таваллуд топади. У дастлаб шу ердаги эски усулдаги мактабда, сўнг Мадалихон мадрасасида ўқийди. Бу ерда у араб, форс тили, шарқ классик ва айниқса ўзбек классик адабиётининг буюк намояндалари асарларини муҳаббат билан ўргана бошлайди. 1908-1913 йилларда ўзи дарс берган “Янги усул” мактабида уларнинг асарларидан маънавий-маърифий тарбия қуроли сифатида фойдаланади.

Мазкур даврда Алишер Навоийнинг машҳур “Муҳокамат-ул луғатайн” ва “Вақфия” асарларини, шунингдек, Бобурнинг “Бобурнома”сини нашр эттиради. 1914 йилда “Она тили” деган махсус мақола ёзиб, унда Алишер Навоийнинг “Муҳокамат-ул луғатайн” асарини ўзбек тили тарихидаги муҳим ўрни ва аҳамиятини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 1-сониди (3 апрель) ёзган “Сўзбоши”сида миллий ҳаёт ва миллатнинг тараққийсида миллий матбуот ва адабиётнинг роли ҳақида қизғин фикр юритади, янги адабиёт ва матбуотнинг миллий онг ва ҳисларни уйғотишда маънавий-руҳий тарбия соҳасида муҳим қудратли қурол эканлигини кўрсатиб ўтади. Жумладан, у бу ҳақда алоҳида тўхтаб шундай деб ёзади: “Газета ҳар бир миллатнинг таржимонидирки, билмаган нарсаларини билдирар ва ҳам миллатнинг муддаосини бошқаларга билдирар. Яна бошқа бир сўз билан айтилса, газета ҳар бир миллатнинг тилидир. Газетасиз миллат тилсиздир. Зеро, тили ва адабиёти йўқ миллат миллат эмасдир. Ҳар кимнинг дунёда тирик турмоғи учун ҳаво билан сув қандай лозим бўлса, ҳар қавмнинг ҳаёти саодати учун ул миллатнинг адабиёти ва матбуоти бўлмағи лозим” (“Садойи Фарғона” газетаси, 1914 йил, № 1).

Бундан ташқари у мазкур йилда буюк қрим-татар маърифатчиси ва ислохотчиси бўлган Исмоилбек Гаспиралининг бевақт вафоти билан “Марҳум Исмоилбек қандай ишлар қилган?” деган яна бир муҳим мақола эълон қилади. Мақолада Исмоил Гаспиралининг Боқчасаройдаги ёшлик ва ўқиш йиллари, иш фаолияти

ва кейинчалик Москва, Париждаги ўқишлари, аскарый хизматлари, Қримга қайтиб, янги усул мактаб очиши ва “Таржумон” (1883) номли газета чиқариб, дарсликлар ёзиши, буларни кейинчалик бутун Россия мусулмон матбуоти ва мактабларининг ривожига кўрсатган ҳаётбахш таъсири ҳақида фикр юритади. Айниқса, “Россия мусулмонлари” китобига катта баҳо бериб, бу ҳақда шундай деб ёзади: “Исмоилбек жанобларининг “Россия мусулмонлари” асари 30-40 саҳифадан иборат бўлса ҳам “Исмоилбек” деганда ҳамма турк, татар бирдан Боқчасаройга қараб таъзим қилмоққа лойиқ ва сазовор этган хизматларининг бундан неча йил муқаддам (бутун турк-татар оламини қоронғулик ўраб олгон вақтда) тузган программани истиқболда тасаввур этган ишларининг лойиҳасидир. “Россия мусулмонлари” асаридан турк ва татар миллати илм ва ҳунардан маҳрумдирлар, агар шул кетишда давом этсалар, охири ютулиб, мунқаруз бўлурлар. Энди аларнинг бу заиф, бундай кейинда қолмоқлариға сабаб нима? Турк-татар миллатини маҳв ва инқироздан қутқармоқ учун нима қилмоқ лозим? деган саволлар бериб, бунга жавобан қайд этади: бизнинг бу заифлигимизға сабаб жаҳлимиз, Оврўпа илм ва маорифидан баҳрасизлигимиздир. Бундан қутулмоқ учун ўқимоғимиз лозим, Оврўпа илм афкорини орамизға суқмақлиғимиз лозимдир. Лекин, Оврўпа илм ва маорифини турк-татарлар орасиға фақат ўз мактаб ва мадрасаларида ўз тиллари билан идҳол этмоқ мумкиндир. Бу жиҳатлар бирла Россияда яшағувчи туркийларнинг ўз адабиётлари бўлур, — деган фикрини, аввал турк-татар мутафаккирларининг юқори табақалариға русча асари билан билдирди. Умумийроқ суратда билдирмоқ қасди бирла 1883 йилда “Таржумон” газетасини чиқармоққа рухсат олди ҳам шу йил 10 апрелдан нашрға бошлаб, ўйлагон фикрини ёзмоқға бошлади.

“Таржумон” чиқмоғи билан болаларға қирқ кун ичида туркча ўқиб, ёзмоқ мумкин эканлигини кўрсатмоқ учун Боқчасаройнинг “Қайтмаз оға” маҳалласининг бир-икки мактабини тузатиб, мадраса шогирдидан Бакир афанди талабага усули савтия таълимларини ўргатиб, бўладурғон биринчи муаллимнинг ҳам тадоркини этди” (Қаранг: “Садойи Фарғона” газетаси, 1914 йил, 17 сентябрь, № 60, 1-2 бетлар).

Ашурали Зоҳирийнинг мазкур мақоласи ушбу йилда Исмоилбек вафоти муносабати билан ёзилган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Исмоилбек ила мусоҳаба”, Ҳамзанинг “Явмул вафот” (1914) каби мақолалари ва С.Айний, Таваллоларнинг марсияларига ғоявий жиҳатдан ҳамоҳанг эди.

Ашурали Зоҳирий бу билан чекланиб қолмади. Замондошларининг хотираларига қараганда у 1912-1913 йилларда ички Россиядаги татар мусулмонларининг янги мактаб ва маориф соҳасидаги тажрибаларини ўрганиш мақсадида Қозонга ҳам боради, у ердаги муаллимлар ва уларнинг ўқитиш методлари билан танишади. Қосимия мадрасасида турк-татар тарихидан дарс берувчи Аҳмад Закий Валидий Тўғон билан учрашади, унинг 1912 йилда босилган “Турк-татар тарихи” китоби билан қизиқади. Китоб муаллифига кўпдан Фарғона хонлари тарихини ўрганиб юрганлиги, лекин уларнинг Туркистон умумий тарихи жараёнидаги ўрнини белгилашда қийналиб турганини айтади. Қўқонга қайтгач, мазкур саёҳат таассуротлари остида бу ердаги тараққийпарвар дўстлари билан бирга “Ғайрат” номли кутубхона очади.

Қўқондаги рус-тузем мактаби ўқитувчиси Серкибой Оқаев билан ҳамкорликда “Туркий хрестоматия ёхуд терма китоб” (1912)ини ёзиб, унга янги усул мактабларида ўқийдиган талабаларни маънавий-ахлоқий ва руҳий жиҳатдан тарбиялаш учун осон бўлган турли бадий, дидактик намуналарни беради, уларни имло, хат-савод жиҳатдан тўғри тарбиялаш учун 1916 йилда кўргазмали “Имло” рисоласини нашр эттиради. Аста-секин у, маърифатчилик, матбуотчилик ишлари билан бирга, ўлкадаги миллий истиқлолчилик ишларига ҳам аралашиб, “Эль байроғи” (1917) газетаси ва “Юрт” журналида фаол иштирок этади. Жумладан, 1917 йил рус февраль инқилобидан кейин мазкур йилнинг 1 июнидан Қўқонда ўзи чиқара бошлаган “Юрт” журналида Чўлпон, Шокир Мухторий ва бошқаларнинг Туркистон мухторияти ғояси учун кураш руҳидаги шеър ва мақолаларини эълон қилади. “Эль байроғи” газетасида Чўлпоннинг мухторият ғалабасидан чексиз қувониб ёзган “Озод турк байрами” шеърини босади.

*Кўз очинг, боқинг ҳар ён,
Қардошлар қандай замон,
Шодликлар бўлди жаҳон,
Фидо бу кунларга
Хуррият байроғимиз,
Адолат ўртоғимиз,
Хурсанд бўлган чоғимиз,
Медаласин боғимиз.*

1913-1914 йилларда илмий изланишлар олиб бориш мақсадида Фарғонада бўлиб, кейин (1917 йил рус февраль инқилобидан сўнг) Туркистондаги миллий истиқлолчилик курашида фаол қатнашган машҳур туркийшунос олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон ҳам 1969 йилда Истанбулда босилган туркча “Хотиралар” китобида 1913-1914 йилларда Қозон университети профессори Катонов йўлланмаси билан Фарғонада бўлганлиги, бу ерда Чўлпон, Н.Тўрақулов ва А.Зоҳирий бошқалар билан танишганлиги, Ашурали Зоҳирий уйда яшаб, у билан ҳамкорликда бирмунча маданий-маърифий ишларни амалга оширганлигини эслайди. 1917 йилда иккинчи бор Туркистонга келиб, бу ерда мухторият ғояси ғалабаси учун курашда рус унитарист миллатчиларининг қаршилигини енгишда, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдулла Хўжаев билан бирга, Ашурали Зоҳирий ҳам ёрдам берганини ёзади.

Шу билан бирга Ашурали Зоҳирий бу йилларда ҳам педагогик фаолиятини тўхтатмайди. 1917 йил сентябридан эътиборан Фарғона вилояти маърифатпарварлари ва маориф жамияти аъзолари ёрдамида ташкил бўлган мактаблар учун муаллимлар тайёрловчи дорилмуаллиминда Булат Солиев, Ҳоди Файзи, Қори Ниёзий каби педагоглар билан бирга ишлайди, у ерда ўзбек тили ва адабиётидан дарс беради. Дорилмуаллимин кейинчалик Фарғона вилоят таълим-тарбия техникумдан машҳур ўн уч қалдирғоч – Раҳим Отажонов, Фахриддин Шамсуддинов, Теша Зоҳидов, Фаттоҳ Раҳмонов, Улуғ Турсунов каби машҳур олим, муҳандис ва муҳаррирлар етишиб чиқади ва улар ўлкамизнинг турли олий, ўрта махсус ўқув юртлари, илмий муассаса ва нашриётларида ишлаб, фан ва маданиятимизни юксалтиришга муносиб ҳисса қўшади.

Ашурали Зоҳирий бу даврда фақат билим юртида адабиётдан дарс берибгина қолмай, ўлка билим юртлари учун Чўлпон билан ҳамкорликда “Адабиёт парчалари” (1925) номи махсус хрестоматия ҳам тузди. Китобда муаллиф ўзбек классик адабиётининг улуғ намоёндалари Алишер Навоий, Бобур, Муқимийлардан тортиб, XX аср бошлари ва 20-йиллардаги янги ўзбек адабиётининг Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек, Боту, Рафиқ Мўмин каби вакиллариғача бўлган ижодкорларнинг турли жанрлардаги асарларидан намуналар берди.

Ашурали Зоҳирий 1921-1930 йилларда Қўқонда “Янги Фарғона” (1921-1926 йилларда “Фарғона” номи билан чиққан) газетасида Чўлпон, Ҳамза, Назир Тўрақулов, Лутфулла Олимий, Боту, Абдулла Қаҳҳор ва бошқалар билан бирга ишлаб, янги ўзбек адабиёти ва матбуоти, маорифи ва маданияти, унинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида илмий публицистик мақолалари билан фаол қатнаша бошлайди. 20-йилларда Туркистонда кучая бошлаган тил ва имло масалалари, адабий меросга муносабат баҳсларига фаол аралашиб, бу борада миллий адабий тилимизнинг қонун ва қоидалари, классик адабиёт ва фольклор меросимиз ҳақида қимматли фикр ва мулоҳаза билдирди.

Ашурали Зоҳирий бу даврларда, ўзбек классик адабиёти ва унинг машҳур намоёндалари Алишер Навоий, Бобур, Муқимий билан бирга, бой ўтмиш маданий ва маънавий меросимиз бўлган фольклор асарларига ҳам шундай катта эҳтиром ва ҳурмат билан қаради, уларда халқимизнинг ўтмиш тарихи, урф-одатлари, маиший ҳаёти, орзу-умидлари ва армонлари, кечинмалари ёрқин акс этганлигини чуқур ҳис қилди, бу борада кўплаб манба ва материаллар (эртак, мақол, қўшиқ, ёр-ёр ва бошқалар) тўплади, махсус мақолалар ёзди. Айниқса, халқ орасида кенг тарқалиб, асрлар давомида келин-куёв тўйларимизда айтилиб келинган ёр-ёр қўшиқлари (ўланлари)ни тўплаб, сўзбоши билан эълон қилди. Кириш мақоласида ёр-ёр қўшиқларининг ҳақиқий моҳияти, дардли оҳангларини чуқур таҳ-

лил қилиб беради: “Ўзбек хотин-қизларининг ёр-ёр куйларининг ўйноқ оҳанглари ичида қанчалик мунг, қанчалик ҳузн борлигини ким билмайди? Қиз ҳаётининг энг саодатли ва умрда туғилиш ва ўлиш каби бир марта бўладиган кун, тўй куни, ўзбек қизи учун қандай фалокатли, қандай қаро бир кун бўлар эди.

Кўнгил истагидан маҳрум, севги лаззатидан бенасиб, умр савдоси юзасидан умрбод ғамгин, шикаста дил, шикаста хотир, ўзбек қизлари ўз уйини нақадар ғамчинлик билан тарқ этади:

*Оқ милтиққа қора қилиб отган отам,
Ўз қизини ёт қилиб сотган отам.
Ҳай-ҳай ўлан жон ўлан,
Мис панжара ёр-ёр.
Ҳар жафого кўнади, қиз бечора ёр-ёр.*

Эски ҳаётнинг бузғун шароити, қадимги муҳитнинг чирик қонунлари, ҳаммадан кўра кўпроқ хотин-қизлар бошига кулфат бўлиб тушган эди. Инсонлик ҳуқуқидан маҳрум этилган ўзбек хотини учун бутун дунё қоронғи эди. Бечора дунёда бахт деган нарсасиз борлигига ишонмайдиган бўлиб қолган эди:

*Андижонда ўт ёқсам, Ўшда тутун,
Бу дунёда бормикан бағри бутун.*

Ашурали Зоҳирий эълон қилган ушбу лапарлар ва унга ёзилган сўзбоши шу даврларда босилган Элбекнинг “Лапарлар” (1992), “Ашулалар” (1935), Рафиқ Мўминнинг “Қўшиқларимиз”, Шокир Сулаймоннинг “Халқ адабиёти” (1923), Ғоли Олим Юнусовнинг “Алла тўғрисида бир неча сўз” (1926) каби мақолалари қатори муҳим ғоявий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлди.

Лекин, афсуски, шунга қарамай, 20-йилларнинг охирида Ашурали Зоҳирий, Қўқондаги бир гуруҳ таниқли зиёлилар қатори, “Ботир гапчилар” номли махфий миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлган деган сиёсий тўхмат билан бегуноҳ қамалади.

Шундан сўнг қамоқда бирор йил қийноқда ётгач, охири 1931 йил 25 апрелда ОГПУнинг суд комиссияси мажлиси уни миллатчилик ташкилоти “Ботир гапчилар”нинг фаол аъзоси деган айбнома билан Лутфилла Олимий, Ёқуб Омон, Абдулла Раҳматзода, Носир Эркин, Нуриддин Эрматов, Абдулла Қаҳҳорлар билан турли муддатга қамоқ ва сургун жазосига ҳукм қилади. (Булар ичида фақат Абдулла Қаҳҳор гуноҳсиз топилиб, тезда ҳибсдан озод этилади). Ашурали Зоҳирий ғоявий раҳбар бўлган деган айбда ўн йилга сургун бўлади. Оила аъзолари (33 ёшли рафиқаси Маликахон, 15 ёшли ўқувчи қизи Моҳира, 4 ёшли ўғли Марат, 2 ёшли Нажиб ва бошқалар) кўнгиллари вайрон бўлган ҳолда оғир аҳволда қоладилар. У бошқа ўзига ўхшаган бахтсиз, эрксиз маҳбуслар қатори узок сургунда оғир жисмоний меҳнат азобларини бошдан кечиради. Охири 1936 йилда меҳнат лагеридан қайтади, лекин у сиёсий таъқиб ва қулатувлардан қутила олмайди. 1937 йил 5 сентябрда уйи тинтув қилиниб, ўзи яна қамоққа олиб кетилади. 1937 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги қарори билан унга “Миллий иттиҳод” ташкилотининг асоси бўлган ва сўнгги вақтгача унинг топшириғи билан совет ҳокимияти ва коммунистик партияга қарши кураш олиб борган, 1936 йил сургундан қайтгач ҳам бу фаолиятини тўхтатмаган ва аксининқилобий миллатчилардан Сулаймонов (Чўлпон — Ш.Т), Ғоли Юнусовлар билан алоқа боғлаб, ифвогарона миллатчилик фикрларини тарқатиб юрган” — деган катта сиёсий айб қўйилади. Шу айбнома асосида Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлари қошидаги учлик комиссиясининг 1937 йил 4 декабрдаги мажлиси қарори билан олий жазо — отувга ҳукм қилинади. Ҳукм мазкур йилнинг 28 декабрида ижро этилади.

Ашурали Зоҳирий 1937 йилги бошқа сиёсий қатағон қурбонлари каби фақат Сталин вафотидан кейин бир неча йил ўтгач, 1958 йил 15 сентябрдагина оқланди. Лекин ҳақиқий маънода фақат Мустақилликдан кейингина қадрини топди. Умр бўйи Ватан ҳурлигини орзу қилган ва бу йўлда фидокорона курашган маърифат ва истиқлол фидойиси номи дилларда мангу яшайди.

Абдураззоқ ОБРҶЙ

ҲАЗИЛЛАР

Қўшнилари

Битта уйда яшаймиз,
Ким баландда, ким пастда.
Наҳорги ош дейишса,
Тўпланамиз бир пастда.

Бир қўшнимиз мансабдор,
Баланд курси этаси.
Бири эса бозорда,
Бор янги “Нексия”си.

Қалампир қалампир-да,
Қўшсанг тоза асал ҳам.
Орамизда йўқ эмас,
Ишсиз, бекоркасал ҳам.

Кексалари ҳам бисёр,
Чиққанлар нафақага.
Бизлар роса иноқмиз,
Бўлмаймиз табақага.

Нурмат бобо бир кун дер,
Шопириб кўк чойини:
— Сал тартибга келтирсак,
Киришнинг бўш жойини.

— Маъқул, — деди мансабдор, —
Уйдаман, мен ҳам бекор.
— Сиз овора бўлманг, — дер, —
Ўша “Нексия”си бор.

Ўнта арча экамиз,
Келишиб олдик пухта.
Шундоқ қилиб таклифга
Қўйилди катта нуқта.

Ўша бекоркасаллар
Бир чеккада туришди.
Кетмон олиб қўлига
Сўнг ёрдамга киришди.

Ниҳолларга тегинса,
Болаларни қувдик биз.
Ҳашардан сўнг қўшнилар,
Ишимизни “ювдик” биз.

Бизлар аҳил шунақа,
Ўртада иш ҳамиша.
Ҳар якшанба келсин-да,
Излаб юрган бўш шиша.

Арчаларга озуқа
Нурмат чолнинг шаммаси.
Ўйлайсизки, кўчатлар
Кўкарган деб ҳаммаси.

Ҳашар қилмоқчи бўлсак,
Сабаб мавжуддир бунда:
Кўм-кўк турган ниҳоллар
Сариқ бўлди уч кунда.

Чиқмаса ҳам натижа,
Ҳеч кимга ўшқирмаймиз.
Энг муҳими, уйда биз,
Шу керак, бўш турмаймиз.

Олахуржун

Истайсанми ё истамайсан,
Қистайсанми ё қистамайсан,
Елкангга тушар олахуржун.

Ичини катта деб бўлмайди,
Лекин, билгин, ҳечам тўлмайди,
Эҳ, чуқурлашар олаҳуржун.

Баъзан нақлинг етмай қолади,
Баъзан ақлинг етмай қолади,
Ўйнатади ҳўп олаҳуржун.

Жим ўтирма, чопгин, дейди у,
Калитини топгин, дейди у,
Ўйлатади кўп олаҳуржун.

Болаларга усти-бош керак,
Қоринга-чи, чой, нон, ош керак,
Раҳм нима билмас олаҳуржун.

Ўзи бир иш қилай демайди,
Ўйна, яйра, кулай демайди,
Фаҳм нима билмас олаҳуржун.

Қабул қилмас бирор арзингни,
Тўла дейди дарҳол қарзингни,
Илондек чақар олаҳуржун.

Изламагин асло арзонни,
Сувга тўлдир қора қозонни,
Ёқмас ё ёқар олаҳуржун.

Қаерга борсанг, айт, қочиб,
Каттагина оғзини очиб,
Қараб турган шу олаҳуржун.

Истайсанми ё истамайсан,
Қистайсанми ё қистамайсан,
Елкангга тушар олаҳуржун.

Ҳаммасини жойлаштирдик

Акасининг хотини,
Хотинимнинг янгаси.
Эслолмадим отини,
Ёдда турмас ҳаммаси.

Кириб келди шошилиб,
Уйимизга бир куни.

Келган тили осилиб,
Қўлтиқлаб уни-бун.

— Эру хотин, — у деди, —
Тушиб қолдик ташвишга.
Қаерда турар энди,
Қизча кирди ўқишга?

Бизлар дедик жилмайиб:
— Бизникида туради.
Қолмас бир ер камайиб,
Бир куни битиради.

Укасининг хотини,
Хотинимнинг келини.
Суриштириб зотини,
Топиб келган йўлини.

— Қобман бир оз шамоллаб,
Тузалишга ой керак.
Тестдан ўтди амаллаб,
Қизимга ҳам жой керак.

Бизлар дедик: — Розимиз,
Шу ерда тураверар.
Кўпми ёки озимиз,
Бемалол юравер.

Хотинимнинг опаси,
Менга қайин опа-да.
Гапнинг келди хонаси,
Биздан бир оз хафа-да.

Ёлғизгина қизлари
Ўқишга кирган эмиш.
Пир-пир этиб кўзлари,
Жой сўраб турган эмиш.

Излаб топдик тез уни,
Уйимизга об келдик.
Жамики лаш-лушини,
Машинага соб келдик.

Беш бармоқ етишмайди,
Ёттанларни санасам.
Ўзимга жой қолмабди,
Бундоқ уйга қарасам.